

**T. C.**  
**SELÇUK ÜNİVERSİTESİ**  
**SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**  
**ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI**

**BATILILAŞMA DÖNEMİNDE OSMANLI  
DEVLETİ’NİN DOĞU POLİTİKALARI**

**Arif Behiç ÖZCAN**

**DOKTORA TEZİ**

**DANIŞMAN**

**Prof. Dr. Şaban ÇALIŞ**

**KONYA - 2011**

## İÇİNDEKİLER

Sayfa No

|                                                                                  |           |
|----------------------------------------------------------------------------------|-----------|
| Önsöz .....                                                                      | i         |
| Özet .....                                                                       | ii        |
| Summary .....                                                                    | iii       |
| Kısaltmalar .....                                                                | iv        |
| Giriş .....                                                                      | 1         |
| <b>1. BÖLÜM: KAVRAMSAL ve TEORİK ÇERÇEVE .....</b>                               | <b>19</b> |
| 1.1. Bir İmparatorluk Olarak Osmanlılar .....                                    | 20        |
| 1.1.1. İmparatorluk( <i>lar</i> ) .....                                          | 21        |
| 1.1.2. İmparatorluklar ve Ulus-Devletler .....                                   | 28        |
| 1.1.3. Emperyal Düzenin Gerekçeleri: Emperyal Misyon, Kutsallık ve Barış .....   | 33        |
| 1.1.4. İmparatorlukların “Dünya”sı .....                                         | 37        |
| 1.1.5. İmparatorluklar ve Emperyalizm .....                                      | 40        |
| 1.1.6. Osmanlıların Doğu Politikasının Emperyal Kökenleri .....                  | 44        |
| 1.2. Osmanlılarda Dünya Algısı .....                                             | 46        |
| 1.2.1. Dârü’l-İslâm (Dârü’l-Adl) .....                                           | 48        |
| 1.2.2. Dârü’l-Harb (Dârü’l-Cihâd) .....                                          | 50        |
| 1.2.3. Dârü’s-Sulh (Dârü’l-Ahd, Dârü’l-Eman) .....                               | 53        |
| 1.3. Osmanlılar ve Hilafet (İmam-ı Kübrâ) .....                                  | 55        |
| <b>2. BÖLÜM: BATILILAŞMA DÖNEMİNDE DIŞ POLİTİKANIN İLKE VE</b>                   |           |
| <b>ARAÇLARI .....</b>                                                            | <b>60</b> |
| 2.1. Osmanlı İmparatorluğu’nun Klasik Dönemdeki Dış Politika İlke ve Araçları .. | 64        |
| 2.1.1. Klasik Dönemde Dış Politika İlkeleri .....                                | 65        |
| 2.1.2. Klasik Dönemde Dış Politika Araçları (Ordu, Ekonomi, Diplomasi) .....     | 68        |
| 2.1.2.1. Ordu (Ordu-yi Hümayûn) .....                                            | 68        |
| 2.1.2.2. Ekonomi .....                                                           | 70        |
| 2.1.2.3. Diplomasi .....                                                         | 71        |
| 2.2. Emperyal Düzenin Sorunları .....                                            | 73        |
| 2.2.1. Osmanlı İmparatorluğu’nun Prestij Kaybı .....                             | 74        |

|                                                                           |    |
|---------------------------------------------------------------------------|----|
| 2.2.2. Emperyal Sistemin Tıkanması .....                                  | 75 |
| 2.2.3. Emperyal Sınırların Kesinleşmesi .....                             | 77 |
| 2.3. Batılılaşma Döneminde Dış Politika İlke ve Araçlarında Değişim ..... | 79 |
| 2.3.1. Batılılaşma Döneminde Dış Politika İlkelerinde Değişim .....       | 79 |
| 2.3.2. Batılılaşma Döneminde Dış Politika Araçlarında Değişim .....       | 83 |
| 2.3.2.1. Ordu .....                                                       | 87 |
| 2.3.2.2. Ekonomi .....                                                    | 89 |
| 2.3.2.2. Diplomasi .....                                                  | 91 |

### **3. BÖLÜM: 1839-1890 DÖNEMİNDE OSMANLI-BATI İLİŞKİLERİ ..... 102**

|                                                                                       |     |
|---------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| 3.1. Osmanlı-Batı İlişkilerinde Emperyal Çatışma ve Uzlaşma .....                     | 104 |
| 3.1.1. Osmanlı-Büyük Britanya İlişkileri .....                                        | 106 |
| 3.1.2. Osmanlı-Fransa İlişkileri .....                                                | 111 |
| 3.1.3. Osmanlı-Avusturya İlişkileri .....                                             | 113 |
| 3.1.4. Osmanlı-Prusya/Almanya İlişkileri .....                                        | 115 |
| 3.1.5. Osmanlı-Rusya İlişkileri .....                                                 | 116 |
| 3.2. 1839-1890 Arası Dönemde Osmanlı-Batı İlişkilerinde Örnek Olay İncelemeleri ..... | 120 |
| 3.2.1. Kavalalı Meselesinin Halli ve 1840-1841 Londra Konferansları .....             | 120 |
| 3.2.2. Kutsal Yerler Meselesi, Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması .....                 | 122 |
| 3.2.3. 1876 Tersane Konferansı (İstanbul Konferansı) .....                            | 132 |
| 3.2.4. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve Berlin Konferansı .....                        | 133 |
| 3.2.5. Osmanlı Topraklarının Batılılarca İşgali .....                                 | 136 |
| 3.3. Batılılaşmanın Osmanlıları Doğuya Yönelmesi ve Pan-İslamizm .....                | 137 |

### **4. BÖLÜM: 1839-1890 DÖNEMİNDE OSMANLI DEVLETİ'NİN DOĞU**

|                                                                             |            |
|-----------------------------------------------------------------------------|------------|
| <b>POLİTİKALARI .....</b>                                                   | <b>143</b> |
| 4.1. Doğu-Batı İkilemi ve Osmanlılar .....                                  | 145        |
| 4.1.1. XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Doğu-Batı Söylemi ve Osmanlılar ..... | 150        |
| 4.1.2. XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlıların Doğu Algısı .....        | 157        |
| 4.1.3. Osmanlılar ve Pan-İslamizm .....                                     | 160        |
| 4.2. Osmanlıların İran Politikası .....                                     | 165        |

|                                                                                   |     |
|-----------------------------------------------------------------------------------|-----|
| 4.2.1. Osmanlıların İran Politikasında Olgular ve Olaylar .....                   | 166 |
| 4.3. Osmanlıların Türkistan Politikası .....                                      | 177 |
| 4.3.1. Osmanlıların Türkistan Hanlıkları Politikasında Olgular ve Olaylar .....   | 179 |
| 4.3.1.1. Osmanlıların Hîve, Hokand ve Buhâra Politikası .....                     | 180 |
| 4.3.1.2. Osmanlıların Türkmenistan ve Azerbaycan Politikaları .....               | 188 |
| 4.4. Osmanlıların Çin ve Kaşgar (Doğu Türkistan) Politikası .....                 | 190 |
| 4.5. Osmanlıların Hindistan Müslümanları Politikası .....                         | 195 |
| 4.5.1. Osmanlıların Hindistan Müslümanları Politikasında Olgular ve Olaylar ..... | 197 |
| 4.6. Osmanlıların Japonya Politikası .....                                        | 212 |
| 4.6.1. Osmanlıların Japonya Politikasında Olgular ve Olaylar .....                | 214 |
| Sonuç .....                                                                       | 221 |
| Kaynakça .....                                                                    | 228 |

## ÖNSÖZ

Osmanlı İmparatorluğu, zamanında bu imparatorluğun emperyal alanında yer almış ülkeler başta olmak üzere bütün dünyada önemli bir araştırma konusu olarak varlığını devam ettirmektedir. Onların imparatorluklarını nasıl yönettikleri, bu yönetimlerini hangi politikalara dayandırdıkları ve meşruiyetlerini hangi zeminler üzerinde sağladıkları konuları sürekli olarak yeni bakış açılarıyla açıklanmaya çalışılmaktadır.

Bir imparatorluk olarak Osmanlıların, coğrafi olarak doğusunda kalan bölgelere yönelik politikaları özellikle Batılılaşma olarak adlandırılan dönemde oldukça ilginç bir nitelik kazanmıştır. Bir yandan Batılılaşmanın Osmanlı yönetici elitlerinin düşünce yapılarında neden olduğu dönüşüm, bir yandan da iletişim kanallarında meydana gelen devrim niteliğindeki gelişmeler sonucunda, Osmanlıların doğu politikalarının da yeniden dizayn edildiği ve bu politikaların Batılılaşma sürecinden bağımsız olarak değerlendirilemeyeceği açıktır. Bu nedenle bu çalışmada Osmanlıların Batı ile ilişkilerinin onların Doğu ile ilişkilerini açıklamakta ne kadar yeterli olduğu, tarihsel sürecin bir bütün olarak ele alınmasıyla ve bu politikaların Batılı olan ve olmayan kaynaklar çerçevesinde incelenmesiyle mümkün olacağı ortaya konmaktadır.

Tezin hazırlanması sırasındaki yardımlarından dolayı danışman hocam Prof. Dr. Şaban ÇALIŞ'a, tez izleme komitesindeki hocalarım Doç. Dr. Bülent ARI ve Yrd. Doç. Dr. Mehmet YILMAZ'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca tezimin hazırlanması sürecinde benden hiçbir zaman desteğini esirgemeyen aileme de teşekkür ederim.

## ÖZET

Türk Dış Politikası'nda özellikle son on yılda yaşanan önemli değişim ve dönüşüm süreci ile Osmanlı tarihinin son döneminde yaşanan dönüşümler arasında çeşitli benzerlikleri bulunmaktadır. Bu çerçevede bu çalışma, Türkiye'nin özellikle anti-emperyalist bağlamda öne sürdüğü birtakım ilkesel ve siyasal söylemlerin Osmanlı son dönem tarihi ile bağlantılı olup olmadığı, bu tür söylemlerin dış politikamızda ortaya çıkardığı yeni etki alanlarının hangi kanallar üzerinden sevk ve idare edilebileceği gibi önemli sorunların tarihsel yanıtlarını aramak amacıyla yapılmıştır. Bu açıdan, Osmanlıların Batılılaşma olarak adlandırılan süreçte, tam da bu sürecin sağlamış olduğu yeni imkânlar, yeni dış politika araçları ile devlet adamlarının zihinlerinde başlayan dönüşüm, uzun süredir ilişki kurulmayan Doğu ile ilişkilerin yeniden tesisini mümkün kılmış; Osmanlı devlet aygıtı, bu zihinsel dönüşüme paralel olarak ilgili dönüşümü pratiğe dökerek yeni bir yapıya kavuşturulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda tezimiz, Osmanlılar'ı Doğu ile ilişki kurmaya sevk eden ve bu ilişkileri kurgulama biçimini etkileyen en önemli hususun Batılılaşma olduğu yönündeki tespiti ile akademik anlamda küçük de olsa bir katkı sağlamaya çalışmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** Osmanlı İmparatorluğu, Batılılaşma, Doğu ve Batı, Anti-Batıcılık, Türk Dış Politikası,

## SUMMARY

The changes and transformations in Turkish Foreign Policies during the last decade are mostly like that Ottoman Empire had got during the modernization process. By this viewpoint, this paper tries to show a linkage between Turkey's anti-imperialist claims and Ottoman Empires's. This paper also aims to demonstrate the historical answers for the questions which links and historical backgrounds affect the Eastern policies of Turkey. The westernisation process produced new opportunities and new instruments for Eastern policies of Ottomans. The mentally transformations of statesmen also supported this changes.

This paper claims that Ottoman Empire had got new viewpoints and instruments of foreign policies towards East under the effects of the westernisation process. This process also changed the formation of the relations between Ottoman Empire and East. As a result, it can be noteworthy that Eastern policies of Ottomans between 1839-1890 were mostly affected by westernisation itself.

**Key Words:** Ottoman Empire, Westernisation, East and West, Anti-Westernism, Turkish Foreign Policy.

**KISALTMALAR**

**Age:** Adı Geçen Eser

**Agm:** Adı Geçen Makale

**Bkz:** Bakınız

**BOA:** Başbakanlık Osmanlı Arşivi

**Çev:** Çeviren

**FO:** Foreign Office

**IOR:** India Office Records

**PRO:** Public Record Office

**Rm:** Rumî

**S:** Sayfa

**SS:** Sayfa Sayısı

## GİRİŞ

19. yüzyılın, dünya siyasî tarihi açısından taşıdığı önem her geçen gün daha fazla sorgulanmaktadır. Bu döneme ilişkin bilgiler ve yorumlardaki çeşitlilikler ve çelişkilerin çok olması nedeniyle, bu yüzyılın uzunca bir süre daha çalışılması gerektiği açıktır. Söz konusu döneme yönelik artan bu ilginin bazı temel nedenleri bulunmaktadır. Her şeyden önce bu dönem, dünyanın sadece belirli bir bölgesinin değil, hemen hemen bütün köşelerinin kaderini kökten değiştiren birçok gelişmeye sahne olmuştur. Bilhassa diplomatik açıdan küresel siyaset gerçek anlamda 19. yüzyılda sahneye konulabilmiş de denebilir. Avrupa siyasî coğrafyasının egemenleri arasındaki ulusçuluk, kapitalizm, emperyalizm ve modernizm bağlamında yoğunlaşan mücadeleler - dolaylı veya dolaysız olarak - geniş bir coğrafyayı etkilemiştir. Bu dönemde Avrupa dışındaki coğrafyaların sahne olduğu anti-emperyalizm ve/veya anti-Batıcılık bağlamındaki karşı çıkışlar da en az Avrupa kökenli meydan okumalar kadar dünya tarihini derinden etkilemişlerdir. Dünya üzerindeki siyasî, askerî ve iktisadî gerilimleri artıran ve bir sonraki yüzyılın ilk çeyreğinde büyük bir yıkımla sonuçlanacak süreci hızlandıran olgular, bu yüzyılın ürünleridir.

Büyük güçlerin dış politika mücadelelerinde - belirli bir süre ve genelde kendi aralarında - savaşı bir çözüm aracı olarak sistematik anlamda ilk kez ikinci planda tutmaları ve bunun yerine diplomasiyi yine sistematik anlamda daha etkin bir şekilde kullanmaları, 19. yüzyılın bir *diplomasi yüzyılı* olmasına sebep olmuştur. Osmanlıların<sup>1</sup> bu dönemde Batı diplomatik araç ve yöntemlerini kullanmaları, diplomasiğin küreselleşmesine ve uzlaşma arayışının önemli bir politik hedef haline gelmesine önemli ölçüde katkılarda bulunmuştur. Bu dönemde yürütülen diplomatik faaliyetlerin yoğunluğu, yazışmaların çokluğu ve yönetici kadroların bu faaliyetler için harcadıkları mesai dikkate alındığında, 19. yüzyılın sadece Osmanlı

---

<sup>1</sup> Bu çalışmada “Osmanlı Devleti” kavramı doğrudan devlet mekanizmasını ifade edecek şekilde kullanılmıştır. “Osmanlılar” kavramı ise Osmanlı kimliğini ifade etmekte ve Osmanlı hanedanı ile birlikte Osmanlı kimliğini taşıyan tüm unsurları kapsamaktadır.

İmparatorluğu için değil, dönemin bütün büyük devletleri için “uzun bir yüzyıl”<sup>2</sup> olduğunu söylemek mümkündür.

Avrupalı devletlerin diplomasi lehine takındıkları bu tavırların yanında bir taraftan da hızla silahlanmaları Birinci Dünya Savaşı’nın başlangıcında tüm Avrupa’nın tam bir cephanelik haline gelmesine neden olmuştur. Buna bir de söz konusu devletlerin savaşa giden süreçte uluslararası hukukun genel prensiplerine uymak, diplomatik taahhütlerini yerine getirmek ve medeniyet anlayışlarının evrensel söylemlerinin çizdiği alanın içinde kalmak konusunda gösterdikleri başarısızlıklar eklenince Birinci Dünya Savaşı gerçekten büyük bir yıkım haline dönüşecek ve “şiddetin uzun yüzyılı”<sup>3</sup> başlatacak gelişmelerin tohumları bu dönemde atılmış olacaktır.

İç politika ile dış politika arasındaki kalın çizgilerin de yine bu dönemde incelmeye başladığı görülmektedir. Devletlerin iç meselelerinin diğer devletlerin dış politika davranışlarına malzeme teşkil etmesi, zaten dış politikayı etkileyen birden çok dâhili unsura sahip olma gibi temel bir karaktere sahip olan imparatorluklar açısından yeni bir *savunma* cephesinin doğmasına neden olmuştur. Bilindiği üzere, kendi kaderini tayin hakkının öncelikle özerklik ve sonrasında da bağımsızlık vaadeden söylemleri, Fransız Devrimi’nin en önemli sonuçlarından birisi olmuş ve bu söylemler 19. yüzyılda birçok ulusal başkaldırının ideolojik ve siyasal temelini teşkil etmiştir. Merkezî yönetimden kopma teşebbüsü gösteren bilhassa etnik temelli unsurlar, mevcut imparatorlukların birbirlerine karşı izledikleri politikalara malzeme olmuşlardır. Dolayısıyla bu yüzyıl, imparatorluk şeklinde örgütlenmiş devlet yapılarının çözülme sürecine hem denk gelmiş, hem de bu süreci hızlandırmışlardır.

<sup>2</sup> Bu ifade Osmanlı tarihinin sancılı ve yorucu bir yüzyılı olan 19. yüzyılı nitelemek için ilk defa 1983 yılında İlber Ortaylı tarafından kullanılmıştır. İlber Ortaylı; **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2008 (İlk baskısı: Hil Yayınları, İstanbul, 1983). Avrupalı tarihçilerin, 18. yüzyılda meydana gelen “çifte devrim” (Fransız Devrimi ve Sanayi Devrimi) ile Birinci Dünya Savaşı arasındaki dönemi tanımlamak için benzer ifadelerle başvurdukları görülür. Örnek bir çalışma için bkz: David Blackbourn; **The Long Nineteenth Century - A History of Germany (1780-1918)**, Oxford University Press, London, 1998.

<sup>3</sup> Yirminci yüzyıl için de farklı nitelendirmeler yapılmıştır. Bunlardan en çok bilinenleri, John Keane’nin “şiddetin uzun yüzyılı” ve Eric Hobsbawm’ın “aşırılık çağı” tanımlamalarıdır. John Keane; **Şiddetin Uzun Yüzyılı**, Çev: Bülent Peker, Dost Kitabevi, Ankara, 1998. Eric Hobsbawm; **The Age of Extremes 1914 – 1991**, Abacus Books, London, 1994.

Başlangıçta özellikle parçalı yapılar açısından bütünleştirici bir fonksiyon icra eden ulusçuluk, Avrupa’da çeşitli ulus-devletlerin ortaya çıkmasını sağlayan bütünleştirici bir olgu olarak karşımıza çıkarken, başta Osmanlı olmak üzere imparatorluklar açısından parçalayıcı, bölücü ve hatta yıkıcı bir fonksiyon icra etmiştir. Mustafa Özel’in ifadeleri ile, “vakıa şu ki, Avrupa’da ulusçuluk daha çok bütünleştirici, bizde ise parçalayıcı bir işlev gör(müştür). Yaklaşık 300 yılda (1650-1950), Avrupa’daki 1500 siyasî birim 30 dolayında ulusa ‘yüksel(irken)’; Osmanlı Devleti ise 30 dolayında ulusa ‘alçal(mıştır).”<sup>4</sup>

Avrupalı imparatorluklar bu durumun elbette farkındadırlar aslında: Öncelikle sorunu diplomatik mekanizmaları harekete geçirerek çözmek isterler. Dönemin çok-uluslu imparatorluklarına yönelik ciddi bir tehdit oluşturan 18. yüzyıl ile 19. yüzyılın başlarında yaşanan gelişmeler<sup>5</sup> karşısında, 1815’te Viyana’da yapılan düzenlemeler imparatorluklar için kısa süreli de olsa son bir nefes alma çabası ve fırsatı olarak nitelenebilir. İkincisi, 19. yüzyıl boyunca, emperyal tarihleri birbirinden farklı olan imparatorluklar uluslararası hukuk ve diplomasi tarafından kısmen desteklenen belirli bir ortak söylem çerçevesinde hareket etmeye başlamışlardır. Kullanılan söylemin en başat kavramı da “medenilik-medeniyet” olarak karşımıza çıkar. Ancak medeniyet kavramını kullanmaları ve bu söylemi evrenselleştirme çabaları *imparatorluklararası* rekabetinin şiddetini azaltmamış, bu rekabet de aslında sırayla kendi varlıklarının sonunu hazırlamıştır. Dönemin en büyük imparatorluklarından biri olan Osmanlılar da bu son olgudan kendine düşen payı almışlar ve 20. yüzyılın başında kendi tarihlerinin son perdesini en trajik şekilde kapatmak zorunda kalmışlardır.

19. yüzyılda Osmanlılar, bir yandan Avrupa Güç Dengesi’nin kendisine sunmuş olduğu dış politik çevrenin ve elbette diplomasinin imkânlarını kullanmaya, bir yandan da sosyo-politik anlamda hızla modernleşmeye çalışmışlardır. Ancak imparatorluğun içinden ve dışından kaynaklanan yapısal sorunlar nedeniyle,

<sup>4</sup> Mustafa Özel; “İstikbal Köklerdedir”, **Anlayış**, Sayı. 77, Ekim 1999, s. 19.

<sup>5</sup> İmparatorlukların ulusalcı talepler karşısında varlıklarını devam ettirememeleri konusunda önemli bir çalışma için bkz: Aviel Roshwald; **Ethnic Nationalism and the Fall of Empires**, Routledge, New York, 2001.

geliştirilen hiçbir siyaset onları yıkılmaktan kurtaramamıştır. Ama bu, bugünden yapılabilecek bir yorumdur. Çünkü bir devlet-i ebed-müddet olarak algılanan Devlet-i Aliyye'nin önceki dönemlerde olduğu gibi bu dönemde de izlemiş olduğu bütün politikaları ve özellikle bu çalışmada ele alınan Doğu politikalarını, sadece yıkılmayı geciktirici politikalar olarak okumak oldukça yanıltıcı olacaktır. Çünkü Osmanlıların bir imparatorluk olarak dünyayı algılama biçimleri ve bu algılamalara dayalı olarak ürettikleri politikalar; 1- ebed-müddet, 2- cihangirane ve cihanşümül politikalarıdır. Teorik olarak beylik sonrası bir İslâm devleti olmakla başlatılabilecek cihangirâne tavırlar ve İstanbul'un fethiyle de imparatorluk söylemine dönüşecek politik tavırlar, özellikle ve belki de ilk defa bu dönemde pratik olarak da cihanşümül bir hal alacak, Osmanlı dış politikası kendi emperyal alanlarını çoktan aşmış olacaktır. 19. yüzyılda gerçekten de, kısmen zorunluluktan kaynaklansa da Osmanlı dış politikasını Batı'da ABD, Doğu'da ise Japonya'ya kadar uzanan, bugünün tabiriyle ifade edecek olursak, küresel bir zeminde oluşturma imkânı da ortaya çıkacaktır.

Tez boyunca konunun ayrıntılarına girilecektir. Ancak yukarıda söylenenlerden de anlaşılacağı gibi, Osmanlıların dünya algılamaları nev'i şahsına münhasırdır ve neredeyse doğuşundan başlayan bir süreçle dünyanın tamamını kapsamaktadır. Dolayısıyla bu son dönem Osmanlı politikalarını sadece yıkılış teorilerine sıkıştırmak, Osmanlıları anlamının önündeki en büyük engellerden biri olacaktır. Çünkü yıkılış teorileri ağırlıklı olarak büyük güçlerin emperyal genişlemelerine bağlı bir şekilde başta Osmanlılar olmak üzere dünyanın diğer aktörlerinin yenilgisi üzerine odaklanırlar.<sup>6</sup> Böyle bir odaklanma ise gerek kendi emperyal alanını gerekse dünyanın önemli bir coğrafyasını siyasal olarak etkileyen/dönüştüren Osmanlıların uluslararası sisteme yaptığı bu küresel etkiyi görmezden gelme riskini taşımaktadırlar.

Osmanlıların bütün dünyayı kapsayan (cihanşümül) bir anlayışla hareket etmesi, çoğu zaman bu devletin bir *imparatorluk* olmasıyla ilişkilendirilmiştir. Bu iddia da tartışılmaya muhtaçtır. Diyelim ki bu bağlamda *fatih* bir devlet olan

<sup>6</sup> Örneğin Paul Kennedy'nin meşhur çalışmasında Osmanlılar, "büyük güç" sınıflandırmasında yer almak bir yana, 19. yüzyıl tarihinin anlatıldığı sayfalarda isim olarak dahi kendisine yer bulamamaktadır. Bkz: Paul Kennedy; **Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşü**; Çev. B. Karanakçı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1996.

Osmanlıların dünyanın başka bölgeleriyle ilgilenmesi ve bu bölgelere yönelik politikalar üretmesi, teorik olarak anlaşılabilir bir durumdur. Ancak asıl soru şudur: Nasıl olur da Batı karşısında askerî üstünlüğü sona ermiş, 1699'dan beri sürekli olarak toprakları küçülen, artık yaptığı savaşların çoğunu kaybeden, kendi iç unsurlarını bile kendine bağlı tutmakta zorlanan 'hasta' bir adam, fethi bir yana düşüncesi bile teorik olarak<sup>7</sup> imkânsız olan bölgelere yönelik emperyal bir politika takip eder?

Bu sorunun cevabı Osmanlı dış politikasının son döneminde birbiriyle çelişkili gibi görünen iki niteliğinde aranmalıdır. Bu dönemde Osmanlılar bir yandan hilafet mekanizması çerçevesinde büyük güçlerin sömürgeleri durumunda olan Müslüman toplumların koruyuculuğu rolünü bazen gönüllü bazen de zorunlu bir biçimde üstlenirken; öte yandan da bizzat bu Müslümanlar üzerinde sömürgeler kuran büyük güçlerden bir kısmıyla da ittifak ilişkileri kurmak durumunda kalmışlardır.<sup>8</sup> Diğer bir ifadeyle devleti inşa eden zihniyet ve bu zihniyete dayalı politikalarıyla anti-emperyalist bir Müslüman devlet olan Osmanlılar, özellikle 19. yüzyıl dış politikasının bir bölümünü bazı emperyalist güçlerle gerekli gördükleri ölçüde ittifaklar kurarak yürütmüşlerdir.

Bu çalışmanın amacı, ideolojik anlamda oryantalizmin, siyasî anlamda uluslaşmanın, iktisadî anlamda emperyalizmin, dış politika anlamında diplomasinin ortaya çıkardığı meydan okumalar karşısında Osmanlı dış politikasının Batılılaşma döneminde ürettiği yanıtların farklı bir yönünü ele almaktır. Buradaki temel savımız şudur: 19. yüzyılda Osmanlı dış politikası aslında sadece Batı eksenli ve tek-yönlü bir niteliğe sahip değildir. Osmanlıların dış dünya algısı sadece Batı'dan ibaret olmadığı gibi, dünyanın Batı dışındaki bölgelerine -özellikle Doğu'daki ülkelere- yönelik izlediği bir dış politikası da vardır. Ancak buradaki fark kısmen şudur: Doğu'ya yönelik politikaların üretildiği zemin, bu dönemde özellikle Batılılaşma

<sup>7</sup> Bir kara imparatorluğu olan Osmanlıların Doğu politikalarına konu olan coğrafyalar, İran haricinde, teorik olarak aradaki diğer devletlerin alınmasıyla fethedilebilecek bir alan haline ancak gelebilecektir. Ayrıca, dârü'l-İslâm ve dârü'l-harb tanımlamaları da Osmanlılar için her nereye doğru olursa olsun sürekli bir yayılma politikasını engellemekte ve dolayısıyla Osmanlılar diğer imparatorluklardan ayrı bir kategori oluşturmaktadır.

<sup>8</sup> Cemil Aydın; "Emperyalizme Karşı Bir İmparatorluk: Osmanlı Tecrübesi Işığında 19. Yüzyıl Dünya Düzeni", *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, Sayı. 22, İstanbul, 2007, s. 41.

denilen sürecin bizzat kendisi tarafından hazırlanmıştır. Birbirinden bağımsız birer unsur olmadıklarını kabul etmekle birlikte, Osmanlı dış politikasının bizim ele aldığımız dönemle ilgili süreklilik ve değişim unsurlarını analiz ederken, dış politika söyleminin (*discourse*) değişiminde başlangıç noktası, metnin (*text*) değil de esas olarak bağlamın (*context*) değişimi öncelikle ele alınmalıdır. Bir başka ifade ile “Doğu ve Batı” ayrımı olmayan bir dünya görüşünden, neredeyse Yavuz Sultan Selim, belki bilemediniz Özdemiroğlu Osman’ın Hind seferi, hadi olmadı 1639 Kasr-i Şirin’den sonra neredeyse koparak, Doğu ile ilgisini en aza indirmiş bir devlet olan Osmanlı, belki de tarihinde hiç olmadığı kadar - amaçları, araçları ve alınmak istenen sonuçları belli bir politika anlamında - sistematik bir Doğu politikasına, çelişkili görünüyor ama, içte Batılılaşmanın en yoğun olduğu bir dönemde, Tanzimat döneminde sahip olmaya başlayacaktır. Bu coğrafyalarla tarihsel bağlarımızın yeniden tesis edildiği bu dönemde yaşanan gelişmeler hem Osmanlıların sonraki süreçte karşılaştığı dış politik meselelere belirli bir zemin hazırlamış hem de bu bölgelerdeki Osmanlı imajının yeniden belirgin hale gelmesine neden olmuştur.

Bu aslında hiç de sürpriz olmamalıdır: Çünkü Osmanlı dış politikasının 19. yüzyılın ikinci yarısında kazandığı dinamizm ve çok yönlülük, Batı ve Doğu politikalarını birbirinin tamamlayıcısı birer politika haline getirmiştir. Aslında Osmanlıların kimlik inşasında Doğu-Batı diye ontolojik bir ayrım asla olmamıştır. Çünkü Osmanlı Devleti “Doğu da Batı da Allah’ındır” düsturu üzerine inşa edilmiş bir hanedanlıktır.<sup>9</sup>

Dolayısıyla bu çalışmada Batılılaşma süreci, Osmanlıların Doğusuyla olan siyasal, ekonomik ve sosyo-kültürel bağlarını zayıflatan ve böylece bu imparatorluğu *Doğusuzlaştıran* bir dönem olarak değil Osmanlı emperyal sisteminin, Doğu ile bağlantısını yeniden gözden geçirip güçlendirmeye çalıştığı bir süreç olarak ele alınmaktadır. Hatta bu dönemde Osmanlıların Batı emperyalizmine karşı *Batılı*

<sup>9</sup> Bu nedenle biz de bu çalışmamızda “son büyük oryantalist olan Max Weber’in Doğu ve Batıyı birbirinin zıdd-ı muhkemi” olarak kabul eden görüşü yerine bu ikisinin birbirini bütünleyen coğrafi ve kültürel mekânlar olduğu görüşünden hareket ediyoruz. Mustafa Özel; “İktisadî Oryantalizmin Sonu: Çin, Hind ve Osmanlı Ekonomilerine Yeni Bakış”, *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, Sayı. 8, İstanbul, 2000, s. 2.

*olmayan güçlerle* nasıl ittifaklar kurmaya çalıştığı ve bu ittifaklara zemin hazırlayacak politik söylemleri nasıl ürettiği incelenmiştir.

Bu noktada diğer siyasî aktörler açısından olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu açısından da 19. yüzyıla ilişkin çalışmaların oldukça uzun bir liste oluşturduğunu söylemek mümkündür. Ancak burada bu çalışmalarla ilgili önemli bir sorun olarak dikkatimizi çeken ve bizim bu çalışmamıza yön veren bazı hususları belirtmek yararlı olacaktır. Öncelikle, konumuzla ilgili çalışmaların çoğunun Avrupa merkezci bir bakış açısıyla yapılmış olması, “çözülme” sürecindeki Osmanlı’nın ancak *edilgen* bir dış politika izleyebileceği ön kabulünü beraberinde getirmektedir. Esas olarak bu durum, “Osmanlı’nın dünya tarihi içindeki yerinin ve etkisinin anlaşılmasının önündeki en önemli metodolojik engeldir ve evrenselleşen Batı-merkezli tarih paradigmasının zihnimizde oluşturduğu tarihî akış şemasının”<sup>10</sup> bir sonucudur. Bu şema ile tarihi anlamaya çalışmak Osmanlı İmparatorluğu’nun tüm 19. yüzyıl tarihini Avrupa temelli gelişmeler doğrultusunda açıklamak oldukça yanıltıcı olmaktadır. Dünyanın farklı coğrafyalarının -ve elbette Osmanlı İmparatorluğu’nun- tarihi bu Avrupaî olgulardan ve süreçlerden etkilenmiştir. Bu etkilenmenin ciddi boyutlarda olduğunu tespit etmek de mümkündür. Ancak bahsettiğimiz dönem, Osmanlı İmparatorluğu’nun, fiilen ve hukuken varlığını kaybedene kadar, meşrû bir *aktör*<sup>11</sup> olarak siyasî tarih sahnesindeki yerini muhafaza etmeye çalıştığı bir yüzyıldır. Bu nedenle, edilgen ve/veya peyk durumuna indirgenmiş -hasta adam söylemini hatırlayalım- bir Osmanlı profilini tercih eden ve böylece bu imparatorluğun dış politikasını, kendisine biçilen bir rol gereği olarak ele alan ve/veya bu politikaları kendisine verilen talimatlar çerçevesinde gerçekleştirmiş olduğu bazı seremonik faaliyetlerden ibaret gören yaklaşımları doğru bulmak mümkün değildir. Biz burada Osmanlı tarihi açısından revizyonist sayabileceğimiz, yakın dönemlerde başkaları tarafından da dile getirilen, farklı bir bakış açısıyla hareket edeceğiz. Bu yaklaşıma

<sup>10</sup> Ahmet Davutoğlu; “Tarih İdraki Oluşumunda Metodolojinin Rolü: Medeniyetlerarası Etkileşim Açısından Dünya Tarihi ve Osmanlı”; **Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, Sayı. 7, İstanbul, 1999, s. 17.

<sup>11</sup> Aktör sorunu, Uluslararası İlişkiler disiplininde oldukça tartışmalı bir konudur. Bununla birlikte, temel aktör konusundaki tartışmalar için bkz: Deniz Ülke Arıboğan; **Globalleşme Senaryosunun Aktörleri**, Der Yayınları, İstanbul, 1996. Ayrıca bkz: Robert O. Keohane and Joseph P. Nye (Eds.); **Transnational Relations and World Politics**, Cambridge, Harvard University Press, 1977.

katkıda bulunanlardan Cemil Aydın'ın da dediği gibi, “Osmanlı İmparatorluğu Avrupa'nın 19. yüzyıldaki emperyal gelişimi karşısında pasif bir özne değildi. Avrupalı rakipleriyle mücadelesinde göreceli olarak gücünü kaybetmiş bir imparatorluk olarak kendisini tasavvur etmesine rağmen o hâlâ kendisini değişen güç ilişkileri ve meşruiyet yapılarına göre yenileyip tekrar tesis edebilecek müthiş bir imparatorluk olarak algılamaktaydı.”<sup>12</sup> Osmanlılar bu dönemde bir yandan Avrupa devletleri arasındaki güç ilişkilerinde kendisine yer bulan ve varlığını böylece devam ettiren, öte yandan da Doğu da dâhil dünyanın geri kalan tüm coğrafyalarıyla ilgisini sürdürebilen tek Müslüman imparatorluktu.

Burada karşı çıktığımız edilgen dış politika söyleminin iki önemli kaynağı bulunmaktadır. İlk olarak, Batılı araştırmacıların bütün bir medeniyet tarihi açısından Avrupa değerler sistemini ve tarihini ön planda tutma gayretleri oldukça net bir şekilde bilinmektedir. Siyasî tarih özelinden bakıldığında, söz konusu durumun 19. yüzyıl açısından da aynı olduğu görülmektedir. Batılı araştırmacıların bu şekildeki yaklaşımlarını belirli bir dereceye kadar anlamak mümkündür. Ancak bahsettiğimiz edilgen dış politika söylemi, çok daha tartışmalı ve anlaşılması güç ikinci bir kaynaktan daha beslenmektedir. Ülkemizde Osmanlı İmparatorluğu'nun özellikle son dönemindeki gelişmeleri görmezden gelerek ve/veya bu gelişmeleri basite indirgeyerek tarihi hafifletmek ve hatta mümkünse onu toptan reddederek, ötekileştirerek muhtemel tartışmalardan kurtulmak gibi bazı yaklaşımlar da vardır. Buna bir de tarihi eleştirel bir yaklaşıma sahip olmadan doğrudan Batılı kaynaklardan öğrenme sorununu eklediğimizde Osmanlı tarihini *Batılılardan daha Batılı* bir gözle aktaran çalışmalarla karşılaşılacaktır. İşte, bizi bu araştırmaya sevk eden birinci unsur; Osmanlı tarihinin en tartışmalı döneminin bazen bilinçli, bazen de bilinçsizce gölgede bırakılan yönlerini, bizzat Osmanlı'nın kendi bakış açısıyla ele alınma ihtiyacıdır.

Çalışmamızı etkileyen ikinci karşı çıkış noktamızı, daha önceki araştırmalarda Osmanlı İmparatorluğu'nun, doğusunda bulunan ülkelerle olan ilişkilerinin bir bütünlük içinde ele alınmamış olması ve bu ilişkilerin her birinin *müstakil*

---

<sup>12</sup> C. Aydın; “Emperyalizm Karşıtı...”, s. 43.

politikalarımızca sunulmasıdır. Bu tür sunumlar, Osmanlıların, tam da diplomaside “Batılılaştığı/modernleştiği” bir dönemde, doğusundaki ülkelerle süreklilik arz etmeyen, istisnâ (*ad hoc*) ilişkiler kurduğu şeklinde yanlış ve temelsiz bir anlayışın doğmasına sebep olmaktadır. Hâlbuki Osmanlıların bu bölgeye yönelik politikaları uzun bir tarihî geçmişe sahiptir ve özellikle çalışmanın kapsadığı dönem içerisinde örneğin Bombay başkonsolosluğu, dönemin büyük güçlerinin bazılarında (örneğin Rusya’ya) kıyasla daha erken bir tarihte açılmıştır ve bu bölgeyle politik temaslar sürekli devam ettirilmiştir.

Bu iki teorik problem çerçevesinde bu tezle bir yandan genel olarak Uluslararası İlişkiler disiplini ve Siyasî Tarih alanına, öte yandan da Dış Politika Analizi ve özellikle de Osmanlı dış politika çalışmalarına, önemli bir katkıda bulunulması amaçlanmaktadır. Batılılaşma döneminde Doğu politikaları ya da Osmanlı’nın Doğu politikası ele alınarak hem kısmen daha az çalışılan, hatta ihmâl edilen bir alan bütüncül bir biçimde araştırmacıların ilgisine sunulacak, hem de karşılaştırmalı Osmanlı siyasî tarih çalışmalarına önemli bir zemin de hazırlanmış olacaktır. Bunu yaparken de Osmanlı İmparatorluğu’nu aktif bir özne olarak ele alıp, Osmanlıların doğusundaki ülkelerle ilişkilerinin sistematik ve *sürekli* bir nitelikte olup olmadığı sorusuna yanıt aranacaktır. Bizatihi “*ilişki*” kavramının tek taraflı bir olgu olmaması gerçeğinden hareketle<sup>13</sup>, bu sorulara yanıt teşkil edebilecek tarihî gelişmeleri karşılaştırmalı bir analize tabi tutmak, çalışmada izlenecek yöntemin önemli bir boyutunu oluşturmaktadır. Gerek Osmanlı-Batı ilişkilerinde gerekse Osmanlı-Doğu ilişkilerinde hem Osmanlı’nın dış dünyayı, hem de bu bölgelerin Osmanlı’yı nasıl algıladıklarına yer verilerek, kısmen karşılaştırmalı bir analiz de tez boyunca yapılmış olacaktır.

Çalışmamızın temel sorunsalını bu şekilde tespit ettikten sonra çalışma boyunca karşılaştığımız bazı sorunlara şimdiden işaret etmemiz gerekmektedir. Bunlardan birincisi, analiz düzeyi ve analiz birimine ilişkin olanıdır. Siyasî tarih, en

---

<sup>13</sup> Şaban H. Çalış; **Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri: Kimlik Arayış, Politik Aktörler ve Değişim**, Nobel Yayınları, Ankara, 2008, s. 4.

geniş anlamıyla “siyasî olayların, fikirlerin, hareketlerin ve liderlerin tarihi olarak”<sup>14</sup> düşünülürse, Osmanlı siyasî mekanizmasına dâhil olan her birimin, Osmanlı’nın doğusunda kalan bölgedeki her türlü siyasî gelişme ile bağlantısının araştırılması gerekir ki bu, imkân dışı bir uğraş olacaktır. Bu nedenle bu çalışma boyunca, *devletler* marifetiyle gerçekleşmiş olan ve fakat belli ölçüde *etkin* ve belli bir *sürekliliğe sahip* ilişkiler ele alınacaktır. Bu bağlamda da, Osmanlıların ve ilgili devletlerin dış politika kararlarını belirleyen ve bu kararları uygulayan resmî birimlerin, diplomatik misyonların ve bu devletlerle diplomatik temas sağlamak üzere gönderilen diğer sivil ve askerî heyetlerin kurdukları ilişkiler tezimizin analiz birimlerini ve düzeylerini oluşturacaktır.

Bunun yanında, ikinci bir analiz düzeyi olarak uluslararası sistem de araştırmaya dâhil edilecektir. 1815 Viyana Kongresi neticesinde ortaya çıkan *Avrupa Denge Sistemi*’nin, sisteme dâhil olan devletlerin dış politikalarını en azından belli bir düzeyde etkilediği gerçeğinden hareketle, dönemin uluslararası sistemine analizde dikkat çekmek gerekecektir. Bu nedenle, özellikle Osmanlı-Batı ilişkilerinin incelendiği bölümde sistem düzeyindeki analizlere de yer verilecektir. Çünkü özellikle Batılı güçlerin Avrupa coğrafyasında belirli bir süre izlemiş oldukları dış politikalar, ancak sistem düzeyindeki analizlerde anlamlı olabilmektedir.

Karşılaşacağımız ikinci grup sorunlar, ideolojik nitelikte olanlardır. Osmanlı tarihi çalışmaların önemli bir kısmı, özellikle birtakım *söylemler* çerçevesindeki analizlere odaklanmışlardır. Bu çalışmalarda kimlik, modernleşme, Batılılaşma, Şark Meselesi, emperyalizm gibi söylemlerle çizilen Osmanlı tarihinin çeşitli portreleri ile karşı karşıyayız. Bu şekilde çizilmiş çeşitli portrelerden hangilerinin gerçek Osmanlı’yı temsil ettiğini anlamak ise genellikle zor olmaktadır.

Osmanlı tarihiyle ilgili çok değişik analizlerle karşılaşmamızın nedenlerinden birisi; Osmanlı üzerine çalışan tarihçilerin tarihi analiz ederken kişisel ideolojilerinden bağımsız davranamamalarıdır. Bu konu ile bağlantılı bir diğer sorun

---

<sup>14</sup> Colin Elman and Miriam Fendius Elman; “Diplomatic History and International Relations Theory: Respecting Difference and Crossing Boundaries”, *International Security*, Vol. 22, No. 1, Summer, 1997, pp. 5-21.

ise tarihçilerin çeşitli klişelerden etkilenmelerinden kaynaklanan ön kabulleridir. Aslında bu durum, bilimsel çalışmaların en problemlili yönünü teşkil etmektedir. Sosyal bilimler özellikle bu tür klişelerin yoğun olduğu bir alanı oluşturmaktadır. Ancak burada önemli olan bu klişelerin zamanla birer “içkin tahakkümcü tarzlar”<sup>15</sup> haline gelmeleridir. Bu tür hazır kalıpların tarihçiler tarafından içselleştirilmesi, yaptıkları çalışmaların bilimsel niteliğini zedeleyici bir duruma yol açmaktadır.

Keskin söylemler çerçevesinde yapılan analizler, özellikle Osmanlılar söz konusu olduğunda, ciddi bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin 19. yüzyılda Osmanlı siyasî tarihindeki gelişmeleri Doğu-Batı ikilemine sıkıştırarak çalışmak, gelişme teorilerinin çizmiş olduğu kalıplar içerisinde tartışmak ya da olayları sadece modernleşme ve Batılılaşma penceresinden izlemek gibi tercihler -her ne kadar belirli bir yöntem kolaylığı sağlasalar da- kendi söylem veya kalıplarına uymayan gerçekleri ya farklılaştırarak mevcut klişelere uydurmak ya da bunları görmezden gelmek gibi bir sonuca yol açabilmektedir. Dolayısıyla yapacağımız bu çalışmada hem ideolojik sorunları aşmak hem de belli bakış açılarından kaynaklanan kalıpların ötesine geçebilmek için ele alınan her konuyla ilgili mümkünse değişik bakış açılarını da tezde ifade etmeye gayret sarf edilmiştir.

Üçüncü sorun, kavramsallaştırma sorunudur ve daha önce sıralanmış sorunların hepsiyle de bağlantılıdır. Tarih, diğer sosyal bilim dallarında görülen bu sorundan en derin şekilde etkilenen disiplinlerden birisidir. Bu bağlamda, herhangi bir tarih çalışmasının başlığı bile ayrı bir analiz konusu olabilmektedir. Burada tercih edilen başlığın araştırmamız boyunca belirli bir kavramsal çerçeve içinde tartışılacak olmasının nedeni de budur.

Dördüncü sorun tarihi çeşitli dönemlere ayırmakla ilgilidir. Başka tarihlerde olduğu gibi Osmanlı tarihinde de, tarihi dönemlere ayırarak inceleme meselesi kendi içerisinde önemli tartışmaları barındırmaktadır. Tarih bilimi açısından dönemleri ya da yüzyılları birbirinden kopuk olarak değerlendirmek, bir süreç olarak cereyan eden

---

<sup>15</sup> Raymond Williams; **Culture and Society, 1780-1950**, Anchor Books, New York, 1960, s. 356.

tarihi anlamak açısından doğru olmasa gerektir.<sup>16</sup> Ayrıca dönemlendirmelerin her zaman pratik sorunları da vardır. Mesela herhangi bir dönemin ne zaman başlayıp ne zaman bittiğinin yanında bu dönemleri birbirinden ayırırken hangi temel kriterlerin dikkate alındığına ve bu dönemlerin gerçekte neyi ifade ettiğine kadar çok farklı sorunlar da karşımıza çıkmaktadır. Ancak elimizdeki tezde olduğu gibi her çalışmanın üzerinde yoğunlaştığı bir dönem de ister istemez olacaktır. Tezimizin başlığından da anlaşılacağı üzere bizim için bu dönem 19. yüzyıldır ki genel olarak ve günümüze etkileri açısından da dünya siyasî tarihinin önemli tartışmalarının ve dönüşümlerinin bu yüzyılda meydana geldiği genel olarak kabul edilen bir konudur. Bu yüzden olsa gerek Osmanlı tarihi açısından da bu yüzyılın birçok çalışmaya konu edildiği bilinmektedir.

Kaldı ki, yapılacak bir çalışmayı zamansal anlamda sınırlandırma gerekliliği de vardır. Bu nedenle, bu tez de belirli bir zaman aralığını (1839-1890) içermek zorunda kalmıştır. Ancak bu keyfi bir tercihten ibaret değildir. Her şeyden önce bu tarihsel kesit tezimizin temel argümanlarını en iyi şekilde ortaya koyabilecek bir döneme tekabül etmektedir. Burada tercih ettiğimiz bu 51 yıllık dönemin seçilmesinin nedenini açıklamak için öncelikle, *dönem belirleme sürecinde* değerlendirdiğimiz alternatifleri ve bu alternatifleri eleme nedenlerimizi sıralamak faydalı olacaktır. Bu izah aynı zamanda 1839-1890 arası dönemi seçme gerekçelerimizi açıklamamıza da yardım edecektir. İlk olarak; araştırmak istediğimiz konunun *Batılılaşma* dönemini referans alması nedeniyle, kendimizi bu sürecin hangi tarihleri kapsadığı/kapsayabildiği tartışmasının içinde bulduk. Bu noktada tarihsel bir kesit belirlemeye duyulan ihtiyaçtan dolayı ilgili kesit için bir başlangıç ve bitiş tarihi belirlenmeliydi. Batılılaşma sürecinin –ikinci bölümde incelenen- farklı anlamlarıyla ilişkili olarak birden çok başlangıç tarihinin olabileceğini gördük. Bu noktada, Osmanlıların emperyal alanının dışında kalan bir bölgeye yönelik politikalarını inceleyeceğimiz için, -yine ikinci bölümde incelenen- Batılılaşmanın dış politik

<sup>16</sup> Tarihi dönemlere ayırma konusu tarih felsefesindeki en tartışmalı alanlardan birini oluşturmaktadır. Bu tartışmalar ise tarihin aslında bir süreç olarak kabul edilmesinden kaynaklanmaktadır. Tarihi oluşturan her bir olgu ve olay arasında doğrudan ya da dolaylı bir bağlantı vardır ve tarih bu bağlantıların ortaya çıkardığı bir bütündür. Bu nedenle, belirli bir tarih kesitini, öncesi ve sonrasında kopararak ele almak ve bu kesitlere çeşitli isimler vermek, bu fiilden dolayı eleştirilmeyi önceden kabullenmek anlamına gelmektedir.

anlamından hareket etmenin daha doğru olacağını düşündük. Bu bağlamda dış politikadaki Batı yönlü değişimin en keskin belirtilerinden biri olarak Osmanlıların yabancı ülkelerde sürekli elçilikler kurduğu tarihi (1793) bir başlangıç olarak ele almak mümkündür. Ancak bu anlamdaki bir Batılılaşma, sonu olmayan bir süreçti ve durulacak herhangi bir tarih, kurguyu tamamlayıcı bir nitelik taşımayacaktı.

İkinci olarak; 19. yüzyılın bir bütün olarak ele alınması konusunu da değerlendirdik. Elbette bu değerlendirme 1801 ile başlayıp 1900 şeklinde salt başı ve sonu belli bir rakamsal yüzyıl tercihinin de dayanmıyordu. İtiraf edelim ki bu durum daha çok tarihi yüzyıllara ayırarak inceleyen örneklerin bilinçaltımızda oluşturduğu bir durumdan kaynaklanmış olabilirdi. Ancak bu gerçekten uzun ve yoğun bir yüzyıldı. Bu yüzyıl içerisinde gerek Osmanlılar gerekse dünya siyasî tarihi açısından birden fazla önemli dönüşümün yaşanması, bu şekildeki bütüncül bir yüzyıl alternatifinin ortaya çıkaracağı analiz yükü ve sorunları nedeniyle bu seçeneğin de tarafımızdan elenmesine yol açtı.

Üçüncü olarak; yine dünya konjonktürü gözetilerek ortaya çıkarılabilecek 1815-1914 dönemi önemli alternatiflerden biri olarak düşünüldü. Viyana’da imparatorlukların lehine kurulan düzen ve dünya imparatorluklarının sonunu getiren Birinci Dünya Savaşı arasında geçen dönemin imparatorlukları için ifade ettiği anlamdan hareketle oluşan bu alternatif, bizi bir Osmanlı siyasî tarihinden çok bir dünya siyasî tarihine yönlendireceği gerekçesiyle elendi. Ayrıca “Batı merkezli paradigmanın tarih konusunda söyleyeceği her şeyi söylediğinden hareketle”<sup>17</sup> Osmanlıyı merkez alan bir dönemlemenin tezimizin amacına daha uygun olacağını düşündük.

Bu bağlamda, 1839-1890 dönemini tercih etmemizin nedenleri de ortaya çıkmış oldu. Bunlardan birincisi, Tanzimat Fermanı’nın Batılılaşma süreciyle çoğu zaman özdeşleşmiş bir gelişme olmasıdır. Çoğu zaman bu ferman Batılılaşmanın temel metni olarak kabul edilmektedir. Osmanlı İmparatorluğu’nun gerek iç gerekse dış politik alanda önemli dönüşümlerin çoğunu bu tarihle birlikte yaşamaya

<sup>17</sup> Ahmet Davutoğlu’nun bu tespiti için bkz: <http://yenisafak.com.tr/Dunya/?i=285893> (01.10.2010).

başladığını ve hemen Tanzimat'ın ilanından sonra 1840 yılındaki Londra Konvansiyonu ile Osmanlıların dünya devletler sistemine aktif bir katılımcı olarak girmesinin, bu zihinsel dönüşümün en kısa vadeli sonuçlarından biri olarak okunabileceğini düşündük. İkinci başlık altında toplayabileceğimiz hususlar ise daha çok Osmanlı dış politikasının belirleyici unsurları olarak sıraladığımız konularla ilgilidir. Elbette bu unsurlar, imparatorluğun bütün tarihini etkilemiştir. Ancak bu unsurların hepsinin yoğun bir şekilde bir araya geldiği dönem, 1839-1890 dönemidir. Emperyal sistemlerin evrensel hareket tarzının örnekleri de, hilafet ve jeopolitik anlamda İslamî ilkeleri temel alan politika örnekleri de bu dönemde görülmüştür. Osmanlılar bir taraftan kendilerini Batı'ya ve bu yolla da dünya sistemine eklemlenmeye ve bu aradaki gelişmelere adapte etmeye çalışırken, diğer taraftan da reel politik bir unsur olarak Doğu'yu yeniden fark etmeye ve hatta onu etkilemeye ve değiştirmeye çalışırlardır. Böylece kaotik, çelişkili ama bir o kadar da bütüncül bir dünya algısı Osmanlılar için ortaya çıkmaya başlayacaktır. Batılılaşırken Doğululaşmak. Bu ilginç tarihsel buluşmayı dış politika alanında analiz etmek bir tez için önemlidir diye düşündük.

Üçüncü nedenimiz biraz da “bitiş”le ilgili. Esasen Osmanlıların Doğu politikalarının 1890'da tamamen sona ermediği, Birinci Dünya Savaşı yıllarında özellikle Hindistan ile olan ilişkilerin farklılaşarak da olsa devam ettiği bilinmektedir. Ancak Ertuğrul Fırkateyni'nin batış tarihi olan 1890, sembolik bir anlam içerecek şekilde kurgulanabilir diye düşündük. Ertuğrul Fırkateyninin talihsiz kazasını metaforik olarak ilginç bir şekilde “Doğu” politikalarının da “batış” tarihi olarak yeniden gündeme getirmek mümkün olsa gerektir diye düşünüyoruz. Çünkü ilerde gerekçelerimizi delillendireceğiz ama şimdilik şunu ifade ile yetinelim: Osmanlıların Doğu politikaları bu tarihten sonra pasif bir nitelik kazanmış, batan kruvazörle birlikte, Osmanlılar adeta “Doğuya” daha bir sessiz ve hüznle bakacakları yeni bir döneme girmiştir. Yine ilginçtir ki bu tarihten sonra zamanında -bütün zorluklara rağmen- Doğu'daki Türklere ve Müslümanlara yardım gönderen devlet, şimdi onlardan gelecek yardımları dahi gözler olmuştur. Japonya özelinde ise bu olay sonrası Osmanlıların neredeyse unutulması dikkate alınırsa, Osmanlıların dünya dengelerini değiştirebilecek bir durumda olmadığı ispatı olarak ele alınabilir.

Farklı uluslararası aktörleri devreye sokma denemesinin başarısızlığı olarak bu olay, Osmanlılar içinse Batılı rakipleriyle tekrar baş başa kalmanın bir simgesi olsa gerektir.

Çalışmamızın sınırlarına gelince temel olarak bunları içeriğe ilişkin sınırlar ve kaynaklarla ilgili sınırlar olmak üzere iki başlık altında toplamak mümkündür. İçeriğe ilişkin şunu ifade edebiliriz: Elbette, Osmanlı İmparatorluğu’nun doğusundaki ülkelerle ilişkilerinin oldukça geniş bir süreç içerisinde ele alınması mümkündür. Ancak, bu ilişkilerin bütün bir Osmanlı tarihi boyunca izlediği seyri incelemek, ne zaman olarak, ne de bir tez sınırları içerisinde mümkün görünmemektedir. Bu durum ayrıca araştırmamızın amaç ve kapsamının dışına çıkmak anlamına da gelecektir. Bu nedenle, söz konusu ilişkilerin özellikle “Batılılaşma” dönemini ele alarak, bu süreçle ilgili bir durum tespitinde bulunmaya çalışacağız. *Batılılaşma* olgusunun ise ne anlama geldiği ve hangi tarihsel süreçleri içer(ebil)diğine ilişkin tartışmalar da işin aslı tamamlanmış değildir. Ancak bu tez çalışmasıyla ilgili olarak dönemsel anlamda bir tercih yapılması şart görünmektedir. Bu tercih yapılırken, Osmanlı’yı merkez alan yaklaşımımız çerçevesinde hareket edeceğiz. Bu bağlamda elinizdeki çalışmanın zaman açısından sınırlarını da 1839 ve 1890 tarihleri oluşturmaktadır. Bu dönem, Osmanlıların gerek dış gerekse iç politik - çoğu zaman Batılılaşma veya modernleşme olarak nitelenen- değişim ve dönüşümleri açısından önemli yıllar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tezin tarihsel dönem yanında Doğu derken neyin veya nerenin kastedildiğine ilişkin coğrafya ile ilgili de bir sınırı vardır. Bu tez kapsamında Osmanlı İmparatorluğu’nun doğusundan kastımız beş bölge ile sınırlıdır. Bunlar, İran, Rus egemenliği altındaki Türkistan Hanlıkları, Çin egemenliği altındaki Doğu Türkistan, İngiliz egemenliğindeki Hindistan Müslümanları ve Japonya’dır. Bu örnekleri temel almamızın nedeni, her bir bölge ile kurulan ilişki zemininin birbirinden farklı olmasından kaynaklanmıştır.

Kullandığımız kaynakları sınıflandırmadan önce, araştırma yöntemimizle ilgili önemli bir noktayı da belirtmek gerekmektedir. Bu çalışma, makro nitelikli bir siyasi tarih çalışmasıdır. Bu nedenle öncelikle araştırmamızı kitaplar ve makaleler bazında

yapmış durumdayız. Arşiv belgeleri, çalışmamızın diğer kaynaklara dayanarak kurguladığımız iskeletini destekleyici ikinci kaynağımızı oluşturmuştur. Gerek birincil gerekse ikincil kaynakların kullanımında Dan Diner'in da belirttiği gibi,<sup>18</sup> bir tercih yapmak durumundaydık ve biz de araştırma konumuzla ilgili ulaştığımız bol miktarda malzeme içerisinden seçim yapmak zorunda kaldık. Bu kaynaklardan da tezimizin esas noktalarını ortaya çıkaracağını düşündüğümüz kısmını kullanmayı tercih ettik. Tezimizle ilgili maalesef Farsça, Rusça, Japonca, Çince ve Hindu dilindeki kaynakları kullanamadık. Bu açığımızı kapatmak için ilgili ülkelerin İngilizce olarak yayınlanmış kaynaklarını gözden geçirmeye çalıştık. Ayrıca konuyla ilgili arşiv belgelerinin tam metinlerini vermek yerine bu belgelerin sadece gerekli gördüğümüz kısımları alıntılдық. Kaynaklarımız açısından ortaya çıkan bu ciddi sınırlılıkla birlikte, tezimizin bu alanda bundan sonra yapılacak çalışmalar için iyi bir başlangıç teşkil etmesi umulmaktadır.

Yeri gelmişken Osmanlıların Doğu politikaları kapsamında sözü edilebilecek yakın geçmişte yapılmış eksik de olsa birkaç çalışmanın mevcut olduğunu burada kaydetmekte büyük yarar vardır. Bunlar arasında; Azmi Özcan, **Pan-İslamizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere 1877-1924** (Ankara 1997), Mehmet Saray, **Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler 1775-1875** (Ankara 1994), Ali Merthan Dünder, **Panislamizm'den Büyük Asyacılığa: Japonya, Osmanlı Devleti ve Orta Asya** (Ankara 2006) ile Alâeddin Yalçınkaya, **Sömürgecilik & Panislamizm Işığında Türkistan: 1856'dan Günümüze** (İstanbul 1997) ve Cemil Aydın, **The Politics of Anti-Westernism in Asia: Visions of World Order in Pan-Islamic Thought** (New York 2007) özellikle belirtilmelidir. Ancak bu çalışmalar, çoğunun başlıklarından da anlaşılacağı gibi, Osmanlıların Doğu ile ilişkilerini bir bütün olarak değil de genellikle parça parça incelemektedirler. Fakat bu tür çalışmaların bir kaçı istisna olmak üzere esas olarak temel bir eksikliği maalesef konularına kavramsal açıdan neredeyse hiç değinmiyor olmalarıdır. Dolayısıyla bu tezde bu konudaki bir açığı da kapatmak amacıyla, çalışmamızın ilk bölümünde bazı temel kavramsal ve teorik

---

<sup>18</sup> Dan Diner; **Yüzyılı Anlamak: Evrensel Bir Tarih Yorumu**, Çev: Hulki Demirel, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 9.

tartışmalara da yer vermiş bulunmaktayız. Osmanlıların bir imparatorluk olarak nasıl bir devlet yapısına sahip olduğu, onu diğer imparatorluklardan ayıran özellikleri, Osmanlı dış politika karar alma mekanizmasının ilgili dönemde nasıl işlediği; Osmanlıların dış dünya algılamalarının hangi kavramlarla anlaşılabileceği ve hilafet kurumunun dış politikaya etkisi gibi konuları bu bağlamda hem teorik hem de kavramsal düzeyde ele almaya çalıştık.

İkinci bölüm de, Batılılaşma sürecinin Osmanlı dış politikası açısından ortaya çıkardığı ilkesel ve kurumsal değişimlere yer verdik. Osmanlı dış politikasının klasik dönemde sahip olduğu ilkelerin Batılılaşma dönemiyle birlikte yerini yeni ilkelere bıraktığını ve klasik dönemdeki dış politika araçlarında meydana gelen değişimin de esasen bu dönemin ürettiği zihniyet dönüşümüyle bağlantılı olduğunu ortaya koymaya çalıştık.

Üçüncü bölümde, 1839-1890 arası dönemde Osmanlı-Batı ilişkilerinin temel özelliklerini irdeleyerek, bu ilişkilerin Osmanlı-Doğu ilişkileri üzerindeki etkisini tartışmaya çalıştık. Bu çerçevede dönemin büyük güçleriyle Osmanlıları emperyal yapı, emperyal alan, emperyal dünya ve emperyal misyonlar açısından karşılaştırdık ve Osmanlıların bu güçlerle çatışma ve uzlaşma alanlarını tespit ederek bu alanların Osmanlıların Doğu politikaları için nasıl bir zemin oluşturduğunu açıklamaya çalıştık.

Dördüncü bölümde, Osmanlıların söz konusu dönemde İran, Türkistan Hanlıkları, Hindistan Müslümanları, Çin ve Doğu Türkistan ile Japonya politikalarına değinmekte ve bu bölgelere yönelik Osmanlı dış politikasının “Batı’yla ilişkiler”den etkilenip etkilenmediğine cevap aranmaktadır. Özellikle Osmanlıların nasıl bir Doğu algısına sahip olduğu, pan-İslamizm’in bu politikaları açıklamakta ne kadar anlamlı olduğu tartışılmış ve Doğu politikalarının aslında Batı politikalarını tamamlayıcı ve hatta onun bir sonucu olarak yeniden şekillendiği tarihî olaylar çerçevesinde gösterilmeye çalışılmıştır.

Son bölümde ise önceki bölümlerde ele alınan konular, özetlenerek yeniden gözden geçirilmiş ve tezin temel argümanları yeniden tartışılarak tezin ulaştığı sonuçlar ortaya konulmuştur.



## 1. BÖLÜM: KAVRAMSAL ve TEORİK ÇERÇEVE

Bu bölümde Osmanlı Devleti'nin 1839-1890 arası dönemde Doğu'ya yönelik izlemiş olduğu politikaların anlaşılması için ihtiyaç duyulan birtakım kavramsal ve teorik tartışmalar yer almaktadır. Burada ele alınan kavramların ve bakış açısının Osmanlı dış politikasını anlamak için izlenen bir yol olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu açıdan Osmanlı dış politik çevresini belirleyen bu unsurlar içerisinde öne çıkan birkaçının anlaşılması, teorik olarak bize açıklayıcı bir çerçeve sunacaktır.

Osmanlıların Doğu politikalarının, devletin bizzat kendisinin ürettiği bağımsız ve kendiliğinden politikalar mı olduğu yoksa bu politikaların ilgili dönemdeki uluslararası yapı içerisinde görülen bir ana akımın takip edilmesi şeklinde mi tezahür ettiği sorusu önem kazanmaktadır. Bu sorunun yanıtlanabilmesi için öncelikle Osmanlı Devleti'nin bir imparatorluk oluşu ve bu imparatorluğun dış politikaya ilişkin karar alma mekanizmasının nasıl işlediğinin ortaya konması gerekmektedir. Bu nedenle genel olarak imparatorluk teorilerinden hareketle Osmanlı özelinde bu yapının işleyişi bu bölümde ele alınacak ilk başlık olacaktır.

İlkiyle bağlantılı bir diğer konu, Osmanlıların dış dünyaya yönelik algılamalarının nasıl şekillendiği, dış dünyanın hangi kavramlarla anlaşıldığı ve dış politika yapımında bu algılamaların ne derece etkili olduğudur.

Osmanlılarda önemli bir dinî kurum olarak hilafet makamı, özellikle Müslüman toplumlarla olan ilişkilerinde önemli bir işleve sahip olmuştur. Dolayısıyla Osmanlıların Doğu politikalarını analiz ederken, aynı zamanda halife olan Osmanlı sultanlarının politik kararlar verirken bu vasıflarını mutlaka hesaba kattıklarından hareketle, bu konunun da ilgili teorik çerçevede ele alınması gerekmektedir.

Bu çalışmada ele alınan dönem aynı zamanda Osmanlı tarihi açısından çoğu zaman *Batılılaşma* olarak adlandırılan bir döneme denk gelmektedir. Batılılaşma süreci devletin dış politika anlayışında bazı önemli değişimleri de beraberinde

getirmiştir ve bu değişim özellikle bir dış politika aracı olan diplomasi alanında daha açık bir biçimde gözlenmiştir. Dış politika anlayışında ve bu politikanın yürütülme metotlarında yaşanan değişim ve bu değişimin Osmanlıların Doğu'ya yönelik politikalarında bir farklılaşmaya yol açıp açmadığı konusu yine bu bölümde tartışılacaktır. Bu bağlamda 1839-1890 arası dönem Osmanlı dış politikası açısından özel bir öneme sahiptir. Bu önemin nereden kaynaklandığının açıklanması ile ilk bölüm sona erecektir. Batılılaşma konusu ise daha kapsamlı bir şekilde diğer bölümde incelenecektir.

### 1.1. Bir İmparatorluk Olarak Osmanlılar

Osmanlı Devleti'nin herhangi bir bölgeye yönelik dış politikasını analiz ederken dikkate alınması gereken öncelikli konu, bu devletin *imparatorluk* niteliği taşıyan bir devlet olmasıdır. Çünkü imparatorlukların dış politika üretirken sahip oldukları anlayış ve bu politikaların üretilme ve uygulanma süreçleri, diğer siyasal yapı türlerinden, örneğin ulus-devletlerden önemli farklılıklar göstermektedir. Bu bağlamda, Osmanlı İmparatorluğu'nun devlet yapısının açıklanması, siyasî tarih içerisinde var olmuş diğer imparatorluklardan farklılaştığı noktaların tespit edilmesi ve Osmanlıların Doğu politikalarının şekillenmesinde devletin bu niteliğinin ne derecede belirleyici olduğunun ortaya konması gerekmektedir. Ayrıca bu bağlamda tartışılması gereken başka bir konu daha bulunmaktadır: Osmanlıların Doğu'ya yönelik politikalar üretme gayretleri gerçekten devletin imparatorluk niteliğinin bir sonucu olarak mı okunmalıdır? Yoksa bu politikalar, çökmekte olan bir imparatorluğun son çırpınışları olarak mı değerlendirilmelidir?

Tarih boyunca uzak ve yakın dönemlerde çeşitli biçimlerde gözlemlenen bir devlet yapısı olarak imparatorluklar, çoğu zaman ulus-devletlere karşıt ya da onların anti-tezi olarak ele alınmaktadır. Bu nedenle, imparatorlukları başta ulus-devletler olmak üzere diğer devlet ve iktidar türlerinden ayıran unsurların tartışılması, imparatorlukların oluşum süreçlerinin, özelliklerinin ve türlerinin kısaca incelenmesi, Osmanlıların bu imparatorluk tartışmalarının neresinde bulunduğunu belirlemek açısından gereklidir. Böylelikle bu çalışmada, Osmanlıların dış politikasını etkileyen

noktalardan biri olarak kabul edilen *devletin imparatorluk yapısı* ile ilgili tespitler için gerekli olan zemin oluşturulmuş olacaktır.

### 1.1.1. İmparatorluk(lar)

İmparatorluk kavramı her ne kadar Batı yoluyla Osmanlılara geçmişse de bu kavram hem tarihi itibarıyla ortak bir mirasa aittir hem de anlamı bakımından evrensellik taşımaktadır. Bu bağlamda “hem ‘Batılı’ hem de ‘Doğulu’ olan Roma İmparatorluğu’nun varisi olarak Osmanlılar özellikle Fatih ve Kanuni dönemlerinde imparatorluk konseptini bilinçli bir surette kullanmışlardır.”<sup>19</sup> Osmanlı sultanının kendisiyle *aynı* rütbedeki devlet adamlarıyla aynı metin üzerinde *uzlaşmaları* üzerine yapılan 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması’ndan sonra Osmanlılar imparatorluk kavramına daha fazla vurgu yapmaya başlamışlardır. Zira siyasî, askerî, idarî ve iktisadî zaafı ne olursa olsun bu unvana yapılan her vurgu Osmanlıların büyük devlet imajının sürdürülmesi açısından oldukça hayatî bir öneme sahip olmuştur. Nitekim 19. yüzyıl boyunca yapılan antlaşmaların “Sa Majesté le Sultan Emperur des Ottomans”<sup>20</sup> adına yapılması da bu imparatorluk vurgusunun önemli somut örneklerini teşkil etmiştir. Bu bağlamda, Osmanlıların üç nedenle bir imparatorluk olarak ele alınmasının gerekliliği ortadadır. Birincisi; bütün dünya imparatorlukları örneklerinde görülen ve özellikle idarî anlamda yoğunlaşan ortak niteliklerin Osmanlı tecrübesinde de görülmüş olmasıdır. İkincisi, bizzat Osmanlı sultanlarının ve elçilerinin Osmanlı tarihinin çeşitli dönemlerinde imparatorluk unvanına vurgu yapmalarıdır. Üçüncü neden ise, imparatorluk kavramının “Batılı” bir kavram olması nedeniyle Osmanlılar için bu vasfın geçerli olamayacağına yönelik iddialara karşı çıkışımızla ilgilidir. Zira bazı kimseler tarafından, “Doğulu” bir devleti “Batılı” bir kavramla nitelendirmek, hele de onlar kendilerine imparatorluk demeyerek “Devlet-i Aliyye” dedikleri için asla uygun görülmemektedir.<sup>21</sup> Burada Osmanlıları “Doğulu” olarak nitelendiren ve evrensel bir tahayyüle dayalı emperyal bir sisteme sahip olduğu halde onu “Batı karşısında” bir cepheye yönelten ve Osmanlıların

<sup>19</sup> Christoph K. Neumann; “Devletin Adı Yok – Bir Amblemin Okunması”, **Cogito: Osmanlılar Özel Sayısı**, Yapı Kredi Yayınları, Sayı. 19, Yaz 1999, s. 274.

<sup>20</sup> Ibid, s. 275.

<sup>21</sup> Bu konuyu başka bir vesile ile ilerleyen sayfalarda tartıştık. Bkz: 143 numaralı dipnot.

“dünyası”nı bu cephede açıklamaya çalışan bakış açısının yanlış olduğunu düşünüyoruz. Doğulu olduğu oldukça tartışmalı olan bir siyasal bütüne karşı bu şekildeki yaklaşımların oryantalizmin içselleştirildiği yaklaşımlar olduğu ortadadır. Bu nedenlerle çalışmamızda Osmanlılardan bir imparatorluk olarak bahsedilecektir. Zira A. Nuri Yurdusev’in de belirttiği gibi, “Osmanlılar, tartışmasız biçimde baskın olan İslâm ve onunla birlikte birçok kaynaktan beslenen bir emperyal sistemdir.”<sup>22</sup>

Uzun bir süre boyunca sosyal bilimlerde devletleri anlamaya yönelik çabalar genelde Avrupa merkezci bir bakış açısından hareket etmişlerdir. Bu nedenle devletlerle ilgili kavramsallaştırmalar Avrupalı devlet örneklerinden hareketle gerçekleştirilmiştir. Bunun sonucunda devlet kuramları ve devlet tipolojileri ancak Avrupalı örneklerle sınırlı kalmış, Avrupa dışında kalan örnekler ise Avrupalı prototiplerle karşılaştırılmak suretiyle anlaşılmaya çalışılmıştır. Benzer nitelikler imparatorluklarla ilgili yaklaşım ve açıklamalarda da görülmektedir. Burada imparatorluklar üzerine yapılan çalışmaların uzunca bir listesini oluşturmak mümkündür. Ancak bu listeyi oluşturan eserlerin birçoğu imparatorlukların her birinin kendi yegâne niteliklerini ortaya çıkarmaktan çok bütün imparatorluk örneklerini tek bir hamlede açıklamaya dönük çabalar olmaktan öteye geçmemektedirler. Sözün kısası, bu çalışmaları sorunlu hale getiren bu Avrupa merkezci nitelik ve genelleme yapan bakış açıları ile bir imparatorluk örneğini doğru biçimde anlayabilmek mümkün değildir.

Söz konusu olan siyasal yapılarla ilgili bir başka sorunlu alan daha bulunmaktadır. Bu da imparatorluklara ilişkin çalışmaların yoğun biçimde onların çöküşleri üzerine odaklanmış olmasıdır. Bu durumu K. Barkey’in ifadeleriyle açıklamak gerekirse; “imparatorluklarla ilgili geleneksel tarihçiler özellikle Edward Gibbons tarafından yazılan *The Decline and Fall of the Roman Empire* adlı yapıttan sonra imparatorlukların yükselişleri ve çöküşleri üzerine odaklanmışlardır. Bu dar yaklaşım, imparatorlukların anlaşılması konusunda zararlı bir etki oluşturmuştur. Onların tarihine bu şekilde yükseliş ve çöküş açısından bakmak tarihçileri emperyal

---

<sup>22</sup> A. Nuri Yurdusev; “The Ottoman Attitude Toward Diplomacy”, A. Nuri Yurdusev (Ed.), **Ottoman Diplomacy: Conventional or Unconventional?**, Palgrave Macmillan, New York, 2004, p. 17.

tarihi -yükseliş, zirve, durgunluk ve çöküş şeklinde- çeşitli periyotlara bölmeye sevk etmiştir. Buradaki çöküş sorunu düşünce sistemimizi o kadar ele geçirmiştir ki çöküşün başlangıcı ve zamanlaması üzerinde oldukça fazla zaman harcamamıza neden olmuştur.”<sup>23</sup>

*İmparatorluk (empire)* kavramı “Latince *Impreium* kavramından türemiştir. *Imperium* ise modern İngilizce kelimeler olan *egemenlik (sovereignty)* veya basitçe *idare/âdet/usûl (rule)* kelimeleriyle çok yakın bir anlama gelmektedir.”<sup>24</sup> Dolayısıyla *Imperium Romanum*, *Roma usûlü egemenlik* anlamına gelirken *Osmanlı İmparatorluğu* ifadesinden bir çeşit *Osmanlı usûlü egemenlik* anlaşılabacaktır. Alt başlıkta imparatorluk yerine imparatorluk(lar) şeklinde bir ifade kullanılması kavramın bu etimolojik özelliğiyle ilgilidir. İmparatorluk kavramının birtakım genel tanımları mevcut olmasına rağmen aslında her bir imparatorluk örneği, kendi idare usûlünü, egemenlik yöntemini -diğerlerine benzeyen yönleri olmasına rağmen- esas olarak kendine özgü bir biçimde oluşturmuştur. Bu açıdan tek bir imparatorluk yerine imparatorluklardan söz etmek, onların egemenlik ve idare tarzlarının nev’i şahsına münhasır niteliğine vurgu yapmak içindir. Ancak imparatorluklar da alebttte ortak bazı özelliklere de sahiptirler. Bu noktada şunu kaydeder: “Birçok geleneksel imparatorluk, çoğunlukla uyum sağlama ve değişiklik yapma kapasitelerindeki esneklik dolayısıyla uzun ömürlü olmuş siyasal yapılar ve yönetim sistemleridir. Uzun ömürlülük, zorlukları yenme gücü ve esneklik imparatorlukların temel nitelikleridir. İmparatorlukları anlamak, çeşitlilik, krizler ve değişim karşısında bu devletlerin uyumunun, dayanma gücünün yaşadığı yavaş ama kritik dönüşümleri analiz etmekle mümkündür.”<sup>25</sup>

Ancak etimolojiden kaynaklanan çeşitlilik yanında farklı imparatorluk türleri de göz önüne alındığında, imparatorluk kavramı için yapılan tanımların ve imparatorluklarla emperyalizm kuramları arasındaki ilişkiye yönelik tespitlerin, tarih boyunca ortaya çıkan bütün imparatorluk örneklerinde geçerli olması mümkün

<sup>23</sup> Karen Barkey; **Empire of Difference: The Ottomans in Comperative Perspective**, Cambridge University Press, New York, 2008, p. 4.

<sup>24</sup> William A. Darity Jr. (Ed.); **International Encyclopedia of the Social Sciences**, Vol. 2, Macmillan Social Science Library, the USA, 2008, p. 575.

<sup>25</sup> K. Barkey; **a. g. e.**, p. 3.

olmayacaktır. Dolayısıyla her bir imparatorluk örneğinde bu kavram için ayrı bir tanım yapılması gerekecektir. Örneğin; W. Harris -bu zorunluluğu üstü kapalı bir biçimde kabullenerek- imparatorluk kavramını tanımlarken; “imparatorluk kavramının *Roma için anlamı*, resmen ilhak edilmiş eyaletler değil, Roma gücünün üzerinde kullanıldığı bütün alanlardı”<sup>26</sup> demiştir. Kavramla ilgili bu türden tartışmalar mevcut iken örneğin, “minimalist bir tanım vermek gerekirse; imparatorluk, geniş, karma, çok etnili veya çokuluslu, genelde fetihlerle oluşturulan, merkez ile emrindekiler arasında bölünmüş politik bir birimdir.”<sup>27</sup> Ancak bu tanımı veren kaynakta yer alan başka bir ifade daha dikkat çekicidir. “İmparatorluklar genelde, aslında belki de tipik olarak, şiddet ile kurulur ve devam ettirilirlir.”<sup>28</sup> Yukarıda açıklamaya çalıştığımız bakış açısının açık örneklerinden birini temsil eden bu ifadeden yola çıkarak örneğin engizisyon mahkemelerine dayalı bir süreklilik sağlayan İspanya İmparatorluğu ile din politikası tamamen farklı ve şiddetten uzak olarak yürütmüş olan Osmanlı İmparatorluğu’nun aynı çatı altında değerlendirilmesi gibi riskler bulunmaktadır.

Başka bir tanımda imparatorluklar, “diğer (ast) siyasal toplumlar üzerinde efektif kontrol sağlayan siyasal yapı”<sup>29</sup> olarak ele alınmışlardır. Buradaki efektif kontrol konusu önemlidir. Zira hem imparatorlukların sınırları hem de dış dünyaya yönelik politikalarının zeminini belirlemesi açısından oldukça farklı bir yaklaşım olarak görülebilir. M. Doyle, efektif egemenlik konusunu bir örnekle açıklamaya çalışır: “Bir imparatorluk ölçütü olarak siyasal kontrol, imparatorluğun biçimsel olarak toprak fetheden bir yapı olmasını ya da toprağı fethedip bayrağını oraya dikmese de bütün fetih özelliklerini gösteren durumları açıklamayı hedeflemektedir. 1880’de Mısır ve Hindistan, Türk ve Hint hükümdarların *yasal* hükümlerleri olduğu ama Britanya’nın *kontrol ettiği* topraklardı.”<sup>30</sup> Bu nedenle imparatorluklar bir siyasal toplumun kendisine toprak katmasından daha fazlasını içerir ve uluslararası eşitsizliklerin bütün biçimlerinin toplamından daha azını kapsarlar.

<sup>26</sup> William V. Harris; **War and Imperialism in Republican Rome**, Oxford University Press, New York, 1979, p. 105.

<sup>27</sup> W. A. Darity Jr. (Ed.); **a. g. e.**, p. 576.

<sup>28</sup> Ibid, p. 576.

<sup>29</sup> Michael W. Doyle; **Empires**; Cornell University Press, London, 1986, p. 31.

<sup>30</sup> Ibid, p. 33.

Özellikle Osmanlı özelinde bir tanım geliştiren K. Barkey'e göre imparatorluk; "merkezî bir güce doğrudan ya da dolaylı bir biçimde bağlı olan farklı yönetim biçimlerinin geniş bir bileşimidir. Merkez, kendisinden farklı olan etnik gruplar üzerinde hiyerarşik ilişkiler çerçevesinde siyasal kontrol uygular. Yine de bu ilişkiler, askerî ve ekonomik itaate bağlı olarak belirli derecede bir özerkliği de kapsar. Merkez dışındaki diğer parçalarının kendileri arasında doğrudan bir bağlantıları yoktur. Bu nedenle imparatorluk merkez ile çeşitli ve farklılaşmış diğer varlıklar arasında siyasal otorite ilişkilerinin olduğu bir yapıdır."<sup>31</sup> K. Barkey de siyasal kontrol konusunun önemini vurgulamaktadır: "İmparatorluğun bu karakteri nedeniyle emperyal merkez ile emperyal alandaki diğer varlıklar arasındaki ilişkide, devlet için anahtar kavramlar olan güç ve kontrol konusunun altını çizmek gerekir. Çünkü emperyal merkez emperyal alan üzerindeki kontrolü çeşitli örgütler ve yerli seçkinlerle, dinî ve yerel hâkim yapılarla ve diğer ayrıcalıklı kurumlarla paylaşmaktadır. Bu nedenle bir imparatorluk ne kadar güçlü olursa olsun siyasal devamlılık açısından belirli derecede özerk olan bu yapılarla birlikte çalışmak zorundadır."<sup>32</sup>

Alexander J. Motyl'in imparatorluk tanımı ise şöyledir: "İmparatorluklar jantsız tekerlek gibidirler. Merkezî elitlerin periferideki elitler ve toplumlar üzerinde egemen olduğu, anlamlı etkileşimlerin periferiden merkeze ve oradan tekrar periferiye aktığı, hiyerarşik olarak örgütlenmiş politik yapıdır." <sup>33</sup> Charles Tilly ise imparatorlukları; "karmaşık politik birimlerin emperyal merkezin gücüne dolaylı olarak bağlı olduğu bir yapıdır ve merkez, kendisine bağlı birimler üzerinde belirli derecede askerî ve malî kontrol sahibidir. Bu birimlerin yönetim kademesindeki araçlar merkeze itaat ederek, vergi vererek ve askerî işbirliği çerçevesindeki ilişkilerle bu pozisyonlarını devam ettirirler."<sup>34</sup>

<sup>31</sup> K. Barkey; **a. g. e.**, p. 9.

<sup>32</sup> Ibid, p. 10.

<sup>33</sup> Alexander J. Motyl; **Imperial Ends: The Decay, Collapse and Revival of Empires**, Columbia University Press, New York, 2001, p. 4. Buradaki jantsız tekerlek (*rimless wheel*) benzetmesini K. Barkey de *hub-and-spoke* şeklinde kullanmaktadır. İlgili sayfadan anlaşıldığına göre A. J. Motyl'e ait bu benzetmeyi daha anlaşılır bir hale getirmiştir. Bkz: K. Barkey; **a. g. e.**, p. 9.

<sup>34</sup> (Aktaran) A. N. Yurdusev; **a. g. m.**, s. 18.

Bu açıdan imparatorluk fikri daha güçlü devlet ya da toplumlar ile daha güçsüz olanlar arasındaki bütün ilişkileri açıklamak için kullanılan bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. İmparatorluk nosyonu üzerine yapılan temel tanımlama girişimleri, imparatorluğun kendi orijinal sınırları dışındaki toprakları yöneten geniş bir politik yapı olması üzerine odaklanır. Dolayısıyla karşımıza bir güç merkezi ve bu merkezin üzerinde hüküm sürdüğü bir periferi çıkmaktadır. Bu açıdan bakıldığında çeşitli tanımlarda karşılaştığımız ilk ortak özellik, onların imparatorlukların egemen oldukları alanlara odaklanmış olmaları ve onların içyapılarını izah etmeye çalışmalarıdır.

Bununla birlikte imparatorluk üzerine çalışan bazı bilim adamları bir siyasal yapının imparatorluk niteliği kazanabilmesi için bazı kriterlere sahip olması gerektiğini düşünmektedirler. Üzerinde genel bir uzlaş olamamakla birlikte bu kriterlerden öne çıkan bazılarına burada değinmek faydalı olacaktır. Örneğin, W. A. Darity için; “imparatorluk, hem Roma hem de daha sonra Hristiyan Avrupa’da üç yan anlama sahip olmuştur. Bunların hepsi imparatorluk düşüncesini şekillendirmeye devam etmiştir. Bu yan anlamlardan birincisi *büyükliktir*; yöneticilerin kendi anavatanları dışındaki bölgeleri yönetmesidir. İkincisi *tam egemenliktir*; yani emperyal güce sahip olanların dışında güç talebinde bulunan başka bir rakibin bulunmamasıdır. Sonuncusu ise *evrensellik amacıdır*; yani Hristiyan (farklı ama ilişkili bir söylemle İslâmî) imparatorluğun prensip olarak sınırsız olması ve Roma İmparatorluğu’nun vârisliği iddiasında bulunmasıdır.”<sup>35</sup>

İmparatorluklar için daha ayrıntılı kriterler H. Münkler tarafından geliştirilmiştir. Ona göre; bir siyasal yapıdan imparatorluk olarak bahsedebilmek için *zamansal* ve *mekânsal* ölçütler vardır. Bunlara ek olarak M. Doyle’nin geliştirdiği *Augustus eşiğini*, imparatorluğun bir diğer ölçütü olarak kabul eden yazara göre *zamansal ölçüt*; politik yapının en az bir yükseliş ve çöküş çevriminden geçmiş ve

<sup>35</sup> W. A. Darity Jr. (Ed.); *a. g. e.*, p. 576. Osmanlı İmparatorluğu’nun güçlü olduğu yüzyıllardasultanların sahip olduğu ideoloji ve yaptıkları propaganda sultanın idaresinin gücünü ve evrensel niteliğini vurgulamaktaydı. Örneğin Kanuni Sultan Süleyman, yapılan törenlerde Kutsal Roma İmparatoru V. Charles’inkine benzer bir miğfer kullanıyordu. Bkz: Gülru Necipoğlu; “Süleyman the Magnificent and the Representation of Power in the Context of Ottoman-Habsburg Rivalry”, *Art Bulletin*, No. 71, 1989, pp. 409-419.

yeni bir çevrime başlamış olması durumudur.<sup>36</sup> Yine yazara göre “muazzam bir alana hükmetmeyen bir güç ciddi anlamda imparatorluk olarak nitelenemez.”<sup>37</sup> M. Doyle, bir imparatorluğun genişleme evresinden sağlamlaşma evresine geçişini *Augustus eşiği* olarak nitelemiştir. M. Doyle, bu kavramla, “imparator Augustus’un son rakiplerini de ortadan kaldırdığı Actium Savaşı’ndan (M. Ö. 31) sonra gerçekleştirdiği köklü reformlara gönderme yapmaktadır. Nitekim bu reformlar sonucunda *Respublica Romana* ebediyen *Impreium Romanum*’a dönüşmüştür. Pek çok büyük imparatorluk oluşum sürecinde bu eşiğe takılıp başarısızlığa uğramıştır. Bir imparatorluğun genişleme evresinden sağlamlaşma evresine geçişi emperyal tarihin en önemli dönemlerinden biridir ve özel bir ilgiyi hak eder. Genellikle Augustus eşiğinin geçilmesi sonucunda, mevcut ticaret yapılarına hâkimiyet yapıları eklenir, hâkimiyet alanlarında da ekonomik ilişkiler kurulur.”<sup>38</sup>

“İmparatorluklar, egemenliklerinin sürekliliğini sağlamak için üç şartın yerine getirildiğinden emin olmaları gerekmiştir: Birincisi; genellikle dinsel iddialar içeren supranasyonel bir ideolojiye sahip olmaktır. İkincisi; çok dinli ve çok etnili yapıya yönelik olarak değiştirme ve tolerans<sup>39</sup> arasında bir çözüm üretmektir. Üçüncüsü ise, siyasal ve ekonomik nedenlerle yerli elitleri bir şekilde merkeze bağlı tutmaktır.”<sup>40</sup> Bu bağlamda imparatorlukları anlamak için gerekli anahtarlardan biri emperyal merkez ile yerli “işbirlikçiler” arasındaki ilişkiyi anlamaktır.

Kavramın tanımlanmasındaki zorluklara daha önce değinmiştik. Bu zorlukları aşmak için H. Münkler’in yaklaşımı bir alternatif oluşturabilir. Ona göre, imparatorluk kavramına yönelik tanımlama çabaları daha çok keyfî olduğu ve bu

<sup>36</sup> Herfried Münkler; **İmparatorluklar: Eski Roma’dan ABD’ye Dünya Egemenliğinin Mantığı**, Çev: Zehra A. Yılmaz, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 24. Yazar, bu tür zamansal kriteri yerine getiremeyen imparatorluk girişimlerini *failed empires* (başarısızlığa uğramış imparatorluklar) olarak adlandırır.

<sup>37</sup> Ibid, s. 25. Ancak bu mekansal kriter sadece *kara* imparatorluklarına uygulanabilir. Emperyal düzenin doğrudan toprak fethine dayanmadığı, bilgi ve ekonomi transferinin periferi ile kurulan bağlantılar üzerinden gerçekleştiği deniz imparatorluklarını bu tür bir mekansal kriterle değerlendirmek imkânsızdır.

<sup>38</sup> M. W. Doyle; **a. g. e.**, pp. 93-97.

<sup>39</sup> Osmanlı İmparatorluğu’nun emperyal alanındaki farklı unsurlara karşı gösterdiği toleransın ayrıntılı bir incelemesi için bkz: Amy Chua; **Day of Empire: How Hyperpowers Rise to Global Dominance and Why They Fall**, Random House Inc., the USA, 2007, pp. 168-178.

<sup>40</sup> K. Barkey; **a. g. e.**, p. 13.

kavrama sıklıkla da salt olumsuz<sup>41</sup> bir anlam yüklendiği için bu zamana kadar yapılan tanımların çoğunun bilimselliği tartışmalıdır. Bu açıdan ilgili soruna yönelik bilimsel bir katkı yapabilmek için izlenmesi gereken yol ise, imparatorlukların aslında ne olduklarından değil ne olmadıklarından başlamaktır.<sup>42</sup>

### 1.1.2. İmparatorluklar ve Ulus-Devletler

Burada yapacağımız karşılaştırma ulus-devletlerin imparatorluklardan farklı bir işleyiş mantığına ve farklı zorunluluklara sahip olmasına dayanmaktadır. Bu karşıtlığın boyutlarını; egemenliğin kaynağından sınırların algılanmasına, egemen unsurlar ile yönetilenler arasındaki ilişkilerden dış dünya algılamalarına kadar geniş bir çerçevede ele almak mümkündür. Ancak burada Osmanlı İmparatorluğu’nun Doğu politikalarını analiz edebilmek için gerekli teorik zemini kurmayı amaçladığımızdan bu farklılıklardan sadece çalışmamızın kapsamına girecek boyutta olanlarına yer verilecektir.

İmparatorlukların ulus-devletlerden farklılaştığı alanlardan biri *sınır* konusudur. Emperyal sınırlar ile ulusal sınırlar arasındaki bu farklılık, bu iki farklı yapının hem “iç”inin hem de “dış”ının tanımlanmasında çok önemli sonuçlara yol açmaktadır. Ulus-devletlerin egemenlik alanı, kesin ve keskin sınır çizgileri ile belirli bir alan iken<sup>43</sup> imparatorlukların egemenliğinin nerelerle sınırlı olduğuna ilişkin bir tespit

<sup>41</sup> İmparatorluk fikri, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren genelde heyecan ve polemik içerecek şekilde özellikle saldırgan, zorlayıcı, yayılmacı, hiyerarşik ve gücün ırkçı formları ile ilişkilendirildiğinden ve ayrıca geniş bir biçimde emperyalizm kavramıyla birlikte algılandığından aşağılayıcı (pejoratif) bir şekilde kullanılmıştır. Bkz: W. A. Darity Jr. (Ed.); **a. g. e.**, p. 574. Türkiye’de Osmanlı *Devleti* ve Osmanlı *İmparatorluğu* şeklindeki kullanım farklılığının arkasında da benzer bir hassasiyet bulunmaktadır. İ. Ortaylı da bazı kötü anlamlar kazanan kelimelerle geçmişteki kelimeleri ve terminolojiyi yargılamak, değerlendirmek çok yanlıştır diyerek Osmanlılar konusundaki bu kavramsal tartışmaya işaret etmekte ve Osmanlıların bir imparatorluk olduğunu vurgulamaktadır. “*Osmanlı Devleti tarihin gerçek anlamdaki son üniversal, yani beynelmilel, cihanşümül imparatorluğudur.*” İlber Ortaylı; **Son İmparatorluk Osmanlı**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2006, s. 43.

<sup>42</sup> Yazar bu bağlamda imparatorlukları teritoryal devletlerle, hegemonik hâkimiyet yapılarıyla ve emperyalizm kuramlarıyla karşılaştırmaktadır. Bu karşılaştırmaların ayrıntıları için bkz: H. Münkler; **a. g. e.**, ss. 18-130.

<sup>43</sup> Coğrafyacı Michael Foucher *sınır* ve Galya milleti (*natio gallicus*) kavramlarının 1315-18 yıllarında eş zamanlı olarak ortaya çıktığını saptamıştır. Bkz: Yves Santamaria; “Ulus-Devlet: Bir Modelin Tarihi”, Jean Leca (Ed.); **Uluslar ve Milliyetçilikler**, Çev: Siren İdemen, Metis Yayınları, İstanbul, 1998, s. 21. Birinci Dünya Savaşı ile birlikte tarihe karışan Avusturya-Macaristan, Osmanlı ve Rus İmparatorluklarının dağılmasıyla gündeme gelen uluslaşma ve ulus devlet sınırlarının çizilme süreçleri

yapmak oldukça zordur. Çünkü bu tür kesin sınırlar imparatorluklar için istisnâî bir durumdur ve bu istisna durumlar genelde ya alt edilemeyen başka bir güç tarafından oluşturulur ya da doğal şartların zorlamasıyla oluşur.<sup>44</sup>

Dış politika kavramı temel olarak “dışarıya” karşı devlet eliyle yürütülen politikalar olarak tanımlandığında “dış”ın ulus-devletler için ifade ettiği anlam; doğrudan keskin ve kesin bir çizgi olan ulusal sınırlar düzleminde değerlendirilebilmektedir. Ancak bir imparatorluk için “dış”ın neresi olduğunu *sınırların esnekliği* ile bağlantılı şekilde ele almak gerekecektir. Çünkü “devletlere özgü sınır çizgisi bir devletten diğerine geçişi gösterir. Emperyal sınırlar ise eşit haklara sahip siyasî birimleri birbirinden ayırmaz, güç ve nüfuzun kademelerini oluşturur.”<sup>45</sup> Dolayısıyla bir ulus-devletin dış politikası, o devletin ulusal sınırları dışındaki dünyaya ve o dünyadaki aktörlere karşı devlet marifetiyle gerçekleştirilen tüm politikaları ifade edecektir. Bir imparatorluğun dış politikası ise onun *efektif egemenliğinin*<sup>46</sup> dışında kalan bölgelere yönelik politikası olarak tanımlanacaktır. Çünkü imparatorluk fikri açısından bir bölgenin resmi olarak imparatorluk merkezine bir fetihle bağlanmasının (getirdiği doğrudan egemenlik) yanında herhangi bir bölgede resmi olmayan bir kontrol söz konusu olduğunda (oluşan efektif egemenlik durumunda) da orada imparatorluğun egemen olduğu kabul edilir. Böylece bir imparatorluğun uzaktaki bir sömürgesi ile olan ilişkisi bile artık bir dış politik değil iç politik mesele olur. Sonuç olarak bir imparatorluğun geçişken ve/veya hayali olsa da sınırlarının nasıl şekillendiğini açıklayabilmek ancak emperyal alanın nasıl belirlendiğini tespit etmekle mümkün olacaktır.

Emperyal sınırların yarı geçirgen olması, onların “dış”ının tanımlanması açısından önemli olduğu kadar son derece farklı müdahale koşullarını da beraberinde getirir. “Emperyal sınırlar ile ulus-devlet sınırları arasındaki en önemli fark bu asimetridir. İmparatorlukların kendileri gibi –yani eşit haklara sahip- kabul ettikleri

---

konusunda bkz: Stefanos Yerasimos; **Milliyetler ve Sınırlar: Balkanlar, Kafkaslar ve Ortadoğu**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

<sup>44</sup> Osmanlı örneğinde 1638 tarihinde Safevilerle imzalanan Kasr-ı Şirin Antlaşması ile çizilmiş İran sınırı birinci duruma, Arap yarımadasında genişleyecek bir bölge kalmaması da ikinci duruma örnektir.

<sup>45</sup> H. Münkler; **a. g. e.**, s. 18-19.

<sup>46</sup> M. W. Doyle; **a. g. e.**, p. 30.

komşuları yoktur; oysa ulus-devletlerde bu bir kuraldır.”<sup>47</sup> Bu nedenle imparatorlukların egemenliği dışında kalan bütün dünya kuramsal olarak imparatorluğun müdahale alanını oluşturmaktadır.

Emperyal sınırları farklılaştıran konulardan birisi de, imparatorluklarda siyasî ve iktisadî sınır çizgisinin farklı, kültürel farklılıkların kademe kademe, dilsel farklılıkların zaten önemsiz olduğu bir yapı olmasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla emperyal sınırların bir resmiyeti söz konusu değildir. Buna karşın ulus-devletlerde bütün çizgiler sınır çizgisiyle büyük oranda çakış(tırıl)makta ve onu keskinleştirmektedirler. Bu şekilde oluşan sınırların resmileştirilerek kırmızı çizgiler haline getirilmesiyle birlikte ulus-devlet açısından sınır konusu tamamlanmış olur.<sup>48</sup>

İmparatorluklar ile ulus-devletlerin farklılaştığı ikinci önemli nokta, “öteki”nin tanımlanması konusundadır. Buradaki farklılık, bu iki değişik siyasal biçimin *tayin edilmiş bir ötekine* ihtiyaç duyup duymamasıyla ilgilidir. Ulusal kimliklerin oluş(turul)ması sürecinde ulus-devletlerin izlemiş olduğu yöntemlerin önemli bir parçasını bu ötekileştirme süreci oluşturmaktadır.<sup>49</sup> Ulus-devletler kendisine benzemeyenleri dışlayıcı/ötekileştirici bir bakış açısına sahiptirler. Ulus-devletler bu sürecin bir yandan ülke içindeki nüfusun üretilen yeni kimlik bağlamında homojenleşmesine ve bütünleşmesine yardım edeceğini varsayarken bir yandan da üzerinde egemen olduğu toplumun dışarıda bırakılan dünya ile ilişkilerine bir zemin oluşturmuş olurlar. Böylece siyasal alan ile ulusal kimlik örtüşmüş olur.

İmparatorluklar ise daha önce ayrı olan birimlerin oluşturduğu birleşik ya da karma bir varlıktır. *Çeşitlilik*, onların özüdür. Fakat bu, eşitlerin çeşitliliği değildir. İmparatorluklar bir tür güçlü vakum olarak nitelenebilir. Zira “emperyal kontrolün

<sup>47</sup> H. Münkler; **a. g. e.**, s. 19.

<sup>48</sup> Misak-ı Milli’nin sınırların keskinleştirilmesi konusundaki işlevi ve önemi için bkz: Habibe Özdal, Osman B. Dinçer ve Mehmet Yegin (Ed.); *Mülakatlarla Türk Dış Politikası*; USAK Yayınları, Ankara, 2009, s. 86. Ayrıca Gümrü Antlaşması ile Türkiye’nin doğu sınırlarının netleşme süreci için bkz: Enis Şahin; **Diplomasi ve Sınır: Gümrü Görüşmeleri ve Protokolleri - 1918**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2005.

<sup>49</sup> Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluş ve kuruluşunu takip eden dönemde özellikle tarihsel geçmişe yönelik bir ötekileştirme sürecinin nasıl işlediğine yönelik ayrıntılı bir çalışma için bkz: Şaban H. Çalış; **Hayaletbilimi ve Hayali Kimlikler: Neo-Osmanlılık, Özal ve Balkanlar**, Çizgi Kitabevi, Konya, 2004.

ilk aşamasında imparatorluk, sınırlarında tahkimat yaparak diğerlerini uzaklaştırmaz aksine onları güçlü bir vakum gibi kendi düzeni içine çeker. İkinci aşamasında kabul edilmiş farklılıkların emperyal alan içerisinde doğrulanması söz konusudur. Burada kültürel farklılıklar alkışlanır. Ancak bu farklılıkların siyasal değil de kültürel farklılıklar olduğu üzerinde ısrarla vurgu yapılır. Zira bu farklılıkların çatışma içermeyen farklılıklar şeklinde muhafaza edilmesi gerekir. İmparatorluklar genelde farklılıklar oluşturmazlar, mevcut farklılıklar üzerinde çalışırlar. Üçüncü aşamada bu farklılıkların hiyerarşik bir hale getirilmesi ve böylece yönetilmesi gelmektedir.”<sup>50</sup>

Bütün klasik imparatorluklar için a priori bir nitelik olarak sıkça “*divide at impera (böl ve yönet)*”dan bahsedilmektedir. Her ne kadar bu ilke imparatorluklarla ilişkilendirilse de “imparatorluk stratejisinin gerçekten doğru bir formülasyonu değildir. İmparatorluklar bölünme oluşturmazlar; var olan ya da potansiyel farklılıkları kabul ederler, onları alkışlarlar ve yönetirler. Böylece imparatorluğun üçlü bir zorunluluğu vardır: kapsa, farklılaştır ve yönet.”<sup>51</sup> Dolayısıyla imparatorluklar, ulus-devletlerin aksine dışlama değil kapsama üzerine kuruludurlar. Yine ulusal alandakinin aksine emperyal alana giren halklar arasındaki heterojenlik o kadar ileri boyutlardadır ki örneğin “üç kıtayla bağlantılı bir imparatorluk olarak Osmanlı İmparatorluğu buralarda çeşitli kültürleri, dilleri, halkları, iklimleri ve çeşitli sosyal ve siyasal yapıları kapsamıştır. Buralarda *birbirine ters düşen veya birbirini tamamlayan* vizyonlar ve örgütlerle karşılaşmışlardır: kırsal-kentli, göçebe-yerleşik, Müslüman olan-olmayan, Sünnî Müslümanlar, Şîiler, Sufî mezhepler, zanaatkârlar ve şairler, köylüler, sokak satıcıları, haydutlar ve bürokratlar.”<sup>52</sup> Bu durum ise büyük imparatorluk olmanın *zorunlu* bir sonucudur.

“Bir imparatorluğun periferisinin siyasî ve uygarlık düzeyi bakımından farklı ölçüde gelişmesi, devletlerde, özellikle de ulus-devletlerde görülmeyen, temelde

<sup>50</sup> Michael Hardt and Antonio Negri; **Empire**, Harvard University Press, London, 2000, pp. 198-199.

<sup>51</sup> M. Hardt and A. Negri; **a. g. e.**, p. 201. Buradaki farklılaştırma, yabancılaştırma ya da dışlama değildir. İmparatorluklarda farklılığın korunması esastır. “Zira *öteki-other* kavramı Anglosakson çevrelerin son icadıdır ve *alienus* kelimesinden gelmektedir. Osmanlılarda öteki yoktur *millet* vardır. Bunu Avrupa’daki azınlıklarla mukayese edemeyiz.” Bkz: İ. Ortaylı; **Son İmparatorluk ...**, ss-81-91. Böylece Osmanlı örneğinde farklılıkların korunmasının bir yolu olarak *millet sisteminin* seçilmiş olduğu görülmektedir.

<sup>52</sup> K. Barkey; **a. g. e.**, p. 7.

imparatorluklara özgü bir sorundur. Ulus-devletler diğer ülkeler karşısında ayakta durabilmek için güç ve nüfuzlarını aldıkları nispeten bütünsel bir siyasî-kültürel kimlik oluştururken, imparatorluklar arasında farklı devletler arasında yaşanan çelişki ve çatışmaları *kendi içlerinde* yaşamak, bunları ya kendi lehlerine çevirmek ya da bu yüzden çökmek zorundadırlar.”<sup>53</sup>

“Emperyal merkez ile periferi arasındaki ilişkiler merkez ile bireyler arasında doğrudan bir ilişki değildir. Ara birimler bu ilişkilerde aracılık ederler. Bu nedenle otorite ilişkileri merkezden yerli elitlere ve oradan da yerli halka ulaşır. Hangi periferi ve hangi yönetici elitlerle ilgili olmasına göre bu ilişkiler farklılık gösterir. Bu farklılık ortadan kalkar ya da bir standart kazanırsa o zaman imparatorluktan değil farklı bir politik biçimden, belki de ulus-devletten bahsetmeye başlarız.”<sup>54</sup>

“Ulus-devletlerin aksine, imparatorlukların, onlar imparatorluk ve ulus-devlet arasında bir noktaya gelmedikleri zamanlarda, hakları düzenleyen bir anayasaları olmamıştır (ilişkilerin standardizasyonu).”<sup>55</sup>

“Devletler diğer devletlerin sınırında durup iç meselelerini düzenlemeyi onlara bırakırken, imparatorluklar misyonunu gerçekleştirmek adına diğerlerinin iç işlerine karışır. Bu nedenle de imparatorluklar çok daha güçlü değişim süreçlerini harekete geçirebilir, oysa devletlerin düzenine yapısal bir muhafazakârlık damgasını vurmuştur.”<sup>56</sup>

Ulus-devletler, dış politika davranışları uluslararası hukuk çerçevesinde genelde belirli bir düzen içerisinde cereyan ederken imparatorluklar dünya üzerinde nasıl hareket edeceklerine kendileri karar verirler. Onların dış politikalarını biçimlendiren ilke ve değerler kendilerine aittir. Bu durum klasik imparatorluklar açısından uluslararası hukukun bir şekilde mevcut olduğu 19. yüzyıl gibi daha yakın dönemler için de böyledir.

---

<sup>53</sup> H. Münkler; **a. g. e.**, s. 105.

<sup>54</sup> K. Barkey; **a. g. e.**, p. 10.

<sup>55</sup> Ibid, p. 12.

<sup>56</sup> H. Münkler; **a. g. e.**, s. 10.

Ulus-devletler egemenlik alanında yaşayan insanlara karşı tarafsız davranabilme lüksüne sahiptirler. Sahip oldukları anayasa çerçevesinde ülke içerisinde yaşanan sorun ve çatışmalara karşı objektif davranabilme kabiliyetleri vardır. Ancak imparatorluklarda durum farklıdır. İmparatorluklar hâkim oldukları emperyal alan içerisinde siyasî ve askerî müdahalelerde bulunmak zorundadırlar. “*Kendi dünyasındaki ya da periferisindeki çatışmalara karşı tarafsız davranan bir imparatorluk, emperyal statüsünü yitirmeye mahkûmdur. İmparatorlukla devlet arasındaki bir fark da budur.*”<sup>57</sup> Özetle “imparatorluklar ile ulus devletler ülkesellik, egemenlik, ulusallık ve merkezilik alanlarında birbirinden oldukça farklı nitelikler gösteren devlet biçimleridirler.”<sup>58</sup>

### **1.1.3. Emperyal Düzenin Gerekçeleri: Emperyal Misyon, Kutsallık ve Barış**

İmparatorlukların uzun ömürlü siyasal yapılar olmasını açıklamanın bir yolu olarak söz konusu emperyal düzenlere gerekçe olarak gösterilen çeşitli unsurları tartışmak faydalı olacaktır. İmparatorlukların kendi emperyal alanlarında yaşayan sivillerle doğrudan bağlantısının olmadığı, buralardaki egemenliğini yerli elitler eliyle hissettirdiğini hatırlayacak olursak aslında emperyal düzenin gerekçelerinin merkezdeki elitler ile merkeze bağlı yerel araçlara yönelik bir işleve sahip olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Dolayısıyla bir imparatorluk kendine biçtiği emperyal misyonunu, kendisini kutsallaştıracak birtakım mekanizmaları ve emperyal düzenin barış getireceği söylemini her şeyden önce bu kesimlere kabul ettirmek zorundadır. İmparatorluk, ancak bu yolla emperyal düzenin meşruiyetini sağlayacak ve düzenin devamı için hayati önem taşıyan merkezdeki ve yerel elitlerin ihtiyaç duyduğu inanç ve enerjiyi ortaya çıkarabilecektir.

Emperyal düzenin bu gerekçeleri, emperyal alan dışındaki diğer aktörler tarafından ya kabul görürler ya da inkâr edilirler. Ancak her iki durumda da bu gerekçeler emperyal düzenin dış dünyası ile ilişkilerinde belirleyici bir unsur haline

<sup>57</sup> H. Münkler; a. g. e., s. 33.

<sup>58</sup> A. N. Yurdusev; a. g. m., s. 18.

gelir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu politikalarının bir unsuru olarak onun imparatorluk vasfı üzerinde durmamızın nedeni budur.

Bu çerçevede karşımıza çıkan ilk emperyal gerekçe, imparatorluğun kendisine biçmiş olduğu rol anlamına gelen *emperyal misyon*dur. Bu bir şekilde imparatorluğun var oluş gerekçesini oluşturmaktır. İmparatorluklar misyonsuz yapamazlar.<sup>59</sup> Burada bütün bir emperyal düzenin kendisi için belirlediği bir hedef söz konusudur. Emperyal misyon uzun vadelidir ve bu niteliği nedeniyle imparatorluğun da uzun ömürlü olmasını gerektirir. Zira “tarihin en ilginç ve önemli imparatorlukları bazı yüksek kültürleri ya da evrensel dinleri yayma göreviyle ilişkili olanlardır.”<sup>60</sup>

Emperyal misyonda iki boyut vardır: Birincisi bu misyonun neyi gerçekleştireceği ya da neye taraf olduğudur. İkincisi ise bu misyonun neye karşı olduğudur. Bir medeniyet projesini gerçekleştirmek, dünyaya nizam getirmek, bir dini yaymak, âdil bir dünya kurmak, belirli bir insan topluluğuna hâmilik ya da liderlik etmek<sup>61</sup> gibi misyonlar neye taraf olunduğunu belirtirken; kaosa ya da düzensizliğe karşı olmak, bir dinin yayılmasını engellemek gibi neye karşı olunduğunu gösteren misyonlar olabilir. Ancak emperyal misyonların bu iki boyutu birlikte yürürlüğe konulduğunda çok daha güçlü bir nitelik kazanmaktadır: Kaosa karşı olmak ve bir düzen getirmek, barbarlığa karşı olmak ve bunun yerine medenî bir dünya kurmak gibi.

“İmparatorluklar büyük devlet olmanın ötesindedir; onlar kendilerine özgü bir dünyada devinirler. Devletler, diğer devletlerle birlikte kurdukları ve tek başına belirleyemedikleri bir düzene bağlıdır. Buna karşın imparatorluklar, son kertede kendilerine tâbi olan, daimi bir tehdit olarak gördükleri kaosa karşı savunmak

<sup>59</sup> Örnek olarak Britanya İmparatorluğu'nun ideolojik kökenleriyle ilgili bkz: David Armitage; **The Ideological Origins of the British Empire**, Cambridge University Press, New York, 2004. Ayrıca Roma İmparatorluğu'nun emperyal ideolojisi ve bu ideoloji ile eyaletlerin itaati arasındaki ilişki için bkz: Clifford Ando; **Imperial Ideology and Provincial Loyalty in the Roman Empire**, University of California Press, London, 2000.

<sup>60</sup> Dominic Lieven; “Russia As Empire and Periphery”, Dominic Lieven (Ed.), **Imperial Russia 1689-1917**; Cambridge University Press, New York, 2006, p. 9.

<sup>61</sup> Pan-Slavizm ve Pan-İslâmizm gibi kapsayıcı hâmilik görevleri gibi.

zorunda oldukları bir düzenin yaratıcısı ve garantörü olarak görürler kendilerini. İşte, imparatorluğun kendini kaos korkusunun zıt kutbu, düzensizliğe karşı düzenin, kötülüğe karşı iyiliğin koruyucusu olarak gördüğü bir role soyunup meşrulaştırması emperyal misyona tekabül eder.”<sup>62</sup>

Emperyal misyon asırlar sürececek bir görev olarak zamansal anlamda bir insan ömrünü defalarca aşacak niteliktedir. Bu nedenle imparatorlukların özellikle egemen unsurlarının gelip geçici faaliyetleri bu misyonu ortadan kaldırmaya yetmez. Başka bir ifadeyle, bir imparatorluğun emperyal misyonu (hâkim) bir kişi ya da grubun faaliyetleri ya da politikaları ile de açıklanamaz.

Osmanlılarda emperyal misyonun iki önemli ayağı bulunmaktadır: İslâm’ı yaymak ve imparatorluğun egemenlik alanını sürekli kontrol altında tutabilecek muhafazakâr bir idarî yapı kurmak. Osmanlılar bu misyonu devam ettirebilecekleri koşullar var olduğu müddetçe emperyal iddialarını devam ettirebilmişlerdir. “Emperyal misyon ile kendini koruma ya da geliştirme mecburiyeti arasındaki gerilimli ilişki imparatorlukların tarihinde yeni bir şey değildir, adeta laymotiftir- özellikle de emperyal misyonun çıkarların vahşice dayatılmasından ibaret olmadığı dünya imparatorluklarında.”<sup>63</sup> Osmanlılar bu gerilimi özellikle 19. yüzyıl boyunca açık biçimde yaşamışlardır.

İmparatorlukların gerekçelerinden biri de kendilerini kutsallaştırmalarıdır. Bu durum kutsal bir emperyal misyon üstlenmekten farklı bir durumdur. Yine bu kutsallık, dinî bazı söylem ve kurumların emperyal düzen içerisinde kullanılmasından da farklıdır. Burada kutsallık Dante’nin belirttiği, “insanlığın tek bir hükümdara tâbi olması, Tanrı’ya tâbi olmak gibidir. Ona boyun eğmenin Tanrı’nın isteğine de tümüyle uygun olduğu buradan anlaşılır. Bu esenlik ve selamet demektir.”<sup>64</sup> Avrupa siyasî düşünce tarihinde emperyal düzen ile Tanrı arasında bu şekilde doğrudan bağlantı kuranlar çok az olmasına rağmen, egemenliğin imparatorlara Tanrı tarafından bahşedilen bir hediye olduğu düşüncesi onların en

<sup>62</sup> H. Münkler; *a. g. e.*, s. 10.

<sup>63</sup> Ibid, s. 150.

<sup>64</sup> Ibid, s. 151.

önemli meşruiyet kaynaklarından biri olmuştur. Dolayısıyla emperyal düzenin devamı birçok imparatorluk açısından Tanrısal düzenin devamı anlamına gelecek şekilde kullanılmış, geniş kitlelerin emperyal merkezin düzenlemelerine bu şekilde boyun eğmesi sağlanmıştır.

Osmanlı imparatorluk tecrübesinde durum farklıdır. Emperyal misyonlarını dinî unsurlarla donatmışlar, sultanlar kendilerini *Allah'ın iki arzdaki gölgesi*<sup>65</sup> olarak nitelemişlerdir. Hilafet merkezi İstanbul'a taşındıktan sonra padişahın şahsında söz konusu kurumun kutsallığından kaynaklanan meşruiyet zemini daha da sağlamlaşmıştır. Ancak burada belirtilmesi gereken önemli bir durum vardır: Osmanlılarda emperyal düzenin kutsallaştırılması söz konusu değildir. Dinî unsurlar düzenin devamı için oldukça önemli bir rol üstlenmiştir. Ancak *kutsal* devletin kendisine ya da yöneticilerine tapınma derecesinde bir itaat söz konusu değildir. Çünkü kendilerini Allah'ın yeryüzündeki gölgesi olarak gören sultanlar aynı zamanda kendilerini *iki şehrin (Mekke ve Medine) hizmetkârı* olarak adlandırmışlardır. Dolayısıyla Osmanlı emperyal düzeninin sorgulanamaz olduğu ya da bir tür Asyalı despotizm olarak adlandırılması, onlara karşı bir haksızlık olacaktır.

Son emperyal gerekçe ise imparatorlukların barış, düzen ve refah vaadidir. “Emperyal düzene gerekçe olarak gösterilen şey hep barış oldu: Küçük ölçekli düzenlerde sınırların kaydırılması ya da belirlenmesi için mütemediyen sürdürülen o kaçınılmaz savaşların ancak büyük ölçekli, merkezî yönetime sahip siyasî düzenler tarafından engellenebileceği ileri sürüldü. Küçük ölçekli siyasî düzenlerin varsayılan doğallığına karşılık emperyal ideoloji onların barışı bir türlü sağlayamadığına işaret eder.”<sup>66</sup> Bu şekilde emperyal düzen meşrulaştırılmış olur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Yavuz Sultan Selim'in “bu cihan bir sultana geniş iki sultana dardır” ifadesi ile Fatih Sultan Mehmet'in çıkardığı Kanunname'nin şehzadeler arasındaki çatışmaları bir şekilde sona erdirmeye ve barışçı bir ortamın sağlanması amacıyla olması dikkate alındığında barışın onlar için de önemli bir

<sup>65</sup> “Zillullahi fi'l-arzayn”. Bu ifadenin Hobbes'un devlet tanımıyla (Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi) benzerliği kayda değer bir durumdur.

<sup>66</sup> H. Münkler; *a. g. e.*, s. 133.

emperyal gerekçe olduğu sonucu çıkmaktadır. Barışın ne pahasına olursa olsun sağlanması gerektiği fikrine karşı çıkan Kant ve Montesquieu gibi düşünürler Avrupa imparatorluklarının barış söylemine karşı çıkarlarken Osmanlılarda ve onların periferisinde barış söyleminin kabul edilir bir niteliğe sahip olduğu görülmektedir. Buradaki barış ya da düzen durumuna dikkat çekenlerden biri K. Barkey'dir: "Osmanlılar kimliklerini Doğu ile Batı'nın bulunduğu yerde oluşturdular ve modern dünyanın titizlikle aradığı dengeyi bu çeşitlilik içinde tutarlı bir şekilde geliştirdiler."<sup>67</sup> "Osmanlılar, toprakları fetheden ve sonra yozlaştırıcı sert Asyalı despotizmini uygulayan vahşi barbarlar imgesine zıt olarak muazzam bir uyum göstermişlerdir. Dahası onlar, sıklıkla merhametsiz savaşçılar olsalar da savaş onların başarısının sadece bir parçasını oluşturmuştur. Osmanlılarda alışılmadık olan şey, bütün başarılı imparatorlukların bir özelliği olan çeşitli halkları kapsama ve yeni kurumlarla yeni elitler oluşturma konusunda erken dönemde başarı sağlamalarıdır."<sup>68</sup> "Osmanlılar, devletin diğer metropol toplumlarının karakteristiklerinden etkilenmesini engellediler. Böylece Roma'nın tecrübe ettiği cumhuriyetçi emperyalizm krizini yaşamamış oldular. Metropolitan eşikten August eşiğine atlayarak Atina ve Roma'yı mahveden krizlerden kurtuldular."<sup>69</sup>

Sonuç olarak imparatorluklar refah vaadini yerine getirdiği, emperyal misyonu inandırıcı kıldığı ve nihayet hâkimiyet alanında başarı sağladığı takdirde istikrarlı ve uzun ömürlü olmuşlardır. Osmanlılar özelinde imparatorluğun varlığını oldukça uzun bir süre -hem de aynı hanedanın egemen olarak kaldığı- bir örnek olması, saydığımız bu alanlardaki başarının derecesini tayinde oldukça önemlidir.

#### 1.1.4. İmparatorlukların "Dünya"sı

İmparatorluklarla ilgili önemli bir boyut da onların kendilerine özgü bir dünya anlayışına sahip olmalarıdır. Bu anlayış açısından "dünya", kıtaların coğrafi hatları veya fiziksel yapılarına indirgenemeyecek bir kavram olarak kullanılmaktadır. Buradaki dünyanın belirleyici unsurları emperyal gerekçeler başta olmak üzere

<sup>67</sup> K. Barkey; *a. g. e.*, p. 8.

<sup>68</sup> Ibid, p. 7.

<sup>69</sup> M. W. Doyle; *a. g. e.*, pp. 107-108.

birtakım politik ve kültürel etmenler ile teknolojik yetkinliklerdir. Her imparatorluk kendisinin biricik ve eşsiz olduğuna inanmışlar ve bu inanca uygun biçimde kurguladıkları dünyanın tamamında kendi emperyal düzenlerini gerçekleştirmeye çalışmışlardır.

İmparatorluklar, ancak birbirlerinin dünyaları üzerinde bir çatışma içinde olmuşlardır. Dünyaları birbiriyle kesişmeyen imparatorluklar birbirleri için göreceli olarak daha az rekabet içinde olmuşlar ve dolayısıyla asıl rekabet aynı anda benzer dünyalara sahip olan imparatorluklar arasında yaşanmıştır. Burada kastettiğimiz şey, emperyal alanların birbirine yakın olması ya da sınırdaş olması değildir. Burada kastedilen, imparatorlukların savundukları emperyal misyonların birbirleriyle aynı konu ya da alan üzerinde kesişmesidir. Benzer emperyal misyonlara sahip olan imparatorluklar bir diğerini bu misyonda geride bırakmak için elinden geleni yapacaktır.

Osmanlılar ve Ruslar arasında özellikle 19. yüzyılda bu türden bir kesişmenin- dolayısıyla rekabetin- açık örnekleri var olmuştur. Ortodoksların koruyucusu olarak tavrı almaya başlayan Ruslar<sup>70</sup> ile halen onlara egemen olan ve uzun zamandır onları koruyan Osmanlılar arasındaki misyon çatışması bu örneklerden biridir.

Ayrıca sonraki imparatorlukların Roma'nın vârisliği iddiası da çok önemli bir rekabet alanı ortaya çıkarmış, Roma'nın dünyasına sahip olabilmek imparatorlukların önemli misyonlarından biri olmuştur. Bu bağlamda yine Osmanlı sultanlarının *kayzer-i Rûm* sıfatını kullanmış olmaları<sup>71</sup>, Roma'nın vârisliği iddiasının onlar tarafından da üstlenildiğini göstermektedir. Buna ek olarak Osmanlı siyasal tarihi üzerine yapılan bazı çalışmalarda özellikle Roma ile benzerlik kurulan bir Osmanlı görülür. Bu türden tespitler Osmanlıların dünyasını tayinde önemlidirler. “Hiç şüphe

<sup>70</sup> Alexei Miller and Alfred J. Rieber; **Imperial Rule**, Central European University Press, Budapest, 2004, p. 3.

<sup>71</sup> Osmanlı sultanlarının kullandıkları sıfatlar için bkz: Halil İnalcık; **Osmanlılar: Fütühat, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, ss. 115-120. I. François Venedik elçisine “Sultan Süleyman sadece Roma’ya! Roma’ya deyip duruyor ve imparatorlardan ve onun elkâbı olan kayserden nefret ediyor, zira Türk de kendine kayser olarak hitap edilmesini istiyor” diyordu. Gilles Veinstein; “Osmanlılar ve Avrupa Kavramı”, Dejanirah Couto (Ed.), **Harp ve Sulh: Avrupa ve Osmanlılar**, Çev. Ş. Tekeli, Kitapyayınevi, İstanbul, 2010, s. 52.

yok ki Osmanlılar kendilerini Roma'nın vârisi olarak gördüler ve adlandırdılar ve yüksek bir medeniyet ile ilişkilendirdiler. Roma'ya benzer şekilde Osmanlı İmparatorluğu, Osmanlıların sadece Müslümanlara değil Hristiyan ve Yahudi unsurlara sağladığı göreceli bir barış, güvenlik ve tolerans cennetiydi.”<sup>72</sup>

İ. Ortaylı, çoğu zaman Bizans olarak adlandırılan imparatorluk ile Osmanlılar arasındaki rekabetin aslında hangisinin Roma'nın mirasını yürüteceğiyle ilgili bir rekabet olduğunu düşünmekte ve Bizans'ın İkinci, Osmanlıların ise Üçüncü Roma İmparatorluğu olduğunu belirtmektedir. “Üçüncü Büyük Roma, Müslüman bir Roma'dır ve Türklerin kurduğu bir Roma İmparatorluğu'dur. Bu böyle tarihî bir yakıştırma da değildir aslında. Çünkü Rum tabirini, Roma tabirini bizim ecdadımız kullanmıştır ve kendilerinin, bu anlamda bir vâris ve tek olduğu üzerinde de hemfikirdirler.”<sup>73</sup>

Ancak Osmanlıların emperyal anlayışı, Roma'nın vârisliği iddiasını da içeren ama ondan çok daha geniş bir anlayışa dayanmaktadır. Ahmet Davutoğlu, bu anlayışı şu şekilde özetlemektedir: “Farklı medeniyet birikimlerini kuşatmaya çalışan bu çoğulculuk siyasî unvan ve kavramlara da yansımıştır. Osmanlı sultanlarının Halife, Padişah, Hakan ve Kayzer gibi unvanları birlikte kullanmaları köklü siyasî gelenekler kurmuş geçmiş medeniyet birikimlerini temsil ve içselleştirme çabasının bir ürünü olarak değerlendirilebilir. Bu şekilde büyük devlet gelenekleri kurmuş İslâm, İran, Roma ve Turan geleneklerini kendinde bütünleştirdiği iddiasını sembolik olarak dile getiren Osmanlılar, *kadîm* kavramı ile de tarihin ezeli kulvarında yoğrulmuş bütün medeniyetlerin müsbet unsurlarıyla kendilerinde süregeldiğini sembolik olarak ifade etmektedirler.”<sup>74</sup> Dolayısıyla Osmanlılar sadece ağırlıklı olarak Batı politikalarını biçimlendirecek bir Roma Kayzerliği'ne sıkıştırılmış dar bir bakış açısına sahip olmamışlar, dünyanın bütün köşelerine (ki bu nedenle cihanşümul) nüfuz edebilecek ve bu şekilde ilelebet devam etmesini istedikleri (ki bu nedenle devlet-i ebed-müddet) bir anlayışa sahip olmuşlardır.

<sup>72</sup> K. Barkey; *a. g. e.*, p. 7.

<sup>73</sup> İ. Ortaylı; *Son İmparatorluk ...*, s. 44.

<sup>74</sup> Ahmet Davutoğlu; “Medeniyetlerin Ben-idrakı”; *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, Sayı. 3, İstanbul, 1997, s. 19.

### 1.1.5. İmparatorluklar ve Emperyalizm

İmparatorluklarla ilgili en tartışmalı konulardan birisi imparatorluklarla emperyalizm arasındaki ilişkidir. Birçok Avrupalı gözlemci imparatorlukları açıklamakta genellikle emperyalizm kuramlarını kullanmaktadır. Bu da çoğunlukla onların Avrupalı örneklerden hareket etmesinin bir sonucudur. Buradaki sorun esas olarak bugünün kavramlarıyla geçmişi anlamaya çalışmaktır. Emperyalist kuramlar bütün imparatorluk örneklerinde açıklayıcı olmamaktadır. Ayrıca emperyal kuramlarla emperyalizm kuramlarını birbirinden ayırmak gerekmektedir. “Emperyalizm kavramı ve ilgili kuramlar imparatorlukların oluşumunu temelde merkezden periferiye doğru giden bir süreç olarak görür ve bu tek yönlü bakış reel imparatorlukların incelenmesinde daha ziyade bir engel oluşturur.”<sup>75</sup> Bu bakımdan Osmanlı İmparatorluğu’nun Doğu politikalarını emperyalist kuramlar çerçevesinde açıklamak ne kadar mümkündür ya da daha temel bir soru olarak Osmanlılar emperyalist bir imparatorluk mudur soruları gündeme gelecektir.

Buradaki birinci sorunlu alan H. Münkler’in de tespit ettiği gibi emperyalist kuramların merkezi temel alan bir yaklaşım geliştirmiş olmalarından kaynaklanmaktadır. Bu yaklaşım esas olarak imparatorlukların bir sömürü düzenini arzuladıkları ve bu arzu çerçevesinde bir emperyal düzen kurdukları varsayımından hareket eder. “Hobson, Lenin ve Schumpeter ve onların takipçileri için imparatorluk emperyalizmdir. Dahilî bir ürün olan merkez, dışa doğru yayılmayı teşvik eder ve bunu sermaye sahiplerinin kârlarını artırma şehvetlerini tatmin etmek için yapar. Merkeze dayalı (metropolitan) bu yaklaşım emperyalizmin sanayileşme için ve yerel siyasal ve ekonomik durgunluk problemini çözmek için ihtiyaç duyulan bir yöntem olduğunu düşünür.”<sup>76</sup> Dolayısıyla bu tür yaklaşımlar imparatorluğu öncelikli olarak ekonomik güçlerin bir ürünü olarak görürler. Bu nedenle de periferinin bütün kaynaklarını sömüren, periferi fakirleşirken kendisi zenginleşen, bunu yaparken de herhangi bir ahlâki sınırla kendisini sınırlamayan bir imparatorluk imgesi ortaya çıkar. Prestij kazanmak, daha güçlü olmak ya da daha fazla kâr elde etmek için

<sup>75</sup> H. Münkler; *a. g. e.*, s. 23.

<sup>76</sup> M. W. Doyle; *a. g. e.*, p. 20.

yabancı alanların ekonomisine nüfuz eden ya da oraları işgal eden Avrupa'nın sömürge imparatorluklarının ortaya çıkışıyla bu imge daha da keskinleşmiştir.

Bu imgeyi sorgulatacak bir şekilde, emperyalizmin hâkim merkez odaklı yaklaşımına karşı periferi odaklı bir bakışa da yer verilmelidir. Periferideki iktidar boşluklarına ve ekonomi dinamiklerine, bölgesel çatışmalarda yenik düşenlerin müdahale ricalarına ve yerel otoritelerin kararlarına da bakılmalıdır. “John Gallagher ve Ronald Robinson gibi imparatorluk tarihçileri periferi üzerine odaklanmışlardır. Onlar, Asya, Afrika ve Latin Amerika gibi Avrupalı imparatorlukların başkentlerinden uzak olan bölgelerdeki krizlerde emperyal genişlemenin gerçek araçlarını keşfetmişlerdir. Onlara göre bu ast toplumların zayıflığı ve çöküşü imparatorluğu izah etmektedir.”<sup>77</sup>

Son zamanlarda kullanılan “*davet üzerine imparatorluk*”<sup>78</sup> ifadesi öncelikle periferinin imparatorlukların oluşumundaki öncülük işlevini de ortaya koymaktadır. Hiç kuşkusuz, merkezden periferiye doğru iten, kendi iktidar alanını giderek genişleten bir emperyal dinamik vardır; fakat periferiden çıkan ve yine aynı şekilde egemenlik alanının genişlemesine yol açan bir çekim gücü de vardır. Emperyalizm kuramları merkezin dinamiğinin belirleyici olduğunu varsayar, ama burada periferinin daha yakından incelenmesinin imparatorlukların politikalarını analiz etmek için önemli olduğundan yola çıkılmalıdır.

“Büyük strateji (Grand strategy) üzerine kurulu imparatorluk pek yoktur. Çoğu imparatorluk varlığını tesadüflerden ve aslında gerekli yetkiye bile sahip olmayan insanların aldığı öznel kararlardan oluşan bir karışıma borçluydu. Bu açıdan bakıldığında neredeyse her imparatorluk *in a fit of absence of mind*, bir dalgınlık anında ortaya çıkmıştır. Bu meşhur ifadesi tam da stratejik biçimde tekyönlü olmasıyla imparatorlukların oluşum tarihine müdahil olmuş o aktörlerin

<sup>77</sup>M. W. Doyle; a. g. e., p. 21.

<sup>78</sup> Yeni bir kavram olan “*empire on demand*” ya da “*empire by invitation*”, periferiden gelen bu çekim gücüne işaret etmek için kullanılmaktadır. Son dönemlerde ABD için kullanılan bu kavramların tarihsel açıdan klasik imparatorluklar için de açıklayıcı gücü bulunmaktadır. Bkz: Geir Lundestad; “Empire by Invitaton? The United States and Western Europe, 1945-1952”, **Journal of Peace Research**, Vol. 23, No. 3, September 1986, pp. 263-277. Ayrıca bkz: Patrick Stephenson; “Empire on Demand”, <http://www.nato.int/docu/review/2006/issue3/english/special2.html> (20.10.2007).

gayretkeşliğinin ve bilinçliliğinin emperyalizm kuramları tarafından ne kadar abartıldığını ortaya koyar.”<sup>79</sup>

Emperyalizm kuramlarıyla ilgili ikinci sorunlu nokta, Rus ve Osmanlı İmparatorlukları örneğinde açıkça görüldüğü şekliyle, imparatorluğun nimetlerinden yararlanan kesimlerin periferiden getirilen kişiler olmalarıdır. “Osmanlılar fetihlerini gerçekleştirir gerçekleştirmez imparatorluk çapında kurdukları bürokrasi ile merkezîleştirdiler. Bunu Balkan eyaletlerinden asker toplama takip etti. İmparatorluğun birbirinden farklı parçalarını birbirine entegre ettiler. Arnavutluk’un köle-askerleri ve bürokratları kendilerini Suriye, Romanya ve diğer uzak bölgelerde güçlü bir pozisyonda buldular.”<sup>80</sup> Benzer biçimde Rus İmparatorluğu’nun “asıl kazançlıları başka türlü asla sahip olamayacakları pozisyonlara emperyal düzen sayesinde gelen periferik gruplar ve ulusal azınlıklardı. Bu durum emperyal hâkimiyet kuramlarıyla açıklanabilir ancak emperyalizm kuramlarıyla açıklanamaz.”<sup>81</sup>

Üçüncü problemler alan, imparatorlukların karar alma mekanizmasıyla ilgilidir. Emperyalizm kuramları bütün bir emperyal düzenin kontrolünü sağlayan ve emperyal düzenin oluşturduğu kazancı elde etmeye çalışan bir güç merkezinin varlığından hareket etmektedir. İmparatorluklarda merkez, geniş bir alana hükmetmek durumunda olduğundan bu kadar büyük coğrafyaların kontrolünde yerel karar mekanizmalarına güvenmek zorundadır. Dolayısıyla emperyal merkezin periferi üzerinde ve periferinin de emperyal merkezin kararları üzerinde bir etkisi söz konusudur. Bu açıdan birçok imparatorluğun yapısı, düzeni ve kararları sadece merkezin bakış açısıyla açıklanamaz. Bir imparatorluk için hayati önem taşıyan pek çok karar, periferide bulunan ya da periferi kökenli olup siyasî algıları da o doğrultuda olan kişi ve gruplar tarafından alınmıştır.

Dördüncü problem, emperyalizm kuramlarının imparatorlukların bütün kararlarını ekonomik bir kazanç sağlamaya yönelik motivasyonla ilişkilendirmesinden kaynaklanmaktadır. Birçok imparatorluk örneğinde, emperyal

<sup>79</sup> 1883’te İngiliz tarihçi John Robert Seeley Britanya İmparatorluğu’nun *in a fit of absence of mind*, yani bir dalgınlık anında ortaya çıktığını söylemiştir. (Aktaran) H. Münkler; **a. g. e.**, s. 23.

<sup>80</sup> M. W. Doyle; **a. g. e.**, p 107-108.

<sup>81</sup> H. Münkler; **a. g. e.**, s. 46-47.

düzenin ürettiği birçok kararda, ekonomik kazanç getirmenin aksine bu kararların imparatorluk için ekstra maliyetler getirdiğine ilişkin birçok örnek verilebilir. Dolayısıyla emperyal bir düzenin iktidarının bir unsuru olarak iktisadî iktidarından bahsetmekle bütün bir emperyal düzenin iktisadî dürtüyle hareket ettiğini söylemek arasında fark vardır. Diğer iktidar türlerinde olduğu gibi imparatorluklar da siyasal, ekonomik, askerî ve ideolojik iktidarını<sup>82</sup> kurmaya ve sürdürmeye çalışmışlardır. Bu çerçevede emperyal düzenin karar alıcı elitlerinin bu düzeni sürdürmeye yönelik aldıkları kararları siyasal iktidarını, askerî iktidarını ya da ideolojik iktidarını sağlamlaştıracak adımlar olarak değerlendirmemiz gerekecektir.

Beşinci problem ise, emperyalist açıklamaların genelde imparatorluğu yöneten seçkinlerin kendi özünden olmayanları sömürmesine dayanmasıdır. Oysa Osmanlı örneğinde bu tür bir durum söz konusu olmamıştır. “Başlıca rakibi Habsburg’dan farklı olarak Osmanlı İmparatorluğu, herhangi bir ırkî özün söz konusu olmadığı sınırları belirli bir devlettir. Türkçe konuşan Sünnî hanedan imparatorluğu yönetiyordu fakat Anadolu’daki Türkçe konuşan halk imtiyazlı bir konuma sahip değildi. Bu sebeple Osmanlılarda diğer etnik unsurların yerleştiği farklı bölgeleri sömüren herhangi bir etnik özün varlığından bahsedemeyiz.”<sup>83</sup>

Bu problemler nedeniyle imparatorlukları anlamamız açısından engel teşkil eden emperyalist kuramların yine aynı problemler nedeniyle Osmanlı İmparatorluğu’nun anlaşılması için oldukça yetersiz olduğu görülmektedir. Osmanlı İmparatorluğu’nun çoğu zaman siyasî ve askerî alanda elde ettiği iktidarı ekonomik alanda sağlayamayan imparatorluklardan biri olarak kabul edilmektedir. “Nitekim Çarlık Rusyası, Osmanlı İmparatorluğu ya da İspanya İmparatorluğu iktisadi iktidarını askerî iktidarı kadar güçlü kılmayı başaramadı, bu da ya imparatorluğun erkenden zayıflamasına ya da askerî aygıtın imparatorluğu iflasa sürükleyecek kadar büyümesine yol açtı. Roma ile Britanya imparatorlukları bunu başarmıştır.”<sup>84</sup> Ekonomik sistem açısından kapitalizmden tamamen farklı olan Osmanlı

<sup>82</sup> İktidar kavramı ve iktidar türleri için bkz: Michael Mann; **The Sources of Social Power**, 2 Volumes, Cambridge University Press, New York, 1986.

<sup>83</sup> C. Aydın; “Emperyalizme Karşı...”, s. 44.

<sup>84</sup> H. Münkler; **a. g. e.**, ss. 85-86.

ekonomisinin imparatorlukları kapitalist kâr güdüsüyle açıklayan emperyalizm kuramlarıyla açıklanması yine olanak dışıdır. Piyasa ekonomisine geçemeyen, bir burjuva sınıfı oluşturamayan ve bu nedenle yıkılmaktan kurtulamayan bir Osmanlı imgesi akademisyenler tarafından sıkça vurgulanmaktadır.<sup>85</sup> Bu açıdan Osmanlıların emperyalizm kuramıyla irdelenmesi bilimsel olarak mümkün değildir. Bu kuramlar sadece belirli bir derecede bazı Avrupalı sömürge imparatorluklarını<sup>86</sup> açıklayabilir, daha fazlasını değil.

### 1.1.6. Osmanlıların Doğu Politikasının Emperyal Kökenleri

Bu noktada daha önce sorduğumuz soruya geri dönelim: Osmanlıların Doğu'ya yönelik politikalar üretme gayretleri gerçekten devletin imparatorluk niteliğinin bir sonucu olarak mı okunmalıdır? Yoksa bu politikalar, çökmekte olan bir imparatorluğun son çırpınışları olarak mı değerlendirilmelidir?

Osmanlılar diğer başarılı imparatorluklar gibi zamanın şartlarına uygun bir dönüşümü sağlayabildikleri ölçüde uzun ömürlü olmuşlardır. Buradaki dönüşüm imparatorluk aygıtının bütün parçalarında yaşanan bir dönüşümdür. Emperyal misyon ve söylemlerde de benzer dönüşümlerin olması, imparatorlukları daha önce hiç ilgilenmedikleri ya da önceden ilgilenseler de üzerinde ısrarla durmadıkları yeni alanlara yönelik bir ilgiyi meydana çıkarabilir.

Burada dikkat edilmesi gereken önemli bir konu vardır. İmparatorlukların yeni bir dönüşüm ve uyum sağlama sürecine girmeleri onların yıkıldığı ya da çöktüğü anlamına gelmez. Çünkü bu uyum sağlama ve dönüşüm kapasiteleri onların ortadan kalkmasına değil daha uzun süre ayakta kalabilmesini sağlayacaktır. Bu bağlamda, Osmanlıların 19. yüzyıl gibi derin dönüşümler yaşadıkları bir dönemde Doğu ile ilgili politikalar üretmelerini sadece onların çöküşe bir çare arama çabası olarak açıklamak imkânsızdır. Çünkü özellikle Avrupa düşüncesinde - zamanında Viyana

<sup>85</sup> Bununla birlikte, imparatorluğun karşılaştığı sorunların ayrı ayrı ele alınması yerine bu sorunların bütüncül olarak ele alınmasını düşünenler de vardır. Bkz: Roderic H. Davison; **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876**, Çev. O. Akinhay, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2005, s. 2.

<sup>86</sup> Örnek olarak Britanya İmparatorluğu ve emperyalizm arasındaki ilişki için bkz: Robert Johnson; **British Imperialism**, Pallgrave Macmillan, the UK, 2003.

kapılarına dayanan gücün şimdi Avrupa'nın hasta adamı olduğu- söyleminden hareketle, çökmekte olduğunu gören ya da buna inanan bir imparatorluğun mantıksal olarak mevcut emperyal alanın korunması üzerine odaklanması, bir savunma psikolojisi ile hareket etmesi beklenirdi. Ancak özellikle Doğu politikaları çerçevesinde, bu çalışmanın son bölümünde de ele alındığı üzere, imparatorluk, yüzyıllardır taşıyageldiği yeni şartlara uyum sağlama yeteneğinin yeni örneklerini verebilecek kabiliyete sahip olduğunu göstermiştir. Ayrıca 19. yüzyıl boyunca gerçekleştirilen reformlar sonucunda “Osmanlı merkezî idaresi, 16. yüzyılda Kanuni Sultan Süleyman'ın idaresine kıyasla nüfusu ve sınırları üzerinde daha etkin bir kontrole sahip olmuştur.”<sup>87</sup>

Diğer önemli bir konu, teorik olarak ekonomik anlamda emperyalist dürtülerle hareket ettiği düşünülen bir imparatorluğun, rakip imparatorluklarla giriştiği mücadelede tüm siyasal hayatı boyunca ilk kez dışarıdan borç almak zorunda kalmasıdır. Böyle bir imparatorluğun emperyal alanı içerisindeki tüm toplumları daha şiddetli bir şekilde sömürmesi beklenirdi. Ancak bu durumda bile kaynaklarının bir kısmını hâlâ kendisine refah vaat ettiği halklara ve hatta kuramsal olarak emperyal alanının dışında kalan toplumlara dağıtmaya çalışan bir imparatorluktan söz ediyoruz. Bu bağlamda, emperyalizmin açıklayamayacağı konulardan biri de “Osmanlı hanedan mensuplarının diğer Avrupa hanedanları gibi çeşitli bankalarda milyonlarının hazır olmaması ve bizzat son padişahın fakr u zaruret içerisinde ölmesidir.”<sup>88</sup> Bu açıdan, Osmanlı İmparatorluğu'nun devlet düzenini ve politikaları ele alırken bu tür ayrıntıların mutlaka analize dâhil edilmesi gerekmektedir.

Sonuç olarak, Osmanlıların Doğu politikalarının emperyal kökenleri mevcuttur. Ancak bu kökenler, imparatorluğun kendisine yeni sömürge alanları araması olarak nitelendirilemez. Aksine, değişen dünya şartları içerisinde, sahip olduğu emperyal misyonu dönüştürmeye çalışan ve dünya gerçeklerine uyumlu hale getirmenin mücadelesini veren bir imparatorluğun politikaları olarak anlaşılabilmektedir. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu, vatan, ırk, kâr gibi maddi değerler üzerine değil, manevî

<sup>87</sup> C. Aydın; “Emperyalizme Karşı...”, s. 45.

<sup>88</sup> İ. Ortaylı; **Son İmparatorluk ....**, 16.

değerler ve ideal (mefkûre) üzerine kurulmuş bir devlettir. Zira “Ortaçağ boyunca Hristiyanlığı ve kiliseleri kullanarak halkı sömürme anlayışındaki Roma’ya karşı Osmanlılar sınırlarını genişletirken maddeden ziyade manaya yönelmiştir ve tek ideali İla-yı Kelimetullah için bir cihan devleti kurmak olmuştur.”<sup>89</sup> Bu ideal ise belli bir toprak parçasına veya topluma yönelik dar bir ideal olmayıp onun hedefi cihan hâkimiyetidir.<sup>90</sup>

## 1.2. Osmanlılarda Dünya Algısı

Cihan hâkimiyeti idealinden hareketle Osmanlıların bu hâkimiyete yönelik davranışlarını ve politikalarını anlayabilmek için ikinci bir unsurun incelenmesine gerek vardır. Bu ise Osmanlıların dünya üzerindeki tüm toplumlarla ve aktörlerle ilişkilerinin temel boyutlarından birini oluşturan İslâm hukukudur. Osmanlılar, savaş ve barışı içeren bütün dış ilişkileri ile emperyal alan içerisindeki kozmopolit toplumla ilişkilerinde İslâm hukukunun kaynaklarında belirlenen birtakım usûl ve esaslara dayanan düzenlemeler yapmış bir imparatorluktur. “Yine de Osmanlılar gümrük düzenlemeleri ve ticarî vergiler gibi idarî alanlarda din dışı uygulamaya başvurmaktaydılar. Dolayısıyla İslâm hukukunun Osmanlılar açısından hangi alanlarda ön planda tutulduğu meselesi oldukça tartışmalıdır.”<sup>91</sup>

Özellikle oryantalist bakış açısının ortaya çıkardığı Doğu, Batı, Uzakdoğu, Yakındoğu gibi *değişken* ve *belirsiz* adlandırmalar aynı zamanda bu bölgelerle ilişkilerin analizinde de bir değişkenliğe ve belirsizliğe neden olmaktadır. Çünkü bu adlandırmalar birer kurgudurlar ve genellikle hayalîdirler<sup>92</sup>. Ancak bu kurgulama sürecinin önemli derecede bir başarı elde ettiği görülmektedir. Çünkü Herodot’tan<sup>93</sup> bugüne kadar, bu kavramlara ya da başka bir ifadeyle dünyayı bu şekilde ikiye bölen

<sup>89</sup> Hatice P. Erdemir; “İmparatorluk Kavramının Evrenselleştirilmesi”, **Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, Sayı. 8, İstanbul, 2000, s. 187.

<sup>90</sup> Osman Turan; **Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2003.

<sup>91</sup> Nicola Melis; “Osmanlı Aracılarının Doğudaki Hukuki Statüsü: 16. Yüzyıl, Dejanirah Couto (Ed.), **Harp ve Sulh: Avrupa ve Osmanlılar**, Çev. Ş. Tekeli, Kitapyayınvevi, İstanbul, 2010, s. 204.

<sup>92</sup> Doğu-Batı kavramlarının hayalî kurgular olduğuna ilişkin çarpıcı bir eser olarak bkz: Thierry Hentsch; **Hayali Doğu: Batı’nın Akdenizli Doğu’ya Politik Bakışı**, Metis Yayınları, İstanbul, 2008.

<sup>93</sup> Anthony Pagden; **Worlds at War: The 2,500-Year Struggle Between East and West**, New York, 2008, p. X.

bu (*oryantalist*) dikotomiye dayalı birçok analiz yapılmış, böylece bu kavramların toplumların bilincinde yer etmesi sağlanmıştır.

İslâm hukukunun beynelmilel ilişkilerin yürütülmesiyle ilgili olarak belirlediği ilkeler, ilişki kurulan *mekânların* İslâm dini ile olan bağlantısı üzerine kuruludur. Bu yönüyle İslâm hukukunun getirdiği bu ilke ve yöntemler mekân ile din arasındaki bu bağlantıya ilişkin göreceli olarak daha *belirli* tespitlere dayanmaktadır. Bununla birlikte, bu iki kavrama yönelik olarak, Doğu-Batı dikotomisine yöneltile eleştirilere benzer eleştiriler de yapılmakta ve dârü'l-İslâm ve dârü'l-harb şeklindeki ayrımın (*oksidentalist*) bir dikotomi olduğunu düşünenler vardır. Bunlardan biri olan A. Tyler, “ikili bir perspektifi önleyici nitelikteki coğrafi ve demografik gerçeklere rağmen bazı entelektüel ve sosyokültürel tartışmaların bu dikotomiye sürdürdüğü”<sup>94</sup> ne işaret etmektedir. Ancak bu dikotomi söylemini problemlili hale getiren kavram, A. Tayler’in ilgili eserinde hiç değinmediği, dârü’s-sulh kavramı olacaktır.

Osmanlıların dünya algılamalarını karşılayan üç kavram olduğunun altını çizmek gerekir. Bu açıdan *Osmanlıların Doğu politikaları* şeklindeki bir ifadenin aslında Osmanlıların dış ilişkilerini belirleyen İslâmî ilkeler açısından bir karşılığı bulunmamaktadır. Bu esaslara göre bizim burada *Doğu* olarak ifade ettiğimiz bölgelerin *dârü'l-İslâm*, *dârü'l-harb* veya *dârü'l-sulh* şeklinde sınıflandırılan üç farklı birimden hangisi içerisinde yer aldığına göre ayrı ayrı analiz edilmesi ve bu nedenle çalışmamızda ele aldığımız üç bölgenin bu kategorilerden hangisi altında inceleneceğinin tespit edilmesi gerekmektedir. Bununla birlikte bu kategoriler sadece ikili ilişkilerin analizinde anlamlı olmaktadır. Çalışmamızın kapsadığı dönem içerisinde, Osmanlı İmparatorluğu’nun coğrafi olarak doğusunda kalan bu toplumlara yönelik ilgisinin ya da bu toplumlardan gelen taleplerin topyekün bir değerlendirmeye tabi tutulması ve bu yeni etkileşimin Osmanlıların genel dünya siyaseti çerçevesinde ele alınması, İslâm hukukunun belirlediği ikili ilişkilere yönelik

<sup>94</sup> Aaron Tyler; **Islam, the West and Tolerance: Conceiving Coexistence**, Palgrave Macmillan, New York, 2008, p. 166.

ilkeleri aşan bir niteliğe sahiptir. Bu nitelik ise bizim bu politikaları *Doğu politikası* olarak adlandırmamızın gerekçesini oluşturmaktadır.

### 1.2.1 Dârü'l-İslâm (Dârü'l-Adl)

“İslâm ülkesi; Müslümanların idâresi altındaki yer, İslâm hükümlerinin uygulandığı ülke anlamına gelmektedir. Herhangi bir ülkenin İslâm ülkesi haline gelebilmesi için, orada İslâm hükümlerinin uygulanmaya başlaması temel şarttır. Böyle bir ülkede Müslüman olmayan kimselerin bulunması durumu değiştirmez.”<sup>95</sup>

“Dârü-l İslâm; İslâm’ın ilk yüzyıllarında ortaya çıkan bir kavramdır. Müslüman idarecilerin bulunduğu ve İslâm anayasasının yürürlükte olduğu toprakları ifade eder. Seküler Müslüman idareciler yasal olarak geçerli sayılmazlar. Bütün Müslümanları yöneten evrensel bir halifenin bulunduğu tarihsel zamanlara işaret eder.”<sup>96</sup>

“Dârü'l-İslâm’da; İslâm şeriatı uygulanır, Müslüman olmayan unsurlar ise vergilerini ödedikleri ve İslâmî dinsel ve siyasal yapıyı yıkma girişiminde bulunmadıkları müddetçe korunurlar (dhimmi-zimmî). Ticaret ve diplomasi gibi barışçıl amaçlarla ve bir Müslüman tarafından güvenlikleri garanti altına alındığı takdirde Müslüman olmayan unsurların İslâm topraklarına girişine izin verilir.”<sup>97</sup> “Zimmî, Müslüman toplumların –Müslüman otoriteye boyun eğmeleri ve cizye ödemeleri şartıyla- diğer dinlerden olan insanlara karşı göstermiş oldukları konukseverlik ve onları korumaya yönelik olarak uyguladıkları süresiz bir sözleşmedir.”<sup>98</sup>

Bir başka tanımda dârü'l-İslâm’ın jeopolitik bir birim olduğu vurgulanmakta ve bu birimde “Müslüman yöneticilerle dinî elitler arasında bir danışma mekanizmasının bulunduğu ve İslâm’ın sınırlarının siyasal ve askerî

<sup>95</sup> Hasan Akay; **İslâmî Terimler Sözlüğü**, İşaret Yayınları, İstanbul, 2005, s. 93.

<sup>96</sup> Bruce Masters, “Dar al-Islam”, Gábor Ágoston and Bruce Masters (Ed.), **Encyclopedia of the Ottoman Empire**, Facts On File Inc., New York, 2008, p. 175.

<sup>97</sup> J. Gordon Melton; “Dar al-Islam and Dar al-Harb (Arabic, House of Islam and House of War)”, Juan E. Campo (Ed.), **Encyclopedia of Islam**, Facts On File Inc., New York, 2009, p. 182.

<sup>98</sup> C. L. Cahen, “Dhimma”, Bernard Lewis and J. Schacht (Eds.), **The Encyclopedia of Islam**, Leiden, 1983, p. 227.

mücadelelerle genişletilmesine olan kararlılıktan”<sup>99</sup> söz edilmektedir. Yine aynı kaynakta Cafer-i Sadık geleneğinde, yöneticiler İslâm’ı devlet dini olarak kabul etmemiş olsalar da İslâm’ın yaşanabildiği ve diğerlerinin buna saygı duyduğu yerlerin de İslâm toprağı olacağına değinilmekte ve aslında dârü’l-İslâm ile politik yapı arasındaki ilişkinin o kadar basit olmadığına işaret edilmektedir. Örneğin Şeyh Abdülaziz (ö. 1824) İngiliz gücünün Hindistan’a akmasıyla birlikte bu toprakların artık dârü’l-İslâm olamayacağını söylemiştir.”<sup>100</sup> “İslâm hukukunun, Endülü’sün düşmesinden sonra va’zettiği kural, müslümanın harbî ülkede yaşamamasıdır. ‘Göç edin’ diyor ve Müslümanlar elden çıkan ülkeden daima göç eder.”<sup>101</sup>

Kuramsal olarak dârü’l-İslâm niteliğine sahip topraklarda egemen olan devletlerin birbirleriyle dostça ilişkiler kurmaları gerekir. Ancak yukarıdaki tanımlamalara göre İslâm toprakları olarak Osmanlıların Şiî İran ile, ayrıca Sünnî yönetimler olarak Memlüklülerle ve Sünnî İran (Nadir Şah) ile yaptıkları savaşlar, dârü’l-İslâm’ı kendilerine özgü bir biçimde algıladıklarını göstermektedir. Onlar için, Şiîlerin Müslüman olmayan –heretic/haricî- unsurlar olduklarına olan inanç onları savaşılabılır ülke konumuna getirmiştir. Sünnî güçlerle yapılan savaşlarda ise Osmanlı İmparatorlarının kutsal yerlerin koruyuculuk vasfını taşıyor olmaları ve bunun karşısında diğer Sünnî güçlerin halifenin durumunu zorlaştırıcı politikaları sebep olarak gösterilmiştir. Dolayısıyla İslâm hukukunun belirlemiş olduğu ilk ilke olarak dârü’l-İslâm’ın Osmanlı algısının farklı olduğu görülmektedir. Burada hem mezhepsel olarak İslâm’ın en doğru yorumuna inanıldığı hem de hilafet makamına atfedilen önemle birlikte Osmanlıların kendi dârü’l-İslâm anlayışlarını geliştirdikleri görülmektedir.

<sup>99</sup> John Kelsay, “Dar al-Islam”, Richard C. Martin (Ed.), **Encyclopedia of Islam and the Muslim World**, Macmillan Reference, New York, 2004, p. 169.

<sup>100</sup> J. Kelsay, **a. g. m.**, p. 170.

<sup>101</sup> Ancak 19. yüzyılda 200 milyondan fazla Müslüman Hindistan, Endonezya, Doğu Afrika, Rusya gibi harbî ülkelerde, kolonilerde yaşıyordu. Bkz: İlber Ortaylı; **Avrupa ve Biz**, Türkiye İş Bankası, Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, s. 4.

### 1.2.2. Dârü'l-Harb (Dârü'l-Cihâd)

“Müslüman yöneticiler, Müslüman olmayan yönetimlere karşı onların toprakları fethedilene ya da onlar Müslüman idaresine bağlılıklarını bildirene kadar onlarla savaşmak gerektiğine inanmışlardır. Bu Kur'an'ın onlara emrettiği *gazadır*. Bu haliyle dünyanın Müslümanların yönetimleri altında olmayan parçaları dârü'l-harb olarak adlandırılmıştır.”<sup>102</sup> Teorik olarak İslâm ülkelerinin bu bölgelere yönelik bir düşmanlığından çok “bu bölgelerin İslâm'a düşmanlığı”<sup>103</sup> söz konusudur. Bunun yanında, “dârü'l-harb, her ne kadar ilk bakışta ‘kendisiyle dârü'l-İslâm arasında savaş halinin mevcut olduğu ülke’ manasında kullanılıyorsa da İslâm hukuku kaynaklarında ‘dârü'l-İslâm dışındaki ülkeler’ ve bugünkü ‘yabancı ülke’ tabirinin karşılığı olarak kullanılmıştır.”<sup>104</sup>

“Müslüman yöneticilerin ve şeriatın hâkim olmadığı topraklar dârü'l-harb olarak sınıflandırılmıştır. Hukukçulara göre bu toprakların antlaşmalar ya da cihad yoluyla teslim alınması gerekir. Bununla birlikte bu doktrinde dinden döndürme öncelikli bir amaç değildir. Son olarak bu kavram Kur'an ve Hadis tarafından tanımlanmamıştır. İslâm toplumunun erken dönemlerindeki tecrübeleri tarafından şekillenmiştir.”<sup>105</sup>

“Dârü'l-harb; İslâm dininin yerleşmediği, yöneticilerin Müslüman olmadığı ve siyasal ya da askerî liderlerin İslâm dini uzmanlarının fikirlerini/tavsiyelerini alabileceği bir mekanizmanın bulunmadığı topraklardır. Bu ifade Müslüman dünyasından kaynaklanan bir savaş tehdidini içermektedir. İslâm hukukçuları bu savaş tehdidinin gerçeğe dönüşmesi konusunda farklılaşırlar. Çoğu açısından, Müslümanların lideri Müslüman olmayanlara itaat *çağrısında* bulunur. Bir halk İslâm'ı devlet dini olarak kabullenmeyi ya da haraca bağlanmayı reddederse bunu

<sup>102</sup> B. Masters, **a. g. m.**, p. 175.

<sup>103</sup> Amitabh Pal; **Islam Means Peace: Understanding the Muslim Principle of Nonviolence Today**, Greenwood Publishing Group, California, 2011, p. 86.

<sup>104</sup> TDV; **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 8, İSAM, Ankara, 2003, s. 536.

<sup>105</sup> J. G. Melton; **a. g. m.**, p. 182.

savaş takip edecektir. Burada amaç insanları dinlerinden döndürmekten çok İslâmi yönetimler kurmaktır.”<sup>106</sup>

Burada özellikle Batılı gözlemcilerin, dârü’l-harb olarak kabul edilen topraklardaki halklar üzerinde dinde zorlama yapılmadığı tespitleri önemli olmakla birlikte İslâm hukukunun savaşla ilgili düzenlemelerine değinmedikleri görülmektedir.

Avrupalı imparatorluk örneklerinde ve düşünce sistemlerinde savaş topyekün bir yok ediş anlamına gelmektedir. Oldukça yakın dönemlere kadar belirli bir savaş hukuku geliştirememiş bu toplumların, dârü’l-harb kavramını değerlendirirken İslâm’ı, siyasal tarihi değerlendirirken de Osmanlı İmparatorluğu’nu diğer siyasal sistemlerle paralel olarak değerlendirmeleri bu anlamda bilimselliği tartışılır sonuçlara yol açmaktadır.<sup>107</sup> “Batılı yazarların öteden beri yaptığı gibi cihad kavramını adaleti temin etmek ve haksızlığa engel olmak şeklindeki aktif anlamından soyutlayıp, dârü’l-İslâm’ın dârü’l-harb aleyhine sürekli olarak genişlemesini sağlayan, tüm dünya Müslüman oluncaya veya İslâm hâkimiyetine boyun eğinceye kadar bunun devam etmesini sağlayan bir kutsal savaş (holy war, heilige krieg) anlamında düşünülmemelidir.”<sup>108</sup>

“Dârü’l-harb; İslâm hükümleri uygulanmayan yer, yabancı ve düşman ülke; Müslümanlarla aralarında saldırmazlık kararı veya barış antlaşması bulunmayan, Müslümanların hâkimiyeti altında bulunmayan yerlerdir. İmam Ebû Hanîfe’ye göre,

<sup>106</sup> J. Kelsay; **a. g. m.**, p. 169.

<sup>107</sup> İslâm savaş hukukunu özetleyen bir örnek olarak şu Hadis-i Şerif’i burada zikretmek faydalı olacaktır. “Resûlullah (s.a.) bir orduya veya akıncı birliğine kumandan tâyin edince özellikle ona takvayı ve yanındakilere de hayrı tavsiye eder ve sonra da şöyle derdi: Allah’ın adıyla Allah yolunda savaşın, Allah’ı inkâr edenlerle vuruşun. Savaşın, fakat çapulculuk yapmayın, antlaşmalara aykırı hareket etmeyin, işkencede bulunmayın, çocuk öldürmeyin. Düşmanına ulaştığın zaman onu üç husustan birine davet et; bunlardan hangisini kabul ederlerse sen de onlardan bunu kabul et ve onlara dokunma. Önce onları Müslüman olmaya çağır... Eğer kabul etmezlerse cizye vermelerini iste... Eğer bunu da kabul etmezlerse Allah’tan yardım dile ve onlarla savaş... Bir kale ahalisini kuşatıp da senden Allah’ın ahdini ve Peygamberi’nin ahdini vermeni istedikleri zaman onlara (...) kendi ahdini ve arkadaşlarının ahdini ver; çünkü (gerekir de) kendi ahidlerinizi veya arkadaşlarınızın ahidlerini bozarsanız bu, Allah’ın ahdini ve Resûlü’nün ahdini bozmaktan daha hafiftir...” Bkz: Müslim; Siyer ve Cihâd, 3.

<sup>108</sup> Ahmet Yaman; “İslam Devletler Hukukunun Hukuk Tarihindeki Yeri ve İlk Kaynakları”, Şerahsî; **İslâm Devletler Hukuku: Şerhu’s-Siyer’il-Kebîr**, Çev. İ. Sarmış ve M. S. Şimşek, Eğitaş Yayınları, Konya, 2001, s. 7.

dârü'l-İslâm üç şartla dârü'l-harb olur: ya Müslüman olmayan halk, İslâm ülkelerinden birine gâlip gelir, ya bir yerin halkı dinden çıkar ya da zimmet ehli sözleşmeyi bozarak o ülkede üstünlük kazanır. İmam Ebû Yusuf ve İmam Muhammed, bunun için yalnızca bir şart aramışlardır; o da küfür hükümlerini yürürlüğe koymaktır.”<sup>109</sup>

“Seyyid Ahmed Barelvi (ö. 1831) gibi İngiliz Hindistanı’ndaki yeniden uyanışın önderleri Müslümanları artık dârü'l-harb olan bu topraklarda ya savaşmaları ya da dârü'l-İslâm olan topraklara göç etmeleri talimatını vermişlerdir.”<sup>110</sup>

İslâm hukukunda savaşların meşru olduğu durumlar vardır. Bu durumları H. Karaman şöyle açıklamaktadır: “Bitkinlik, dokunulmazlık ayları, ateşkes antlaşması gibi sebeplerle durdurulan savaşlar, bu sebepler ortadan kalkınca yeniden başlar. Düşman İslâm toprağına saldırdığı yahut tehlikeli davranış, hazırlık ve hareket içinde bulunduğu zaman Müslümanlar kendilerini korumaya yönelik olarak savaşır. Gayr-i Müslim bir ülkede yaşayan Müslümanların İslâm devletinden yardım istemeleri üzerine o ülkeyle savaşılır. Münâfıklık, dinden dönme, tek taraflı olarak antlaşmanın feshi, Müslümanları münâfık sayıp silaha sarılan Haricîlerden olmak ve son olarak Allah yolunda savaşmak.”<sup>111</sup>

Bununla birlikte Osmanlı tarihi açısından onların “kendi dinlerinden olmayan komşularına, aralarında zaman zaman olduğu gibi kötü bir şeyler yaşanmadığı sürece, sürekli düşmanlık beslediklerini düşünmek oldukça akılsızca olur. Bu yüzden din, çatışma için sağlam bir temel değildir.”<sup>112</sup> Bu bağlamda, İslâm’ın meşru saydığı savaş hallerini, Osmanlı idarecilerinin savaşa ihtiyaç duyulan dönemlerde kitleleri harekete geçirmek için bir araç olarak kullandıklarını söylemek mümkündür.

<sup>109</sup> H. Akay; **a. g. e.**, s. 93.

<sup>110</sup> J. Kelsay; **a. g. m.**, p. 169.

<sup>111</sup> Yazar bu beş çeşit savaşın meşruiyet nedenlerini Kur’an ayetleriyle açıklamaktadır. Bkz: Hayrettin Karaman, **Anahatlarıyla İslâm Hukuku**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2007, ss. 214-215.

<sup>112</sup> Graham E. Fuller; **İslamsız Dünya**, Çev. H. Kaya, Profil Yayınları, İstanbul, 2010, s. 156.

### 1.2.3. Dârü's-Sulh (Dârü'l-Ahd, Dârü'l-Emân)

İslâm hukukunun üçüncü ve son bir jeopolitik birimi anlaşmalı bölgeler anlamına gelen dârü's-sulh'tür. "İslâm hukukunda hâkim telakkiye göre devletler arasındaki münasebetlerde normal olan durum barış halidir. Fıkıh bilginlerinin çoğunluğuna göre savaşın hukukî mesnet ve sebebi, Müslüman olmayan ülkelerin Müslümanlara savaş açmasıdır. İslâm'a göre savaş bir zaruret icabı başvurulmuş bir durumdur ve savaş öncesinde ve/veya sırasında barış yollarını araştırmak, barış tekliflerini kabul etmek İslâm'ın emridir (Enfal: 8/61)." <sup>113</sup> Ancak oryantalist yaklaşımın bakış açısı bu noktada tamamen terstir. Onlardan biri olan B. Masters'a göre; "İslâmi teoriye göre bir Müslüman devlet ile dârü'l-harb olan bir devlet arasında gerçek bir barış olamaz. Fakat Osmanlı sultanları ile Müslüman olmayan krallar arasında *süresi sınırlı sulh*ler yapılmıştır. Böylece oluşan dârü's-sulh olan bir ülkeden Osmanlı topraklarına girişine izin verilmiştir (istiman). Bu yasal statü kapitülasyonlar için bir altyapı sağlamış, Avrupalı güçlerle diplomatik temasların sağlanmasına da yardım etmiştir." <sup>114</sup> Ancak, "cizye ödemek ve İslâm hakimiyetini kabul etmek şartıyla İslâm hukuku açısından *sürekli sulh*ler mümkündür." <sup>115</sup>

Dârü's-sulh, daha önceki iki jeopolitik birimin getirdiği keskin ayrımı ortadan kaldıran bir fonksiyonu yerine getirmiştir. Ulema (özellikle de Şâfi ulema <sup>116</sup>), bu kutuplaşmış gözüken iki yapının yanına bir üçüncüsünü ekleyerek, değişen tarihsel gerçekliklere uyumlu bir yol seçmişlerdir. Bu üçüncü yol, Müslüman olan ve olmayan güçler arasında barışçı ilişkiler kurulmasının önünü açmıştır. Zira İslâm, savaşmak istemeyen milletlerle sulh yapılmasını, gayr-i Müslimlerle yapılan antlaşmalara titizlikle uyulmasını emreder. <sup>117</sup> Bu bağlamda dârü'l-sulh, "barış içinde bir arada yaşama anlayışını destekleyen" <sup>118</sup> çok önemli bir unsurdur.

<sup>113</sup> TDV; **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 9, İSAM, Ankara, 2003, s. 5.

<sup>114</sup> B. Masters, **a. g. m.**, p. 175.

<sup>115</sup> TDV; **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 9, s. 5.

<sup>116</sup> J. Kelsay, **a. g. m.**, p. 169.

<sup>117</sup> El-Enfâl: 8/64; En-Nisâ: 4/90-92; El-İsrâ: 17/34.

<sup>118</sup> Michael Nazir-Ali; **Conviction and Conflict: Islam, Christianity and World Order**, Continuum Books, New York, 2006, p. 155.

Dârü'l-İslâm, dârü'l-harb ve dârü's-sulh şeklindeki üçlü jeopolitik yaklaşım ve bu yaklaşım çerçevesinde ortaya çıkan ehlü'z-zimme ve istiman gibi unsurlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun dış politikasında uyguladığı İslâmî ilkelerdir. Ancak Osmanlıların bu ilkelere uygun bir dış politikayı izledikleri dönemler, imparatorluğun güçlü olduğu ve dolayısıyla dış dünya ile ilişkilerinde kendi belirlediği çerçevede davranabildiği dönemlerdir. İmparatorluk, göreceli olarak diğer dünya imparatorlukları karşısında zayıflamaya başladığı zaman ise bu ilkeleri uygulama kabiliyetini yitirmeye başlamıştır.

Burada açıklanması gereken önemli bir nokta bulunmaktadır: Osmanlıların dış politikada İslâmî ilkelerden vazgeçmesi ile bu ilkeleri eskisi kadar net bir şekilde uygulama kabiliyetini yitirmesi arasında fark vardır. Zira Osmanlılar, fiilen ve hukuken tamamen ortadan kalkıncaya kadar bu ilkelerinden taviz vermemenin gayreti içinde olmuşlardır. Ancak Osmanlılar özellikle 18. yüzyılın sonundan itibaren dönemin diğer büyük güçlerinin öncülük ettiği seküler bir uluslararası hukukun çizdiği çerçeveye adapte olmuşlar ya da olmak zorunda kalmışlardır. Paralel bir gelişme olarak, sözünü ettiğimiz dönemde bu uyumun, dış politikanın bir aracı olan diplomasi alanında çok daha açık bir biçimde ortaya çıktığı görülmüştür. Osmanlı diplomasisi bu dönemde “İslâmî ilkelerle Osmanlı reel politikalarının bir sentezi olarak kendine özgü yeni bir metotla”<sup>119</sup> devam etmiştir.

Sonuç olarak, Osmanlıların Doğu politikalarında diğer etkenler gibi, Osmanlı İslâm hukukuyla bağlantılı dış dünya algılamalarının mutlaka analize dâhil edilmesi gerekmektedir. Ayrıca bu hukukta sadece bir İslâm ülkesinin bu ilkeleri uygulamada tek taraflı bir irade göstermesi değil, dışarıdan gelen talepler üzerine de yine bu ilkeler çerçevesinde hareket etmesi söz konusu olduğundan Osmanlıların Doğu ile ilişkilerinde bu etkileşimin çift yönlü olarak ele alınması gerekir.

---

<sup>119</sup> Bülent Arı; “Early Ottoman Diplomacy: Ad Hoc Period”, A. Nuri Yurdusev (Ed.), **Ottoman Diplomacy: Conventional or Unconventional?**, Palgrave Macmillan, New York, 2004, p. 37.

### 1.3. Osmanlılar ve Hilafet (İmam-ı Kübrâ)

“Halife kelimesi, biri siyasette diğeri tasavvufta olmak üzere başlıca iki alanda kullanılmaktadır.”<sup>120</sup> “Hilafet; birinin arkasından onun yerine geçmek, bir kimseden geriye ve sonraya kalmak, halef olmak ve vekil olmak mânalarına gelir. İslâm ilimlerinde mutlak ve genel mânada halife, Peygamber Efendimize İslâm’ın uygulanmasında ve Müslümanların din ve dünya işlerinin idare edilmesinde halef yani vekil olmak manasında kullanılmıştır.”<sup>121</sup>

Osmanlı İmparatorluğu’nun dış dünya ile ilişkilerini etkileyen İslâmî mekanizmalardan birisi de hilafettir. Çünkü hilafet unvanının evrensel niteliği emperyal düzenin evrensel niteliği ile çakışır. Bu çakışma sonucunda iki evrensellik birbirini besleyici bir ilişki içerisinde varlıklarını devam ettirirler. Birincisi dinî iktidarı, ikincisi ise dünyevî iktidarı temsil eder. Böylece imparatorlukların bir özelliği daha Osmanlı özelinde tecelli etmiş olur: İki iktidar (halifelik ve sultanlık) bir kişi üzerinde birleşir ve böylece imparator hem siyasal hem de dinî lider olur.

Ancak Osmanlı özelinde bu durum, diğer imparatorluk örneklerinden farklı bir şekilde ortaya çıkmıştır. Diğer imparatorluklarda dinî iktidarı dünyevî iktidarla birleştiren hükümdarlar, tek başına siyasal iktidarın sağladığı hâkimiyeti genişletme fırsatı yakalarlar. Ancak Osmanlılarda hilafet, tebaası üzerinde sınırsız bir otorite sahibi olan Roma diktatörlerinin tersine, Osmanlı sultanlarının tek başına sultanlığın sağladığı hâkimiyet ve hareket serbestliğini *sınırlandırıcı* bir fonksiyon gerçekleştirmiştir. Çünkü “İslâm hukukuna göre sultan kendi tebaasını oluşturan insanlar gibi İslâm şeriatına boyun eğmekle yükümlüdür.”<sup>122</sup> Bu anlamda hilafet mekanizmasının bir taraftan emperyal düzenin meşruluğunu sağlayan bir araç olduğu ancak diğer taraftan da sultanların hareket alanını daralttığı görülmektedir. Zira “İslâm hukukuna göre halifenin dinî gelenekten sapması durumunda ulema halifeyi ihtar etmek ve hatta görevinden azletmek yetkisini haizdir. Çünkü İslâm, efendi

<sup>120</sup> TDV; **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 15, İSAM, Ankara, 2003, s. 509.

<sup>121</sup> Hasan Gümüşoğlu; **Osmanlı Hilâfeti ve Kaldırılması**, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2000, s. 15.

<sup>122</sup> Gotthard Jäschke; “The Moral Decline of the Ottoman Dynasty”, **Die Welt des Islams**, New Series, Vol. 4, Issue 1, 1955, p. 10.

(master) tanımaz; mü'minlerin emiri ancak onların *seçilmiş* hizmetçisidir. Halifeye itaat sınırlıdır (ve bu itaat) onun hukuk adına karar vereceğine dayanır.”<sup>123</sup>

İslam hukuku açısından hilafet meselesini ele almak bu çalışmanın kapsamını aşacağından kısaca değerlendirmek gerekmektedir. “Vâkıa şer’-i şerifin hazreti halife için tayin eylediği hak ol kadar büyüktür ki cenabı halifenin adeta insanlık fevkinde bir mevki-i ‘âlû’l-âli olduğunu teslim etmek herkes için zaruri ve mecburidir. Etî’û... ilâ âhirihi âyet-i kerimesinde Allah ve Rasûlü’ne itaat edildiği gibi hazreti halifeye dahi itaat emr olunmuştur. Bu emre her kim muhalefet eder ise Allah’ın emrine muhalefet etmiş ve binaenaleyh Cenabı Kibriya’ya isyan eylemiş olur.”<sup>124</sup>

“Marufu emr ve münkeri nehyeden asıl Allah ve Rasûlullah olup âyât-ı Kur’an ve ehâdîs-i Peygamber-i âhir zaman ile kıyas-ı fukaha üzerine mebni bulunan şer’-i şerif bu emr ü nehyin müfredâtını da tayin irâe eylemiştir. Hazreti halife (bazı şeyleri) emr ü nehy ediyor ise *bunları kendi keyfinden olarak emr ü nehy etmeyip* Cenabı Hakk’ın –Nahl (16/90) ayet-i kerimesinde böyle emr ve böyle nehy buyurduğu için hazreti halife dahi bu emr ü neyhde bulunur.”<sup>125</sup> “Rasûlullah’ın buyurduğu bir hadîs-i şerifin meali şöyledir: İslâm padişahı hazretleri yeryüzünde Cenabı Hakk’ın gölgesidir ve İslâm’ın halifesidir. Her kim ona itâat ederse, Hakk Teâlâ ona rahmet ve her kim ona ihanet ederse Hakk Celle ve Âlâ ona gazab eder demektir.”<sup>126</sup>

<sup>123</sup> Ahmed Rıza; “Halife ve Vazifeleri”, 1896; Çev: Gülçin T. Koç, İsmail Kara (Ed.), **Hilafet Risaleleri**, Klasik Yayınevi, İstanbul, 2002, s. 392. Halife unvanının etimolojik kökenleri konusunda yapılan çalışmaları ayrıntılı bir şekilde inceleyenlerden birisi S. Oliver-Dee’dir., “Allah’ın Peygamberi’nin Vekili” anlamında kullanılan bu kavramın esasen hem ruhanî hem de dünyevî bir boyuta sahip olduğunu, ancak Sünnî halifelerin zamanla bu ruhanî gücü ulemaya devrettiğini belirtmektedir. Ancak hilafet yine de sultanın şahsında bulunan bir unvan olarak kalmıştır. Bkz: Sean Oliver-Dee; **The Caliphate Question: The British Government and Islamic Governance**, Lexington Books, The UK, 2009, p. 18. Dolayısıyla hilafet teokratik olmaktan öte dünyevîdir. Ayrıca saltanat dahi olsa halifeler ümmetin biatını almak zorundadırlar.

\* Ey iman edenler! Allah’a itâat edin. Peygambere ve sizden olan emir sahiplerine de itâat edin. Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz-Allah’a ve ahrete gerçekten inanıyorsanız- onu Allah’a ve Rasûl’e götürün; bu hem hayırlı hem de netice bakımından daha iyidir. Nisâ (4/59).

<sup>124</sup> Ahmet Mithat Efendi, **Tavzih-i Kelâm ve Tasrih-i Meram (1296 Rm.)**, (Hazırlayan: Cengiz Şeker), İsmail Kara (Ed.), **Hilafet Risaleleri**, Klasik Yayınevi, İstanbul, 2002, s.116.

<sup>125</sup> Ahmet Mithat Efendi; **a. g. e.**, s. 117.

<sup>126</sup> Nazif Sururi; **Hilâfet-i Muazzama-i İslâmiye**, Kostantiniye, 1315 Rm., s. 4. İslâm’da hilafet konusunda ayrıca bkz: Mustafa Zihnî; **İslâm’da Hilafet**, Kostantiniye, 1327 Rm. Ayrıca bkz: Ahmed El-Hafzî B. Abdulhâlîk; **Hilafet ve Cihada Dair Kırk Hadis (1307 Rm.)**, Çev. İhsan Süreyya Sırma, İsmail Kara (Ed.), **Hilafet Risaleleri**, Klasik Yayınevi, İstanbul, 2002, ss. 283-295.

Dolayısıyla hilafet, sultanın *kendi keyfine göre davranamayacağı* bir mekanizma kurmaktadır. Bununla birlikte, hilafetin emperyal düzenin evrensellik söylemine yaptığı katkı çok önemlidir. G. E. Fuller'in "devletin nihai amacı dini benimseyip ele geçirerek onu 'devletin dini' haline getirmektir"<sup>127</sup> şeklinde özetlediği bu katkıyı 1877 yılında dile getiren J. W. Redhouse'a göre "bu unvan genel olarak Sünnî Müslüman dünya, yani evrensel Sünnî cemaat tarafından bilinmekte ve benimsenmektedir; her ne kadar bazı istisnaları olsa da. Onların bu genel kabulü kısmen Osmanlı İmparatorluğu'nun gücünü dikkate almaktan, kısmen de onun kutsal mekânları ve emanetleriyle beraber Sultan'ın kendisini hizmetkârı olarak tavsif ettiği –ki en değerli unvanlarından birisi de Hâdimü'l-Haremeyni'ş-Şerifeyn'dir- iki kutsal şehir olan Mekke ve Medine'ye sahip olmasından kaynaklanmaktadır."<sup>128</sup> Hac yollarının güvenliğinden de sorumlu olması sebebiyle Sünnî olmayan Müslümanlar tarafından da bu hizmetkâra duyulan itibarın altını çizen yazar, bizim burada kurmaya çalıştığımız halife ve imparator kavramları arasındaki evrensellik bağlantısını destekleyici örnekler vermektedir. "Bombay Müslümanlarından (İngiliz) Kraliçe hazretlerine gelen bir arzada (Kayzer-i Hind olan Kraliçeye bağlı olduğu söylenen) Müslüman tebaanın ekseriyeti tarafından, Türk hükümdarının, Peygamber'in halifesi ve Kraliçe'nin reayasının kırk milyonunun saygın dinî reisi olarak görüldüğü ifade edilmiştir. İngilizler, Hindistan'da ikâmet ettikleri hiçbir zaman diliminde kendi cemaatlerinin herhangi bir dinî reisine böylesi büyük bir imâ işitmemişlerdir."<sup>129</sup>

Bu bağlamda hilafet<sup>130</sup>, Osmanlıların Doğu politikalarını etkileyen önemli bir unsur olmuştur. Başta İngilizler olmak üzere Avrupalı imparatorluklar,

<sup>127</sup> G. E. Fuller; *a.g.e.*, s. 45. Ancak yazar, 81. sayfada "Yine de İslâm asla Roma'nın sahip olduğu türden aşırı merkezi bir kontrol modeli benimsememişti. Roma'da Papa, İslâm'da ise Halife vardı, ama ikincisi asla Papa gibi merkezden çevreyi kontrol altında tutabilecek dinî bir güce sahip olmamıştı" demektedir. 121. sayfada ise, "Papa aslında Avrupalı prenslerin siyasî ve askerî eylemlerine yön vermiş ve onlara komuta etmişti. İslâm'da Müslüman ordularının eylemlerini yönlendiren tamamen dinî otorite örneği bulmamız oldukça zordur." diyerek hilafet kurumunun kendine has yapısını ortaya koymaktadır.

<sup>128</sup> J. W. Redhouse; "Osmanlı Sultanının Halife Unvanının Müdafası" (1877), Çev: Sami Erdem, İsmail Kara (Ed.), *Hilafet Risaleleri*, Klasik Yayınevi, İstanbul, 2002, s. 100.

<sup>129</sup> Ibid, s. 99.

<sup>130</sup> İslâm tarihi açısından hilafet olgusu ve devlet mekanizması arasındaki ilişkilerin erken dönemleri ile ilgili bkz: Ira M. Lapidus; *İslam Toplamları Tarihi*, Cilt. 1, Çev: Yasin Aktay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, ss. 100-116.

sömürgeleştirdikleri topraklarda yaşayan Müslümanların Osmanlı ile bağlantısının hilafet olgusu üzerinden devam ettiğini görmüşlerdir. Askerî alandaki üstünlüklerine rağmen bu bağlantının kesilmediğini gören bu güçler, özellikle çalışmamızın kapsadığı dönem içerisinde, hilafet unvanının Osmanlı sultanları tarafından sahiplenemeyeceğine ilişkin muhalif çıkışlarda<sup>131</sup> bulunmuşlardır. Ancak bu itirazlar, halifelik unvanının Osmanlı sultanlarının hareket tarzlarını ve dış dünyaya yönelik politikalarını etkileyici vasfını hafifletmemiştir. Aksine, Osmanlıların, toplumu Müslüman olan bir bölge olan Kırım'ın imparatorluktan ayrılmasına yol açan 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'nı takip eden dönemde Osmanlı sultanlarının hilafet unvanına vurgu artmaya başlamıştır. “Bu antlaşmanın 3. maddesindeki vurgunun amacı, dinsel bir itibarı gözetmekten çok gelecekte Kırım'ı tekrar ele geçirebilmek için Kırımlı Müslümanlarla bağlantının devam ettirilmesi idi.”<sup>132</sup>

Bununla birlikte hilafet konusuna yönelik tespitler zamanla bu konunun farklı bir boyutuna değinmişlerdir. Hilafet konusunun aslında Yavuz zamanına kadar uzatılan tarihinden çok bu unvanın göreceli olarak daha geç dönemlerde kullanıldığı görülmüştür. Örneğin, İ. Ortaylı'ya göre “Osmanlıların hilafeti Mısır'ın fethinden sonra kutsal emanetlerle birlikte aldıkları konusu bir efsanedir. Bu uydurulmuştur. Küçük Kaynarca Antlaşması sıralarında bütün dünyada papalığın muadili bir halife yaratmak Osmanlıların işine geliyordu. Böyle bir Avrupalı inancı vardı, onu beslemek yolunu seçtiler. Çünkü Kafkasya'nın belirli kısımlarını kaybetmiştik, buralar Rusların eline geçmişti. Oradaki Müslümanlar üzerinde ruhânî otorite ile bir nevi protektorayı devam ettirebilmek için Osmanlı bürokrasisi bu çareyi

<sup>131</sup> Halifenin soy olarak Kureyş kabilesinden olması gerektiği hususunda yükselen itirazların, o dönemde yaklaşık 360 yıldır taşınan bir unvana yönelik geç kalmış itirazlar olduğu konusunda bkz: J. W. Redhouse; a. g. m., s. 98. Bu gecikmenin daha uzun olduğunu gösterebilecek başka bir konu daha bulunmaktadır. Genelde Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethetmesi ve halife el-Mütevekkil'in İstanbul'a gitmek üzere Mısır'ı terk etmesi ile hilafetin Osmanlılara geçtiği kabul edilir. Ancak I. Murat'ın Edirne'yi fethi üzerine Karamanoğulları tarafından kendisine gönderilen tebrik mektuplarında *şeref-i hilafet* tabiri kullanılmış, başka mektuplarda da Edirne'nin başkent yapılması buranın *makarr-ı hilafet* olması şeklinde anlaşılmış ve *hazret-i hilafet* tabiri tekrarlanmıştır. Bu nedenle Osmanlı sultanlarının I. Murat'tan itibaren kendilerini halife olarak gördüklerini kabul edenler vardır. Bkz: H. Gümüşoğlu; a. g. e., s. 36.

<sup>132</sup> S. Tufan Buzpinar; “The Question of Caliphate under the Last Ottoman Sultans”, I. Weissmann and F. Zachs (Eds.); **Ottoman Reform and Muslim Regeneration**, I. B. Tauris Publishers, New York, 2005, p. 18.

bulmuştu.”<sup>133</sup> Bu açıdan çalışmanın kapsadığı dönem, Osmanlıların doğusundaki Müslüman halklarla ya da devletlerle ilişkilerinde hilafet mekanizmasının uluslararası alanda aktif hale getirildiği bir döneme denk gelmektedir. Dolayısıyla hilafet, bu ilişkilerin önemli bir kanalını oluşturmuştur ki olayların tarihi ve karşılıklı yazışmalar dikkate alındığında bu kanalın nasıl kullanıldığı daha açık bir şekilde görülebilmektedir.

Buraya kadar kurmaya çalıştığımız kavramsal ve teorik çerçeve açısından bence Osmanlı Devleti’nin imparatorluk şablonuna uygun bir devlet olduğu görülmektedir. Bu bölümde incelediğimiz ve imparatorluk olmanın teorik olarak gerektirdiği emperyal unsurların Osmanlı örneğinde de net bir şekilde var olduğunu söylemek mümkündür. Her ne kadar emperyalist kuramların açıklayamadığı birçok özelliği olsa da Osmanlı Devleti, emperyal söylemler, emperyal zihniyet ve bunları gerçekleştirebilecek enstrümanlara ya devletin kuruluşundan itibaren sahip olmuştur ya da zamanla bu enstrümanları üretmiştir.

Bu çerçevede ikinci bölümde Batılılaşma döneminde Osmanlı İmparatorluğu’nun dış politika ilke ve araçlarında klasik döneme nazaran yaşadığı dönüşüm ortaya konulacaktır. Bu yapılırken de öncelikle ilkesel dönüşümlerden bahsedilecek ve Osmanlıların bu ilkelere yaşanan değişimleri dış politika araçlarıyla nasıl pratiğe geçirmeye çalıştıkları açıklanacaktır.

---

<sup>133</sup> Bkz: İ. Ortaylı, **Avrupa ve Biz**, s. 40.

## 2. BÖLÜM: BATILILAŞMA DÖNEMİNDE DIŞ POLİTİKANIN İLKE VE ARAÇLARI

“19. yüzyıl öncesinde Osmanlı Devleti, çok ırklı ve çok dinli geniş bir bölge üzerinde uzun yıllar süren bir imparatorluk geleneğine sahipti. Ancak Viyana Kongresi’nin üzerinden geçen yirmi yıl içerisinde Osmanlı seçkinleri imparatorluklarını yeni güç ve meşruiyet tasavvuru olarak algıladıkları mefhumlara göre değiştirme ihtiyacının farkına vardılar.”<sup>134</sup> Bu ihtiyaç, çoğu zaman Batılılaşıma olarak ifade edilen süreç tarafından giderilmeye çalışıldı.

Osmanlıların Doğu politikalarını etkileyen en önemli konulardan birisi de Batılılaşıma meselesidir. Batılılaşıma bir *mesele*dir. Osmanlı İmparatorluğu’nun bir meselesidir. Rusya, Japonya ve Çin gibi örneklerin de benzer bir meselesi olmuştur. Ancak Batılılaşıma bu örneklerin her birinde farklı nedenler, farklı kanallar ve yöntemlerle gerçekleşmiştir. Hepsinin Batılılaşıma süreçleri ayrı ayrı değerlendirilmek zorundadır. Bu nedenle Osmanlıların Batılılaşıma meselesi kendine özgü durumlardan kaynaklanmış ve kendine has sonuçlara yol açmıştır. Osmanlıyı böyle bir sürece yönlendiren etmenler, hem imparatorluğun içinden hem de dış dünyadan kaynaklanan fiziksel ve psikolojik baskılarla ilintilidir.

Batılılaşıma Türk toplumunun yaklaşık 400 yıldır tartışmaya devam ettiği bir olgudur. Geleneksel-modern, ilerici-gerici ve hatta sağ-sol gibi ayrımların hepsinin temelinde Batılılaşıma meselesi vardır. Bu nedenle Osmanlı-Türk fikir hayatında bu sürece ilişkin tartışmalar oldukça derin olmuştur.

Bir etken olarak Batılılaşıma çok farklı boyutlarda ele alınabilmektedir. Bu olgu üzerine yapılan çalışmalar dikkate alındığında meselenin çok boyutluluğu ve karmaşıklığı açıkça fark edilebilmektedir. Batılılaşıma kavramının yerine sıklıkla kullanılan ve birbirini tamamen karşılamaktan yoksun diğer kavramlar da dikkate alındığında, konu içinden çıkılmaz bir hâl almaktadır.

<sup>134</sup> C. Aydın; “Emperyalizm Karşısı...”, s. 42.

Osmanlılar için Batılılaşma, dış politikadan askerî mekanizmaya, Batı ile yaşanan kültürel ve ekonomik etkileşimden eğitim sistemine, toplumsal reformlardan edebî anlayışa, resimden müziğe kadar çok geniş bir çerçevede ortaya çıkan bir dönüşümdür. Batılılaşma bütün bu vektörlerin birleşerek oluşturduğu bir süreçtir. Ancak bu araştırma Osmanlıların 1839-1890 arası dönemdeki Doğu politikalarıyla ilgili olduğundan ve hipotezimizi Batılılaşma ile bağlantılı bir soru üzerine kurmamız nedeniyle, Batılılaşma sürecinde yaşanan bütün tartışmaları burada ele almamız mümkün değildir. Bu nedenle burada, Batılılaşmanın sadece hipotezimizi sorgulamamıza yardımcı olabilecek vektörlerine yer verilecektir.

Batılılaşma, bir imparatorluk olarak Osmanlıların dünya şartlarında meydana gelen değişmelere karşı geliştirdiği uyum sağlama sürecinin adıdır. Bu süreçte yaşanan zihinsel dönüşüm, ıslahatlar ve nihayet reformlar, dünyanın yeni şartlarına karşı imparatorluğun geliştirmiş olduğu çözümlerdir. Bu yönüyle Batılılaşma, esas olarak Osmanlı emperyal düzeninin devamını garantilemenin bir yolu olarak tercih edilmiştir. Dolayısıyla bu dönemde atılan adımlar –birinci bölümde incelenen- emperyal düzenin bütün unsurlarıyla ilgili bir değişime işaret eder.

İmparatorlukların uyum sağlama kabiliyeti Osmanlı özelinde daha önceleri de sınanmıştır. Bu erken sınamalar emperyal sistemin sadece bir ya da birkaç alanında yapılan uyumlaştırıcı adımlarla geçirilebilmiştir. Ancak Batılılaşma süreci Osmanlı emperyal sisteminin dayandığı emperyal misyon, emperyal ideoloji, dış dünya algısı, prestij, emperyal dünya ve dış politika anlayışının tamamını ilgilendiren ve daha köklü bir sınanma sürecidir. Ayrıca Batılılaşma süreci Osmanlılar için olduğu kadar başta Avrupa olmak üzere bütün dünyada yankı bulan, bu coğrafyalarda yaşayan bütün toplumları etkileyen bir süreç olmuştur. Bu kadar kapsamlı bir dönüşüm süreci olması nedeniyle Batılılaşma meselesi Osmanlı ve dünya tarihinin en önemli olgularından biri olmuştur. Çünkü “Osmanlı tarihinin son dönemi, milliyetçilik ve Avrupa emperyalizminin bu çok uluslu imparatorluk için

oluşturduğu tehditler nedeniyle, parçalanma sürecinin ortasında yaşanan bir dinamizmin hikâyesidir.”<sup>135</sup>

Burada Osmanlıların İran, Rus ve Çin egemenliği altında yaşayan Türk hanlıkları, İngiliz emperyal alanının bir parçasını oluşturan Hindistan’daki Müslümanlar ve Japonya politikaları, Osmanlıların klasik dönem dış politika anlayışıyla açıklanamayacak kadar geç bir dönem açısından sorgulamaktadır. İmparatorluğun bu bölgelerle ilgili politikalarının Batılılaşma sürecinden etkilenmediğini düşünmek imkânsızdır. Bununla birlikte Batılılaşma genellikle, yıkılmakta olan bir imparatorluğun bu yıkımı geciktirmek için attığı adımlar olarak değerlendirilir. Ancak bu *savunmacı yaklaşım*, Osmanlılar için yukarıdaki örneklerle birlikte Japonya gibi Osmanlı emperyal alanının ve dünyasının dışında kalan bir ülkeye yönelik politik kararlar alabilmesi ve bu kararlarını uygulayabilmesi için gerekli olan *yeni perspektifin* / “*yeni siyaset biçimlerinin*”<sup>136</sup> bizzat Batılılaşma sürecinin bir sonucu olduğunu hesaba katmaz. 19. yüzyılın dünyasında, dış politikada yeni bir perspektife duyulan ihtiyaç o dönemin bütün güçleri için geçerli bir durumdur. İşte Osmanlılarda bu yeni perspektifi yakalama süreci ya da bu zihinsel dönüşüm, Batılılaşmanın bir eseri olarak ortaya çıkmıştır.

Bu açıdan, Batılılaşma kavramının çözümlenmesi, Osmanlılarda yaşanan bu dönüşüm sürecinin ana hatlarının ortaya konması, Osmanlıları dünya karşısında yeni ve geniş bir bakış açısına ulaştıran bu değişim sürecinin hangi yollarla ve nasıl bir süreç olarak gerçekleştiğinin izah edilmesi, bu bölümün temel konularını oluşturmaktadır.

Osmanlılarda Batılılaşma sürecini konu alan çalışmalarda her biri farklı anlamlar içeren Batılılaşma, modernleşme, çağdaşlaşma ve hatta Avrupalılaşma gibi kavramların ve olguların birbiri yerine kullanıldığı görülmektedir. Bu kavramlarının her birisi ayrı bir araştırma konusu olacak niteliktedir. Bununla birlikte, bu kavramların aynı olguyla tanımlamaya yönelik olarak kullanılması, modern olanın

<sup>135</sup> Carter V. Findley; “The Ottoman Lands to the Post-First World War Settlement”, Chase F. Robinson (Ed.), **The Cambridge History of Islam**, Vol. 1., Cambridge University Press, New York, 2011, p. 31.

<sup>136</sup> Ibid, p. 44.

çağdaş olduğu, çağdaş olanın da Batı'ya ait olduğu ve nihayet Batı'yı Avrupa'nın temsil ettiği sonucunu doğurmaktadır. Bu kavramlardan hiçbirinin objektif bir şekilde tanımlanabilmesi mümkün değildir. Bunlarla ilgili yapılacak her türlü tanımlama girişimi kendi içinde sorunlu hatta çelişkili olmaktan kurtulamayacaktır. Çünkü bu kavramlar tarihsel ve mekânsal uzantısı belirsiz kavramlardır.

Bu nedenle Batılılaşma kavramının içerdiği “Batı” kavramının aslında bir bütünü temsil edemeyeceğine, Avrupa'nın neresi olduğuna ilişkin birçok farklı yaklaşımın bulunduğu, modernleşme ve çağdaşlaşma tartışmalarının felsefi kökenlerine ilişkin yapılabilecek açıklamalar<sup>137</sup>, çalışmamızın kapsamını aşacak niteliktedir. Ayrıca Osmanlılarda bu sürecin başlamasının ardında böyle bir felsefi tartışma süreci ve karar verme dönemi olmamıştır. Batılılaşma süreci Osmanlı reelpolitiğinin bir parçası olarak ortaya çıkarken bu kavramlar üzerinde durulmamıştır. Zaten o dönemde Batılılaşma kavramı bile yoktur.<sup>138</sup> Bu nedenle Osmanlıyı merkez alan yaklaşımımızı göz önünde bulundurarak, bu sürecin Osmanlı dış politikasında ve araçlarında ne tür bir değişim ortaya çıkardığını açıklamaya çalışacağız.

Osmanlılarda Batılılaşmanın imparatorluk içinden kaynaklanan boyutları olmakla birlikte ağırlıklı olarak dış dinamiklerle belirlenen bir süreç olmuştur. Bu nedenle çalışmamızda bu süreci dış dinamikler bağlamında ve Osmanlıların imparatorluk vasfı da dikkate alınarak değerlendireceğiz. Batılılaşma süreci bir değişime işaret ettiğinden dolayı öncelikle neyin değiştiğini ortaya koymak gerekmektedir. Bu bağlamda ilgili süreçte Osmanlıların dış politikada sahip olduğu birtakım ilkelerin ve bu politikalarını hayata geçirmek için kullandığı araçların neler olduğunu açıklamaya çalışacağız. Daha sonra imparatorluğun karşı karşıya kaldığı ve bu ilke ve araçlardaki dönüşüm için gereken zemini ortaya çıkaran sorunların neler

<sup>137</sup> “Tarihin gelişimine vakıf olduğumuz zaman, Akdeniz’in doğusu ve batısı arasındaki fark, temel bir medeniyet farkı değildir. Batı’nın rasyonel, Doğu’nun irrasyonel olması gibi temel ayrımlara dayandırılan farklılaşmalar ve kutuplaşmalar sun’idir. Bundan başka, Doğu-Batı farkı veya Batı dışı coğrafya parçasının geri kalmış, yeteneksiz olması gibi tasnifler de çok ilginçtir. Zira bu gibi tasnifler, bugünkü Batı Avrupa’dan önce Doğu Akdeniz’in İslâm dünyasının eseridir.” Bkz: İlber Ortaylı; **Avrupa ve Biz**, s. 4.

<sup>138</sup> İ. Ortaylı; **Son İmparatorluk ...**, s. 48.

olduğundan bahsedeceğiz. Nihayet, ilke ve araçlardaki değişim sürecini açıklayarak bu bölümü tamamlayacağız.

## **2.1. Osmanlı İmparatorluğu’nun Klasik Dönemdeki Dış Politika İlke ve Araçları**

Osmanlı dış politikasındaki modernleşme süreci, genelde Osmanlı diplomasisinin modernleşmesi olarak ele alınır. Ancak imparatorluğun dış politikada sahip olduğu ilkelerin dönüşümü konusunda pek az çalışma mevcuttur. Diplomaside modernleşme çalışmaları ise, bu ilke ve metotlardaki değişime özet bir şekilde işaret etmekle yetinirler. Hâlbuki diplomasinin modernleşme süreci esas olarak dış politikanın modernleşme sürecinin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Çünkü kurumsal bir dönüşümün yaşanması öncelikle zihinsel bir dönüşümü gerektirir ve dış politikadaki zihniyet dönüşümü anlaşılmadan kurumlardaki ve araçlardaki dönüşümleri açıklamak imkânsızlaşır.

Osmanlıların dış politika alanında ne düşündükleri ya da planladıkları konusunda aslında çok az doğrudan kaynak bulunmaktadır. Dolayısıyla imparatorluğun dış politikasını genelde “dış politikadaki davranışlarından, yabancı elçilerin hazırladıkları raporlardan ve yine bu elçilerin imparatorluğun nasıl bir politikası olduğuna yönelik inançlarından çıkarsamak gerekmiştir.”<sup>139</sup>

Bu nedenle, Osmanlıların bağımsız bir devlet olarak ortaya çıktığı günden beri kendilerine ilke olarak benimsedikleri bazı hedefleri ve ilkelerinin de ancak benzer kanallarla ortaya çıkarılması mümkün olabilmektedir. Osmanlı klasik döneminde meydana gelen olayların ve olguların bu ilkelerle çoğu zaman yakın bağlantısı olmuştur. İlgili ilkeler üzerinde yükselen imparatorluk yaklaşık 300 yıl boyunca

---

<sup>139</sup> William Hale; **Turkish Foreign Policy (1774-2000)**, Frank Cass, London, 2002, p. 19. W. Hale, devam eden sayfalarda II. Abdülhamit’in her devletin temel bir amacı olması gerektiği ve mevcut şartlarla devletin sahip olduğu pozisyonla uyumlu bir dış politikası olması gerektiği yönünde yaptığı tespitleri Feroza Yasmee’den aktarmaktadır. “Osmanlı İmparatorluğu açık ve kararlaştırılmış bir amaca ve politikaya sahip değildir. Her problemde iktidarda olan kişi kendi görüşüne göre hareket eder. Başarısız olduğunda sonrakiler öncekileri, öncekiler de sonrakileri suçlarlar. Böylece devletin çıkarları zedelenir.” Hale, buna rağmen II. Abdülhamit’in kendisine ve kendinden öncekilere haksızlık yaptığı kanaatindedir. Çünkü özellikle 19. yüzyılda Osmanlıların belli başlı hedefleri olan bir dış politikası vardı ve bu politika oldukça tutarlı ve etkiliydi.

dünya tarihinin en güçlü devletlerinden birisi olarak varlığını devam ettirmiştir. Dolayısıyla bu ilkeler sadece Osmanlıların dış politik alanını belirleyen bir niteliğe sahip değildir. Osmanlı sultanlarının kendi emperyal alanlarında (ülke içinde) zaman zaman devlet yönetimi, saray içi ilişkiler ve ekonomi vb. konularda yaptıkları düzenlemeler de bu ilkelerle ilişkilidirler. Bu dönem boyunca Osmanlıların özellikle dışarıdan kaynaklanan nedenlerle yoğun ve köklü bir dönüşüm ihtiyacını hissetmedikleri bilinmektedir. Bununla birlikte, değişim ve dönüşüm bütün siyasal yapıların özünde vardır. Dünya tarihi boyunca hiçbir devlet ya da toplum değişimden uzak kalamamıştır. Ancak Batılılaşma dönemini özel bir dönüşüm süreci yapan nedenler, bu değişim sürecinin yoğun ve köklü bir biçimde yaşanmasıyla alakalıdır. İşte bu noktada, Batılılaşmanın bu niteliğini ortaya çıkarabilmek, genelde istikrarlı olarak nitelendirilebilecek ve uzunca bir dönem hemen hemen aynı kalan klasik dönem Osmanlı ilkelerini ele almak gerekmektedir. Ancak o zaman, bu değişimin boyutlarını açıklayabilmek için elimizde bir veri olacaktır.

### 2.1.1. Klasik Dönemde Dış Politika İlkeleri

Osmanlıların klasik döneminin hangi dönemleri kapsadığına ilişkin iki farklı yaklaşım söz konusudur. Bunlardan birincisi, Osmanlıların bir beylik olarak kurulmasından başlayan ve Osmanlıların Batılı güçler karşısında göreceli olarak güçlü olduğu dönemleri kapsayan dönemi klasik dönem olarak kabul eden yaklaşımdır. Halil İnalcık'ın Osmanlı Klasik Dönemi (1300-1600) olarak<sup>140</sup> yaptığı adlandırma bu yaklaşımın somutlaştığı örnektir. Diğer bir yaklaşım ise, Osmanlıların bir imparatorluk olarak ele alınması sonucunda, klasik dönemi, siyasal yapının emperyal bir sisteme dönüşmesiyle ilişkilendirmektedir. Bu bağlamda, “Osmanlıların klasik dönemi (İstanbul'un fethedildiği tarihten, yani) 15. yüzyılın ortalarından 16. yüzyılın sonlarına kadarki dönemi kapsamaktadır.”<sup>141</sup> Bizim bu çalışmadaki yaklaşımımız Osmanlıların bir imparatorluk olduğu gerçeğine odaklandığından klasik dönemden kastımız bu ikinci yaklaşıma paraleldir. Osmanlı dış politikasının

<sup>140</sup> Halil İnalcık; **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009.

<sup>141</sup> C. Aydın; “Emperyalizme Karşı...”, s. 44.

klasik dönemde sahip olduğu temel dış politika ilkelerini altı başlık altında incelemek mümkündür.<sup>142</sup>

Bunlardan *birincisi*, Osmanlıların bütün dünyaya bir nizam verme ilkesidir. Bu bağlamda, kendi emperyal alanının dışına yönelik bu ilkenin - Kanuni'nin Fransa'ya müdahalesini hatırlayalım- imparatorluğun evrensel misyonu olarak kabul edildiği görülmektedir. Burada imparatorluğun *kendi bekâsına ilişkin bir endişe yerine, kendisiyle özdeşleştirdiği dünyanın bekâsını düşünen bir yaklaşıma* sahip olduğu açıktır. Çevresel bir genişleme ile sürekli çeşitlenen nüfusun refahını artırmak ve bu refah bölgesini olabildiğince genişletmek, imparatorluğun en önemli ilkelerindendir. Bu genişleme ağırlıklı olarak fetihler yoluyla elde edilse de Osmanlı tarihinin özellikle ilk evrelerinde satın alma ya da evlilikler yöntemiyle de sağlanmıştır. Dolayısıyla bu ilke, imparatorluğun cihan hâkimiyeti idealine dayalı bir dış politika anlayışıyla özetlenebilir.

*İkinci* önemli ilke; imparatorluğun bir İslâm devleti olmasıyla ilgili olanıdır. Osmanlılar kendi emperyal alanında hangi dinden olursa olsun bütün toplumları kapsayan bir devlet olmakla birlikte, dış politikasını İslâmî ilkeler üzerine kurmuş bir imparatorluktu. Sultan Halife dış politikada İslam'ın kendisine yetkiler ve/veya kısıtlamalar getiren ölçüler içerisinde hareket ediyordu veya böyle olduğuna inanılıyordu. Dolayısıyla sultanın İslâm adına hareket eden bir *hizmetkâr* olarak ürettiği politikaları kendi keyfine göre değil, dinin emirlerine göre yaptığı vurgulanıyordu. Sonuç olarak ikinci ilke, İslâmî prensiplere dayalı bir dış politika anlayışı olarak nitelenebilir.

*Üçüncü* ilke; Osmanlıların sahip olduğu medeniyet ve bu medeniyetin içerdiği değerlerin Avrupa ya da dünyanın başka herhangi bir yerindeki bir medeniyetin değerlerinden *daha üstün* olduğuydu. Kendisini “devlet-i aliyye (yüce devlet) veya

<sup>142</sup> Bu ilkeler, Roderic H. Davison'un Osmanlıların Tanzimat döneminde sahip olduğunu söylediği dış politika ilkeleriyle Kemal Girgin'in Osmanlı siyasetinin belli başlı metot ve hedefleri olarak belirttiği klasik dönem ilkelerinin karşılaştırılması yöntemiyle tespit edilmiştir. Bkz: Roderic H. Davison; “The Modernization of Ottoman Diplomacy in the Tanzimat Period” <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/1267/14589.pdf> (09.10.2008) . Ayrıca bkz: Kemal Girgin; **Osmanlı ve Cumhuriyet Döneminde Hariciye Tarihimiz: Teşkilat ve Protokol**, Okumuş Adam, İstanbul, 2005, s. 85.

devlet-i ebed müddet (ebedi olarak yaşayacak devlet)”<sup>143</sup> olarak adlandıran bir imparatorluğun, dış politikasını dışarıdan kaynaklanan saiklerle değil, ancak sultanın uygun gördüğü çerçevede uygulamasıydı.

*Dördüncü* ilke; Osmanlıların kendi toprakları içinde bulunan gayr-i Müslimlerle ilişkisinin hiçbir zaman bir dış politika malzemesi haline getirilmemesiydi. Osmanlıların içişlerine karışabilecek bir güç bulunmazdı. Kaldı ki sultan bu insanlara yine İslâm’ın kendisine emrettiği şekilde davranır, gereken şartları yerine getirdikleri zaman bu unsurlarla ilişkilerini normal bir biçimde yürütürdü.

*Beşinci* ilke; Osmanlılar kendilerini dış politikada sınırlayacak herhangi bir yabancı düzenlemeyi kabul etmezlerdi. Dünya üzerinde Osmanlı sultanından daha prestijli birisi olamazdı. Eğer sultanın –diğer durumlarda olduğu gibi- dış politikalarına bir sınırlama gelecekse bu ancak şeyhülislamdan ve ulemadan gelebilirdi. Dolayısıyla, yine imparatorluğun kendi iç mekanizmasının çizdiği bir çerçeve söz konusuydu ve sultanlar kendisine çerçeve çizmeye kalkışan dış güçleri ortadan kaldırmakta tereddüt etmemişlerdi, Uzun Hasan’ı ortadan kaldıran Fatih’i hatırlayalım.

*Altıncı* ilke olarak bahsedilebilecek bir husus daha vardır: Osmanlılar diğer güçlere verdikleri ahidnamelerin hangi şartları içereceğine ve bu ahidnamelerin ne

<sup>143</sup> “Osmanlılar kendi devletlerini tanımlamak için bu kavramları kullanmışlar ve onu 19. yüzyıla kadar imparatorluk olarak adlandırmamışlardır.” şeklinde Nejat Göyünç’ten alıntıladığı bu bilgiden hareketle, yazar şöyle devam etmektedir: “Osmanlı İmparatorluğu ifadesi bir galat-ı meşhur haline gelmekten kurtarılmalıdır. Osmanlı’yı kendi gözlüğüyle gören Avrupalı’nın Osmanlı’ya imparatorluk tabirini yakıştırmak için sebepleri olabilir. Fakat Osmanlı için Osmanlı’nın kendi ifadesi olan Osmanlı Devleti tabirinin kullanılması tarih metodolojisi ve tarihî terminoloji açısından daha uygun düşmektedir.” Bkz: H. P. Erdemir; a. g. m., s. 196. Fakat 19. yüzyılda bizzat Osmanlı seçkinlerinden biri olan, Kırım Savaşı sırasında Osmanlıların Paris büyükelçisi olan (yani Osmanlı padişahını resmen temsil eden) Mehmet Cemil Paşa, Fransız Dışişleri Bakanı’nın Sultan Abdülmecit’e *Müslümanların İmparatoru* (*Empereur des Musulmans*) olarak değil *Osmanlı İmparatoru* (*Empereur des Ottomans*), *Türkiye İmparatoru* (*Empereur de Turquie*) veya *Haşmetmeap İmparator* (*Sa Majesté Impériale*) şeklinde hitap etmesini istemiştir. Bkz: Archives du Ministère des Affaires Etrangères (Paris), Mémoires et Documents, Vol. 51, No. 16, Copy of Mehémmed Djémil to Foreign Minister, 20 November 1855 (Aktaran) R. H. Davison, a. g. m., s. 864. Eğer “daha uygun”luğun kriteri, Erdemir’in belirttiği gibi, Avrupalılardan ziyade Osmanlıların kendi kullandıkları kavramlarsa Osmanlıları imparatorluk olarak adlandırmak tarih metodolojisi ve tarihî terminoloji açısından en az onu devlet olarak adlandırmak kadar uygundur.

zaman sona ereceğine kendileri karar verirlerdi. Çünkü bu ahidnameler müzakereler neticesinde imzalanan iki ya da çok taraflı muahedeler değil, sultanın verdiği bir söz niteliğindeydi.

Bu klasik dönem dış politika ilkelerinin, “Osmanlıların sahip oldukları medeniyetin diğer medeniyetlere göre daha üstün ve kendi kendine yeterli olduğu”<sup>144</sup>na ilişkin inançlarının olduğunu görmek ve güçlü bir imparatorluk olmanın verdiği öz güvene dayalı olarak ortaya çıktığını söylemek mümkündür.

### **2.1.2. Klasik Dönemde Dış Politika Araçları (Ordu, Ekonomi, Diplomasi)**

Osmanlı İmparatorluğu klasik dönemde, yukarıda ifade edilen ilkelere dayalı dış politika anlayışını üç önemli dış politika aracını kullanarak uygulamışlardır. Bunlar, askerî mekanizma, ekonomik bir araç olarak kapitülasyonlar ve ad hoc<sup>145</sup> diplomasidir. Bu araçların, Osmanlıların sahip oldukları medeniyetin, kimliğin ve güç ilişkilerinin klasik dönemdeki durumuna göre şekillenen dış politika ilkelerinin reel politikaya dönüştürülmesinde kullanıldığı görülmektedir. Bu araçların hepsi birden emperyal misyonun hayata geçirilmesi için birbiriyle uyumlu bir şekilde kullanılmış ve klasik dönem Osmanlılarının bir dünya gücü olmasının yolunu açmışlardır.

#### **2.1.2.1. Ordu (Ordu-yi Hümayûn)**

Osmanlı İmparatorluğu, kurulduğu kenar bölgenin <sup>146</sup> kendisine sağlamış olduğu avantajlarla ve sistemin motoru rolünü üstlenen gazâ geleneği ile hızla büyümüş ve bir imparatorluk haline gelmişti. Bu süreçte Osmanlı genişlemesinin en

<sup>144</sup> Bernard Lewis; “Some Reflections on the Decline of the Ottoman Empire”, **Studia Islamica**, No. 9, 1958, p. 125.

<sup>145</sup> Ad hoc diplomasi; ara sıra ya da geçici bir şekilde ortaya çıkan, çoğu zaman özel görevleri yerine getirmek için gönderilen elçiler eliyle yürütülen diplomasidir. Bu nedenle sürekli diplomasiden ayrı olarak incelenir. Bkz: G. R. Berridge and Alan James; **A Dictionary of Diplomacy**; Palgrave Macmillan, New York, 2001, p. 3.

<sup>146</sup> H. Münkler; **a. g. e.**, s. 65.

önemli aracı orduydu. Ordu, Kınalızâde Ali Efendi'nin belirttiği gibi Adalet Dairesi<sup>147</sup>,nin sekiz unsurundan<sup>148</sup> biriydi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun ordusu, 19. yüzyılın başlarında yapılan askerî reformlara kadar olan dönemde, iki ana unsurdan oluşmaktaydı<sup>149</sup>: kapıkulu ordusu ve eyalet askerleri<sup>150</sup>. Kapıkulu ordusunu oluşturanlar piyadeler ve silahtarlardı. Bu piyadelerin toprağı vardı ve vergiden muaftılar. Bu piyade birlikleri içinde en tanınmış olanı I. Murat döneminden itibaren kısmen devşirme Hristiyan erkek çocuklardan oluşan Yeniçeri birlikleriydi. Bu yeniçeriler içerisinde savaş meydanlarında başarı gösterenler tımar sahibi olabilirdi; en şanslıları ise devlet hizmetinde önemli mevkilere gelebiliyor hatta veziriazamlığa kadar yükselebiliyorlardı. Merkezî kuvvetleri bu yeniçeri birlikleri ile Kapıkulu sipahilerinden oluşan Kapıkulu ordusu<sup>151</sup> oluşturmuyordu.

Bu kuvvetler, Osmanlı emperyal düzeninin garantörü olarak asırlarca sisteme hizmet etmişlerdir. Osmanlı sarayının bu kadar geniş bir coğrafyada egemen olması ve bu coğrafyada birçok güç merkezini emperyal sisteme dâhil etmesi sonucunda sarayın karşılaşılabileceği ve düzenin sonunu getirecek herhangi bir girişime karşı bu askerler en önemli savunma mekanizmasını oluşturmuşlardır. Bu askerlerin kendi sosyal çevrelerinden uzaklaştırılıp Osmanlı merkezine getirilmeleri ve burada eğitime tabi tutulmaları, dinlerini değiştirmeleri, çocuk yaşta sisteme olan itaatlerinin sağlanması sonucunda bu askerler, emperyal düzeni bozmaya yeltenebilecek herhangi bir ilişki ağının ılelebet dışında kalıyorlar ve varlıklarını emperyal sistemin

<sup>147</sup> Adalet Dairesi hakkında bkz: Ejder Okumuş; “Osmanlılarda Siyasal Bir Kurum Olarak Adalet Dairesi”, <http://www.akader.info/sbard/sayilar/2005Mart/45-51.pdf> (12.03.2008).

<sup>148</sup> Adâlettir dünya düzen ve kurtuluşunu sağlayan, dünya bir bahçedir duvarı devlet, devletin nizamını kuran Allah kanunudur, Allah kanunu ancak saltanat ile korunur, devlet ancak *ordu* ile zapt edilir, ordu ancak mal ile ayakta kalır, malı toplayan halktır, halkı idare altına ancak Cihan Padişahı'nın adaleti alır. Bkz: Kınalızâde Ali Efendi, **Devlet ve Aile Ahlakı**, İlgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2010, ss. 282-283.

<sup>149</sup> Klasik dönem Osmanlı ordusunun asker kaynakları, sayıları ve askerî stratejileri için bkz: Rhoads Murphey; **Ottoman Warfare 1500-1700**, UCL Press, London, 1999.

<sup>150</sup> Mali imtiyaz vermeye dayalı dayalı bir kurum olan tımar, imparatorluğun sınırlı parasal olanaklarla büyük bir orduyu ayakta tutmasını sağlayan askerî ve sosyo-ekonomik sistemin temel taşlarından biriydi. Bkz: Odile Moreau; **Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu: Askerî Yeni Düzenin İnsanları ve Fikirleri (1826-1914)**, Çev. I. Ergüden, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 1.

<sup>151</sup> Klasik dönem Osmanlı askerî teşkilatının yapısı için ayrıca bkz: Mehmet Ali Ünal; **Osmanlı Müesseseleri Tarihi**, Fakülte Kitabevi, Isparta, 2005, ss. 61-89.

devamında buluyorlardı. Bu şekilde sisteme itaat eden ve onun ayakta kalmasını diğerlerinden daha çok isteyen bir askerî yapılanmaya gidilmesi, sistemin varlığını garantilemek için Osmanlıların attığı en önemli adım olmuştur. Bu çerçevede Osmanlı askerî mekanizması bir yandan emperyal sistemin devamını sağlayan bir yandan da fetih geleneğini devam ettirebilecek güç ve kabiliyette sahip olan bir araç konumundaydı.

### 2.1.2.2. Ekonomi

Ekonomi, Osmanlı dış politikasının önemli araçlarından birisiydi. Daha sonraki dönemlerde teorik olarak ödüllendirme ve cezalandırma şeklinde ayrıştırılacak olan ekonomik araçların Osmanlılardaki karşılığı kapitülasyonlar ve vergilerdi. Osmanlılar bu iki ekonomik aracı da dış politika ilkelerinin uygulanmasında sıklıkla kullanmışlardır.

Kapitülasyonlar, hem Müslüman olmayan devletlerle barışçı ilişkilerin tesis edilmesinde<sup>152</sup> hem de dış politika hedeflerine ulaşılmasında kullanılmıştır. Osmanlılar, diğer devletlere yönelik vergi uygulamasını da kapitülasyon uygulamasını da çok erken zamanlarda başlatmışlardır. Bu durum, Osmanlıların bütün ilişkilerini savaş üzerine dizayn etmediğini gösteren önemli bir noktadır. Kapitülasyonların ilk kez Orhan Bey zamanında Cenevizliler ile ilişkilerde kullanıldığı görülmektedir. Bu ticari imtiyaz Fatih zamanında daha da genişletilmiş ve Venediklilere de tanınmıştır. Osmanlılar kapitülasyonları, Batı dünyası içinde oluşabilecek olası bütünleşmeleri engellemek için stratejik bir biçimde kullanmıştır. Fatih Sultan Mehmet döneminde Fransa'ya verilen kapitülasyonların önemli bir nedeninin Şarlken'e karşı Fransa'yı kendi yanına çekmek olduğu bilinmektedir. Ancak klasik dönemde bu imtiyazların güçlü bir ekonomi tarafından verildiği göz önüne alınırsa bunun ekonomik bir zorunluluk sonucunda ve/veya öncelikli olarak ekonomik beklentilerle değil, dış dünyayı etkilemeye yönelik olarak kullanıldığı ve bu çerçevede klasik dönem dış politika ilkelerinin uygulanması için kolaylaştırıcı bir araç olduğu sonucuna varılabilir. Nihayet, tarıma dayalı bir ekonomi olan Osmanlı

<sup>152</sup> Kapitülasyonlarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Maurits H. Van Den Boogert; **The Capitulations and The Ottoman Legal System**, Brill, Boston, 2005.

ekonomisi, kapitülasyonların oluşturduğu serbest ticaret alanını fiilen kullanmamış<sup>153</sup> ve bu durum sadece Batılı güçler için ekonomik bir avantaj sağlamıştır. Dolayısıyla bu aracın daha çok siyasal amaçlar için, başka bir ifadeyle dış politika ilkelerinin hayata geçirilmesi için kullanıldığı açıktır.

### 2.1.2.3. Diplomasi

Bu dönemde Osmanlılar üçüncü bir araç olarak ad hoc diplomasiyi kullanmışlardır. Diğerlerine göre daha az başvurulan bir araç olarak diplomasi henüz Osmanlılar bir uç beyliği iken kullanılmaya başladığından aynı zamanda diğerleri kadar eski bir araçtır. Rakipleriyle ve emperyal genişleme sahasında bulunan diğer küçük devletlerle ilişkilerini İkinci Roma'nın (Bizans) diplomatik tarzından çok (Birinci) Roma'nın askerî yöntemleriyle çözmeyi tercih etmelerine rağmen zaman zaman farklı nedenlerle yabancı ülkelere geçici elçiler göndermeyi tercih ediyorlardı.

Bu nedenler içerisinde öne çıkanlardan bazıları şunlardır. “Osmanlı sultanlarının tahta çıkışlarını yabancı devletlere bildirmek, Avrupalı kralların taç giyme törenlerinde Osmanlı sultanını temsil etmek, akdedilen bir muahedenamenin Osmanlı sultanı tarafından tasdikini bildirmek, dostluk ilişkilerinin yeniden kurulmasını sağlamak, ihtilafı sınır meselelerini görüşmek, devam eden bir savaşı bitirmek üzere barış teklifini bildirmek, sultana gelen bir yabancı elçiye mukabelede bulunmak ve ölüm ve evlenme gibi durumlarda sultanın başsağlığı veya tebrik dileklerini iletme.”<sup>154</sup>

Bu örneklerden de anlaşılacağı gibi, güçlü bir imparatorluk olarak Osmanlılar diplomasi aracını sadece gerek gördükleri durumlarda kullanmışlardır. Ayrıca gönderilen elçiler normal şartlarda merkezde görev yapan memurlardır. Sadece kendilerine verilen görevi tamamlamakla yükümlüdürler. Bunu yaparken sarayın kendisine sağlamış olduğu ihtişamlı görünümü ve maiyetleriyle birlikte güçlü

<sup>153</sup> Bu noktada bir hususu açıklamak gerekmektedir. H. Münkler, Osmanlıların siyasal ve askerî anlamdaki iktidarını net bir şekilde kurduğunu ancak iktisadi iktidarını kurmamış olmasına vurgu yaparak Osmanlıların daha sonradan karşılaştığı sorunları özellikle ekonomik çıkmazlarla açıklamak eğilimindedir. Bkz: H. Münkler, **a. g. e.** 102. Bu ise Osmanlıların ekonomik emperyalizme dayalı imparatorluklardan ayrıştığı önemli bir özelliği olmuştur.

<sup>154</sup> Faik Reşit Unat; **Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri**, TTK Yayınları, Ankara, 1987, ss. 14-23.

Osmanlı imgesini daha da netleştirmek gibi bir fonksiyonları da olmuştur. Bu elçilerin içerisinde gittiği ülkelerde nispeten uzun süre kalanlar olmuştur. Bunların görevleri sırasında hazırlamış oldukları raporlar ise Batılı devlet ve toplumların problemleri alanlarını gözlemlemek ve Osmanlıların bu alanda nasıl yüksek bir medeniyet olduğunu ispat etmeye yönelik bir etki oluşturmuştur.

İmparatorluğun hem diplomatik ilişkilere asgarî önem vermesi<sup>155</sup> hem de gönderilen geçici elçilerin yabancı ülkelerin yöneticileri ile temasları sırasında takındıkları tavırlar, güçlü bir Osmanlı imgesinin sonuçları olarak görülebilir. Zira A. Nuri Yurdusev, bu dönemde modern Avrupa diplomasisine yönelik takınılan tavırların Osmanlıların bakış açısında dört nedeni olduğunu belirtmektedir. Bunlar; “Osmanlıların İslâmî bir yönetim biçimine sahip olması, Osmanlılar açısından İslâm’ın Hristiyan Avrupa karşısında açık bir üstünlüğü olduğuna inanmaları, İslâm’ın Osmanlıların dış ilişkilerde dâr’ül-İslâm ve dâr’ül-harb dikotomisine göre davranmalarını gerektirmesi (ve bu dikotominin ortaya çıkardığı savaşçı devlet tasavvuru) ile son olarak Bâb-ı Âli’nin Avrupa diplomasisinin yol açacağı eşitlikçi ve seküler ilişkiler kurmayı reddetmesidir.”<sup>156</sup>

Ad hoc diplomasi sürecinde Osmanlıların, imparatorluğu içerde yeni kurumlarla merkezî şekilde organize etmek ve icabında gayr-i Müslim fakat Türk hâkimiyetini benimsemiş ve daha çok tercihen Müslüman olmuş (ihtida etmiş) yetenekli veya tecrübeli insanlardan yararlanarak bu insanları imparatorluğun önemli bir kadro aracı haline getirdiği bilinmektedir. Osmanlılar bu kadrolardan özellikle tercüman olarak oldukça fazla yararlanmıştır.

İlk evrenin sonlarına doğru, ad hoc nitelikli diplomasiden beklenen önemli bir görev Batı’nın tanınmasıyla ilgiliydi. Avrupa’yı tanımaya yönelik çalışmaların devam ettiği bilinmektedir. Avrupa’yı ziyaret eden elçiler artık “Fransa’nın vesait-i umran ve maarifine dahi layıkıyla kesb-i ıttıl’a ederek kabil-i tatbik olanların

<sup>155</sup> Osmanlıların ilişkilerini daha çok savaşla çözmesinin ardında genelde İslâmî inançların olduğuna inanan birçok yazar vardır. Ancak dinî hukuka sıkı sıkıya bağlı olmayan İslâm öncesi Türk geleneklerini devam ettiren Osmanlılar üç büyük dini kapsayan bir imparatorluk oldukları için bu izahların açıklayıcı olmadığı ortadadır. Bkz: B. Arı, a. g. m., ss. 43-44.

<sup>156</sup> A. N. Yurdusev; a. g. m., s. 6.

takriri”<sup>157</sup> üzere görevlendirilmeye başlanmışlardı. Böylece Osmanlılardaki zihniyet dönüşümünün işaretleri diplomasi alanında da görülmeye başlanmıştı.

Osmanlı İmparatorluğu, Batılılaşma dediğimiz sürece kadar bu saymış olduğumuz ilkelerle belirlenen ve araçlarla sürdürülen bir dış politikaya sahip olmuşlardır. İşte Osmanlılarda Batılılaşmanın dış politika anlamındaki karşılığı, bu ilkelerde ve araçlarda başlayan değişimdir. Ancak Batılılaşma süresince bu ilkelerin ve araçların hepsi birden bir anda değişmemiş, bu değişim bütün bir süreç boyunca yaşanmıştır. Bu büyük dönüşüm sürecine neden olan şey ise Osmanlı emperyal düzeninin içine düşmüş olduğu sıkıntılardır. Bu sıkıntıları da üç başlık altında incelemek mümkündür: Prestij kaybı, emperyal sistemin tıkanması ve emperyal sınırların kesinleşmesi.

## 2.2. Emperyal Düzenin Sorunları

Osmanlı tarihindeki köklü dönüşüm süreci, emperyal düzenin karşılaşmış olduğu ciddi sorunlarla ilgilidir. Osmanlılar daha önce de birtakım sorunlarla karşılaşmışlardır. Özellikle Ankara Savaşı’nın oluşturmuş olduğu kaotik ortam ve sonrasında yaşananlar, klasik dönemde emperyal düzenini devamının önündeki en önemli sorunlardan birisi olarak ifade edilebilir. Ancak, imparatorluk bu problemlili süreci 11 yıl gibi kısa bir süre içerisinde atlatmayı başarmıştır. Elbette bu durum, Fetret Devri’nde sadece bir liderlik sorunu ile karşılaşılmasından, devletin tamamen ortadan kalkmasına neden olacak derinleşmiş sorunların olmamasından ve o dönemdeki dünya şartlarının sağlamış olduğu avantajlı durumdan kaynaklanmıştır. Buna karşın, Osmanlıların 16. yüzyılın sonu ve 17. yüzyıl başlarından itibaren karşılaştıkları sorunlar daha derin, daha karmaşık, çok boyutlu ve doğrudan emperyal sistemin işleyişini zorlaştıracı bir nitelikte ortaya çıkmıştır. Bu nedenle, bu sorunlara bulunabilecek çözümler de yine derin, karmaşık ve çok boyutlu olmak zorundaydı. Klasik dönem dış politika ilkelerinin ve araçlarının önemli derecede farklılaşmasına yol açacak emperyal sistemin sorunlarını üç başlık altında incelemeyi tercih ediyoruz:

<sup>157</sup> Niyazi Berkes; *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 57.

Osmanlı İmparatorluğu'nun prestij kaybı, emperyal sistemin tıkanması, emperyal sınırların kesinleşmesi.

### 2.2.1. Osmanlı İmparatorluğu'nun Prestij Kaybı

İmparatorlukların her şart altında prestijlerini korumaya çalışırlar<sup>158</sup>. Bu prestij hem emperyal alan içindeki unsurların imparatorluğa olan bağlılığını devam ettirir hem de rakiplerin gözündeki pozisyonunu etkiler. İmparatorluklar dışarıya karşı güçlü bir imge oluşturmak ve devam ettirmek için mücadele ederler. Dolayısıyla prestij ve ihtişam, saraylardan giyime, kullanılan diplomatik dilden elçilerin yabancı liderlere götürdükleri hediyelere ve protokol uygulamalarına kadar imparatorlukların kendilerini her alanda vurgulamak zorunda hissettikleri bir şeydir. Bu nedenle imparatorluklarla ilgili ihtişam ve prestij konusu ayrıca değerlendirilmeye muhtaçtır.

Osmanlılarda da bunu görmek mümkündür. Bunun en açık örneklerinden birisi Osmanlıların klasik dönemde kullandıkları diplomatik dilde karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, III. Süleyman'ın tahta çıkışını Fransa Kralı 14. Louis'e bildirmek üzere görevlendirilen elçinin götürdüğü name-i hümayûnda yer alan ifadeler, "İstanbul'un kanlı ihtilâller içinde yüzdüğü zamanlarda bile dış münasebetleri pekiştirmek ve Osmanlı kudret ve nüfuzunu hatırlatmak için bu gibi fırsatların kaçırılmadığını göstermektedir."<sup>159</sup>

Bu ve benzeri ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla Osmanlılar, dış güçlerle ilişkilerini, belirli derecede sahip oldukları prestije dayalı olarak yürütmüşlerdir. Ancak bu durum 1606 yılında imzalanan Zitvatoruk Antlaşması ile değişmeye başlamıştır. Nitekim bu tarihe kadar Avrupalı monarklar Osmanlı sultanı ile aynı

<sup>158</sup> İmparatorlukların bazen sırf prestij rekabetine girişerek hareket ettikleri, devletlerden farklı olarak imparatorlukların güç, prestij ve başarının ölçülüp karşılaştırıldığı tüm alanlarda lider olmak gibi enformel bir baskı altında oldukları konusunda bkz: H. Münkler; **a. g. e.**, ss. 54-62.

<sup>159</sup> "Meyamin-i te'yidat-ı amîme-i ezeliye-i sübhaniyye ve mehasîn-i tevfiât-ı cemîle-i lemyezeliyye-i ilâhiye ile ve hazret-i sultan-ı tahtgâh-ı eflak ve mesned-nişîn-i bargâh-ı levlâk-mefhar-i evlâd ı Âdem maksud-ı aferiniş-i âlem hatim-i cümle-i rusûl ü enbiya Habib-i Huda Muhammed Mustafa aleyhi min-es-salavâtî ezkâhâ ve min-et-tahiyyati evfahanın mucizat-ı kesiret-ül-berakâtî ile evreng-i saltanat ve hilâhet i şehriyârî ve müttekâ-yı izzet ü haşmetlü cihandarî cenab-ı devlet-meabımıza müyesser ve işbu sene-i tis'a ve tis'ine ve elf muharrem-ül haramın ikinci günü ki cumartesidir, cümle memalik-i mehrusumuzdan mecma-ı mü'minîn ve mabed-i müslimîn olan cevami-i kuds-mecamiin rūus-i menabirinde nam-ı hümayunumuza hutbeler okunup..." Bkz: F. R. Unat; **a. g. e.**, s. 29.

statüye sahip olmamışlar, Osmanlı sadrazamına denk bir pozisyonda kabul edilmişlerdir. Ancak, Zıttoruk Antlaşması ile Osmanlılar, önemli bir prestij kaybına uğramışlardır. Bu antlaşma ile Osmanlılar Avusturya'nın elinde bulundurduğu Macar topraklarından aldığı vergilerden vazgeçmişler ve daha da önemlisi Osmanlı padişahı Habsburg imparatoruna denk bir statüye indirilmiştir. "Ancak o muahedeler, şeklen hâlâ müteakiliyet temeline dayanmıyordu: Avrupalılar yazılı olarak bazı maddelere kefil oluyordu, cevaben Osmanlı padişahı ona bir ahidname ile 'aman' veriyordu."<sup>160</sup>

Prestij konusundaki bu gelişmenin geçici olmadığı, imparatorluk yıkılıncaya kadar eski prestijli konumun en azından kâğıt üstünde tekrar sağlanamamasından anlaşılmaktadır. Bu yeni pozisyon nedeniyle, eskiden name-i hümayunlarda kullanılan ağdalı dilin bırakılarak bunun yerine daha kısa ve daha sade bir dilin tercih edildiği görülmektedir. Örneğin, 1841'de Paris büyükelçisi yapılan Mustafa Reşit Paşa'nın krala götördüğü name-i hümayunda kullanılan ifadeler, bahsedilen değişimin önemli işaretlerini içermektedir<sup>161</sup>

Prestij konusundaki bu gelişme Osmanlılar için önemli bir zihniyet dönüşümünün işareti olarak ele alınabilir. Diğer sorunlarla birlikte ele alındığında prestij meselesinin Osmanlı sarayının önemli bir sorunu olarak ortaya çıktığını düşünmekteyiz. Elbette bu konunun Batı için de bir karşılığı olmuştur. Onlar da kendilerini daha prestijli bir duruma getiren bu gelişmeyi, artık hiçbir şeyin eskisi gibi olmayacağı şeklinde okumuşlardır.

### 2.2.2. Emperyal Sistemin Tıkanması

17. yüzyılda Osmanlılar kendilerine yeni fetih alanları bulmakta zorlanmışlardır. Batılılaşmanın ilk evresinde özellikle Köprülüler döneminde yapılan çalışmalar, tekrar fetih fikrini uyandırmıştır. Hatta Habsburg İmparatorluğu'na karşı

<sup>160</sup> Christoph K. Neumann; a. g. m., s. 274.

<sup>161</sup> "Devlet-i Aliyemiz nazır-ı sabık müşir fetanet semirim Mustafa Reşit Paşa bu kere taraf-ı mülükânemizden büyük elçilik unvan-ı celili ile nezd-i hükümdarilerinde icra-yı sefâret etmek üzere memur va tayin kılınmış mumaileyhe itimad olunması bab-ı vech hüsn-ü muamele-i mümtazlarının icrasına ve her halde memul-u hümayunumuz olan mumaileyhe himmet kılınmasını tevki-i kerde-i hâlisânemizdir." Özetle büyükelçimize güvenin ve destek verin. Bkz: Kemal Girgin, a. g. e., s. 85.

zaferler kazanıp Girit başta olmak üzere birtakım toprakları fethedebilmişlerdir. Yine de 1683 Viyana Kuşatması'ndaki başarısızlıkla birlikte, bu süreç tamamen tersine dönmeye başlamıştır. 1699 yılında ise Osmanlıların imparatorluk tarihinde bir ilk gerçekleşmiş, Osmanlılar Karlofça Antlaşması<sup>162</sup> ile toprak kaybetmişlerdir. Ancak Karlofça'da önemli olan bir başka husus daha vardır: “Osmanlı İmparatorluğu bu antlaşmanın, Westphalia'nın getirdiği beynelmilel diplomasi ve temsilin esaslarını kabul etmiştir.”<sup>163</sup> Ayrıca Karlofça, o zamana kadar “Osmanlılar tarafından Allah'a verilen tek taraflı bir ahid” olarak gerçekleşen antlaşmaların yerine, Osmanlıların diğer devletlerle eşit bir statüde olarak imzaladıkları çok taraflı bir antlaşma olmuştur.”<sup>164</sup> Bu durum da yine önemli bir dönüşüme işaret etmektedir. Osmanlıların, dış politikada kendilerini uymak zorunda hissettikleri haricî bir sınırlamayı kabul etmeyen bir devlet konumundan Batı içerisinde oluşmaya başlayan devletler arası ilişkilerin esaslarını düzenleyen yeni bir sürece uyum sağlamaya başlayan bir devlet konumuna geldiği açıktır.

İmparatorluk tarihinde ilk defa toprak kaybedilmesinden sonraki süreçte yapılan birtakım askerî ıslahat çalışmaları kısa sürede (ve kısa vadeli olarak) sonuç vermiş ve Osmanlılarla Avrupalı güçler arasında genelde kazanma ve kaybetme arasında gidip gelen savaşlar yaşanmıştır. Zaman zaman gerçekleşen zaferlere rağmen, Osmanlıların artık kendi dünyalarında istedikleri gibi hareket edemedikleri bir döneme girilmiştir. Bu durum, sistemin bir şekilde motoru olarak nitelendirilebilecek fetihlerin emperyal sistemin devamı için eskiden oynadığı rolü artık oynayamadığını göstermiştir. Bu durumda emperyal sistem tıkanmaya başlamıştır. Osmanlılarda Batılılaşma serüveni, tıkanan sistemin nasıl tekrar işler hale gelebileceğine ilişkin bir çözüm yolu aranmasıyla ilişkilidir.

Osmanlı imparatorluk sisteminin tıkanmasına neden olan bir diğer husus da, aydınlanma düşüncesinin ürettiği pozitivizm ve milliyetçilik fikirleridir. Bu fikirler,

<sup>162</sup> Karlofça Antlaşması'yla sonuçlanan görüşmeler ve antlaşmanın ayrıntıları için bkz: Rifa'at A. Abou-El-Haj; “Ottoman Diplomacy at Karlowitz”, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 87, No. 4, October-December 1967, pp. 498-512.

<sup>163</sup> İ. Ortaylı; *Avrupa ve Biz*, s. 39.

<sup>164</sup> Yelda Demirağ; “Pan-Ideologies in the Ottoman Empire Against the West: From Pan-Ottomanism to Pan-Turkism, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/44/677/8626.pdf> (12.06.2010), p. 141.

imparatorluğun bütün toplumlarına sunduğu ortak bir kimlik olan ve *millet sistemi* olarak adlandırılan sosyal yapısına zarar vermeye başlamıştır.

*Savunmacı* olarak nitelediğimiz yaklaşımlar, Batılılaşma sürecini, yıkılmakta olan bir imparatorluğun bu yıkımı engellemek için kullandığı bir çözüm yolu olarak düşünmektedirler. Ancak Batılılaşmanın bu ilk evresinde yapılan ıslahatlar sonucunda Osmanlıların bazı toprakları geri almak için (Girit, Podolya ve Mora bunun en açık örnekleridir) yaptığı savaşları kazanması, Batılılaşma sürecinin yıkılmayı engellemekten çok emperyal düzenin devamını sağlamak üzere başvurulmuş bir yöntem olduğunu ortaya koymaktadır. Çünkü bu süreç -en başından beri- yıkılmaya bir çare olarak düşünülmüş olsaydı, nispeten yapılan iyileştirmelerle güçlenen ordunun, toprak elde etmek için değil eldeki mevcut emperyal alanın korunmasında kullanılmasını gerektirirdi.

Emperyal sistemin tıkanmasını sadece Avrupa'ya karşı verilen askerî mücadelelerde elde edilen zaferlerin yerini mağlubiyetlere bırakması ya da toprak kayıpları olarak açıklamak yetersizdir. Çünkü emperyal sistemin dışa dönük tıkanışı, emperyal alanın içinde yaşanan sorunları ya da tıkanmaları açıklamakta yetersiz kalmaktadır. İçerde yaşanan kurumsal ve ahlakî bozulmalar da tıkanmaya neden olan bir diğer boyuttur. Bu bağlamda askerî anlamdaki yayılma sürecinin sona ermesini emperyal sistemi tıkayan en önemli husus olarak görmek, Osmanlı zihniyetindeki çok daha erken dönemlerde başlamış olan dönüşümü anlamsız hale getirir. Bu nedenle, Osmanlıların artık topraksal anlamda yayılmayı “kaynakların israfı” olarak gören, mevcut topraklar üzerinde iktidarın meşruiyetini güçlendirmeyi ve bu alandaki iç sorunların üstesinden gelmeyi daha önemli bulmaya başlayan zihniyet dönüşümü oldukça önemlidir. Böylece, Osmanlıların bu dönemde genişleyememe gibi bir sorununun olmadığını ve aslında bu fiilî tıkanmanın genel emperyal tıkanmanın sadece bir boyutunu oluşturduğunun altını çizmek gerekmektedir.

### 2.2.3. Emperyal Sınırların Kesinleşmesi

Emperyal sistemin karşılaştığı sorunlu alanlardan bir diğeri, emperyal sınırların netleşmesidir. Bu sorun da yine ağırlıklı olarak fetih mekanizmasının sorunlarıyla

ilgilidir. Klasik imparatorluk döneminde Osmanlılar, kendilerine -birkaç istisna dışında- sürekli bir yayılma alanı bulabilmişlerdir. Ancak şimdi, Osmanlı haritası daha net çizilebiliyor, Osmanlı egemenliğinin nerelerle *sınırlı olduğu* netleşiyordu. “İmparatorluk 16. yüzyılda, yayılışının fiilî sınırlarına ulaştı ve aşamayacağı engellerle karşı karşıya geldi. Doğu sınırında İran’ı geçemediler, Doğu sularında Portekiz’in büyük ve güçlü gemileriyle karşılaştılar, Kırım’da ve onun ötesindeki topraklarda Rusya tarafından durduruldular. Afrika’da çöl, dağ ve iklim, aşılması için hiçbir sâikin bulunmadığı engeller teşkil etti. Akdeniz’de ise deniz üstünlüğü Batı’nın denizci ülkelerine kaptırıldı.”<sup>165</sup> Viyana’nın ikinci defa kuşatılması ama bunda başarısız olunmasıyla birlikte imparatorluğun artık yayılabileceği bir alan kalmamış oldu.

Bütün sistemin üzerine inşa edildiği *büyümenin* durması ve böylece sınırların kesinleşmesi önemli bir problem olarak ortaya çıkmıştır. Oysa bu durum, bir kara imparatorluğunun karşılaşılabileceği en önemli sorunlardan biridir. Sadece sınırları belirli bir alanda devinmek, diğer bütün kara imparatorlukları için olduğu gibi, Osmanlılar için de kolayca içselleştirilebilecek bir durum değildi. Bu nedenle, emperyal düzenin bir şekilde tekrar *normal* haline getirilmesi gerekiyordu.

İşte Batılılaşma, emperyal düzenin bu üç konuda karşı karşıya kaldığı sıkıntılar nedeniyle daha önce sıralanan dış politika ilkelerinden vazgeçmesi ve bunların yerine yeni ilkeler benimsemesi sürecidir. Aynı zamanda Batılılaşma dış politika araçları olan askerî mekanizma ve diplomatik gelenekte de büyük bir dönüşüme işaret eder. İlke ve araçlardaki bu dönüşüm süreçleri birbirini besleyici bir niteliğe sahip olmuştur.

Ancak burada ilginç olan nokta, bütün bir Batılılaşma sürecinde atılan adımların çoğunun, geleneksel olanı koruma amacıyla atılmış olması, bu ilke ve kurumları korumak için atılan her adım onlarda bir dönüşüme neden olmasıdır. N. Berkes bu durumu Batılılaşma (ya da onun ifadesiyle çağdaşlaşma) sürecinin çelişkilerinden birisi olarak değerlendirmektedir. “Devleti ve toplumu eskiden

<sup>165</sup> Bernard Lewis; **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, Çev: M. Kırıtlı, TTK Yayınları, Ankara, 2004, ss. 24-25.

olduğu gibi tutmak ya da eskiye döndürmek amacıyla yapılan girişimlerin çok kez buna değil, onun tersine yol açtığı; III. Selim'den II. Abdülhamit'e kadar birçok Osmanlı padişahının sırf toplumu Osmanlı geleneğinin gerektirdiği halde tutma kaygısıyla giriştikleri işlerde bilmeden değişmeye dönük eylemlerde bulundukları<sup>166</sup> görülmüştür. Bu çelişki bağlamında Osmanlı dış politikasının çağdaşlaşması da benzer bir tablo ortaya çıkarmıştır. Dış politika ilkelerinden taviz vermemek için atılan her adım beraberinde bu ilkelerde bir değişime yol açmıştır. Nitekim aşağıda belirtileceği gibi, dış politika ilkelerinin tamamı yerini farklı ilkelere bırakacaktır.

### **2.3. Batılılaşma Döneminde Dış Politika İlke ve Araçlarında Değişim**

Sistemin karşılaştığı sorunlar karşısında mevcut haliyle, ilke ve araçlarıyla yoluna devam edemeyeceği anlaşılmıştır. Bu dönemde Batı dünyası da kendi içinde önemli bir dönüşüm yaşamaktadır. Siyasal, bilimsel, teknolojik ve ekonomik gelişmelerin yanında devletlerin birbirleriyle ilişkilerini yürütme biçimleri de değişmektedir. Yaklaşık 300 yıldır devam eden politik yapı ve güç dengeleri değişmeye başlamıştır. Bu noktada Osmanlıları, önce Batı'yı tanıma çabaları ile başlayan, daha sonra dış politikanın ilke ve araçlarını kökten dönüştürecek bir süreç beklemektedir. İleride bu sürece Batılılaşma, ilerleme, modernleşme ve çağdaşlaşma gibi farklı isimler verilecektir. Ancak adı ne olursa olsun imparatorluk bir şekilde bu sürece girmiştir.

#### **2.3.1. Batılılaşma Döneminde Dış Politika İlkelerinde Değişim**

Daha önce sıraladığımız Osmanlı dış politika ilkelerinin bütün bir Batılılaşma döneminde değişim geçirdiğini söylemek mümkündür. Zira “uzun 19. yüzyıl boyunca Osmanlı seçkinlerinin imparatorluk vizyonu, tabii olarak diğer rakip imparatorlukların faaliyetleri ve küresel güç ilişkilerine bağlı olarak farklı bir şekil aldı.”<sup>167</sup> Değişen bu vizyon, kendisini esas olarak imparatorluğun dış politikadaki hedef ve ilkelerinde göstermiştir. Söz konusu ilkelere yaşanan temel değişimleri, klasik dönemdekilerle karşılaştırarak izah etmek mümkündür.

<sup>166</sup> N. Berkes; **a. g. e.**, s. 33.

<sup>167</sup> C. Aydın; “Emperyalizme Karşı...”, s. 44.

Osmanlıların birinci dış politika ilkesi, yani cihân hâkimiyetine dayalı dış politika anlayışı, Batılı güçlerle göreceli olarak Osmanlıların lehine devam eden güç ilişkilerinin Osmanlıların aleyhine değişmesiyle birlikte ciddi bir darbe almıştır. 1606 Zıttvatoruk Antlaşması bu durumun simgesi olarak kabul edilmektedir ve ortaya çıkan yeni tablo Osmanlı sarayının Kanuni Sultan Süleyman zamanında inkişaf eden cihan hâkimiyeti davasından vazgeçtiğini göstermiştir. Bu ilkenin ardında bıraktığı boşluk, Osmanlı dış politikasının yeni bir ilkesi tarafından doldurulacaktır. Bu da, Osmanlı İmparatorluğu’nun mevcut halini korumak ilkesidir. Dolayısıyla Batılılaşmanın Osmanlı dış politikası açısından birinci anlamı, imparatorluk topraklarının kaybedilmemesi ya da emperyal alana giren bölgelerdeki yönetim otoritesinin oradaki azınlıklara ve/veya Avrupalı güçlere kaptırılmaması için mücadele etmektir. Bu ilke, Osmanlı imparatorluğu hukuken ortadan kalkıncaya kadar devletin bir numaralı dış politika hedefi olmuştur. Bu durumu beş defa Dışişleri Bakanlığı yapmış olan Fuad Paşa’nın 1867 yılında Osmanlıların yurt dışında bulunan bütün temsilcilerine gönderdiği direktiflerde açıkça görmek mümkündür: “Hükümetin ilk ve en önemli görevi kendini korumasıdır.”<sup>168</sup>

Osmanlı İmparatorluğu’nun bir İslâm devleti olmasıyla ilgili olan ikinci ilke; özellikle Kırım Savaşı’ndan sonra dış politikada referans gösterilebilecek bir ilke olmaktan çıkmıştır. Osmanlıların dış politikada İslâm şeriatına göre davranmaktan uzaklaştığı ve seküler bir hanedan olarak davranmaya çalıştığı bir döneme girilmiştir. Daha önceleri darü’l-İslâm, darü’l-harb ve darü’s-sulh ekseninde hareket eden imparatorluk artık Avrupa devletler hukukunun ve Batı değerler sisteminin geliştirdiği eşitlik, kamuoyu gibi kavramlar üzerinden hareket etmeye başlamıştır. Zira N. Berkes için çağdaşlaşmanın en önemli aşamalarından biri olarak “din ü devletin din ve devlet biçiminde birbirinden ayrılması”<sup>169</sup> süreciyle birlikte bu yeni kavramlara yer açılmıştır. Özellikle Tanzimat döneminde Osmanlı dış ilişkilerinde İslâm üzerine yapılan vurgu oldukça azalmıştır. Kırım Savaşı sırasında Osmanlıların Paris büyükelçisi olan Mehmet Cemil Paşa, “Fransız Dışişleri Bakanı’nın Sultan Abdülmecit’e *Müslümanların İmparatoru* olarak değil *Osmanlı İmparatoru* ya da

<sup>168</sup> R. H. Davison, a. g. m., s. 863.

<sup>169</sup> N. Berkes, a. g. e., s. 145.

*Türk İmparator* şeklinde hitap etmesini istemiştir.”<sup>170</sup> Hatta teorik olarak bir imparatorluğun anayasası olamayacağından<sup>171</sup> hareketle ileri dönemlerde bir tarafa bırakılacak ve Osmanlılar 1876 yılında yapılan anayasa ile sekülerleşme sürecini destekleyici bir adım atacaktır.

Batı’ya karşı üstünlük psikolojisi ve prestije bağlı olarak yürütülen üçüncü ilke, yerini Batı’nın daha üstün olduğu ve prestij olarak Osmanlılara eşit ya da daha ileri düzeyde olduklarının kabul edilmesiyle yer değiştirmiştir. Dahası, Osmanlılar uzunca bir süre Europe Concert üyesi olmak için mücadele etmiştir. Avrupalı güçlerin kendi kendilerine düzenlemeye çalıştıkları dünya içerisinde aktif bir rol almaya çalışan bir imparatorluk vardır artık. 14. yüzyıldan beri gerçekte bir Avrupalı güç olan Osmanlılar 1840-41 yıllarına kadar Avrupalıların kendi aralarında gerçekleştirdikleri (buna 1814-15 Viyana Kongresi de dâhildir) çok taraflı toplantılarda temsil edilmemiştir. Ancak imparatorluk, 1841 Londra Konvansiyonu’nun imzalanmasıyla Avrupa devletler sisteminin aktif bir üyesi olacaktır. Ancak asıl önemli adım 1856 yılında imzalanan Paris Antlaşması ile atılmıştır. Antlaşmanın 7. maddesi çerçevesinde Osmanlılar Avrupa hukuku ve Avrupa Konserti’nin avantajlarından yararlanabilecek bir pozisyona sahip olmuştur. “Bu tarihten sonra Osmanlılar diğer Avrupalı güçlere bu maddeyi sıkça hatırlatacaklardır. Osmanlıların bu ilke üzerindeki ısrarına rağmen Avrupalı güçler kendilerine eşit davranma konusunda sürekli başarısız olmuşlardır.”<sup>172</sup>

İçişlerine karışılmasına izin vermeme ilkesini Osmanlılar uzunca bir süre devam ettirebilmişlerdir. Ancak bunu yeni söylemlerle desteklemek durumunda kalmışlardır. Avrupa’da hızla yayılan kendi kaderini tayin hakkı gibi milliyetçilik temelinde gelişen söylemlere karşı kendi topraklarında meydana gelen bu türden talepleri isyancılar olarak niteleyerek ve hukuk ve düzen gibi seküler kavramlarla Osmanlı egemenliğinin meşruluğunu ispat etmeye çalışmışlardır. Milliyetçilik olgusuna dayalı olarak kendi topraklarının koparılıp başka ülkelere verilmesine karşı

<sup>170</sup> R. H. Davison, a. g. m., s. 864.

<sup>171</sup> K. Barkey; a. g. e., s. 12.

<sup>172</sup> R. H. Davison, a. g. m., 866.

çıkarak içişlerine karışılmayacağı taahhüdünü uluslararası hukuk çerçevesinde garanti altına almaya çalışmışlardır.

Dışarıdan gelen taleplere veya baskılara karşı dizayn edilemeyecek bir dış politika anlayışının yerini, imparatorluğun diğer ilkelerini uluslararası hukuk düzenlemeleri ile Avrupalı güçlerin garanti altına almasını sağlayacak tedbirler almıştır. Ayrıca Osmanlılar, imparatorluk içinde yaşayan azınlıklarla ilgili birtakım reformları Avrupalı güçlerin talepleri ve baskıları neticesinde yapmak zorunda kalmıştır. Yine bu bağlamda, 18. ve 19. yüzyılda Ruslarla yaptıkları savaşlarda kendilerine Avrupalı müttefikler edinmişler, her ittifak ilişkisinde olduğu gibi bu ittifak ilişkileri, Osmanlıların dış politik davranışlarını etkileyen/yönlendiren sonuçlar doğurmuştur.

Eski ahidnamelerin yerini bu dönemde ikili ya da çok taraflı, müzakerelere dayalı muahedeler almaya başlamıştır. Bu müzakerelerin doğal sonucu olarak, imparatorluk eskiden sahip olduğu diplomatik ilişkilerde istediği şekilde davranma lüksünü kaybetmiş, masa başında temsilci bulundurarak ve pazarlık yapmak suretiyle yeni bir dış politika anlayışı geliştirmek zorunda kalmıştır. Bu ilkede yaşanan dolaylı bir değişim ise Osmanlıların yapılan antlaşmalara uymak konusunda herkesin titiz davranması gerektiğini dile getirmesidir. Zira özellikle 1856'dan sonra *ahde vefa* ilkesine en çok vurgu yapacak devlet Osmanlılar olacaktır.

Bu ilkesel değişim Osmanlıların dış politikasını derinden etkilenmiştir. 19. yüzyılın başından itibaren Osmanlılar Batılı güçlerle yapacakları savaşlarla toprak kazanamayacaklarını anlamışlardı. Bunu yapabilmek için onlardan birinin ya da birkaçının desteğini alması gerekiyordu. Devlet yapısını ve ekonomiyi modernleştirerek imparatorluğu eski gücüne kavuşturmayı umuyorlardı. Fakat bunun için yeterli bir dış istikrar ve güven ortamı yoktu. Ayrıca bu dönüşüm uzun soluklu bir süreç olarak cereyan ediyordu. Bu çerçevede Osmanlılar, uluslararası durumu kendi lehlerine çevirecek politikalar üretmeye başladılar.

### 2.3.2. Batılılaşma Döneminde Dış Politika Araçlarında Değişim (Ordu, Ekonomi, Diploması)

Batılılaşma bir anda ortaya çıkan bir olgu değildir. Batılılaşma dendiğinde, asırlardır dünyanın en büyük ve evrensel imparatorluğu niteliğini taşıyan bir devletin yönetim kademesinin düşünsel olarak yaklaşık 400 yıl önce başlattığı ve imparatorluğun mirasçısı olan Türkiye’de halen tartışılmaya devam eden, dolayısıyla henüz başarılamamış ve/veya tamamlanamamış bir süreçten bahsedilmektedir.

Batılılaşma sürecinin ne zaman başlatılabileceğine ilişkin farklı görüşler bulunmaktadır. Örneğin N. Berkes, bu başlangıcı 1699 Karlofça Antlaşması ve arkasından 1718 Pasarofça Antlaşması<sup>173</sup> ile başlatmaktadır. Kendisi, “dış dünyaya karşı tutum değiştirme ve içerde bazı yenilikler (ıslahatlar) yapma gerekliliği (Avrupalılarla yapılan) savaşların sonuçlandığı bu iki barış antlaşmasından sonra anlaşılmıştır... Demek ki ortalama olarak 18. yüzyıl başını yeni dönemin başlangıç tarihi olarak alarak”<sup>174</sup> çağdaşlaşma tarihinin uzun hikâyesini oradan başlatır.

B. Lewis, 1606 Zıtvatoruk Antlaşması’nın Osmanlı kudret ve azametinin çöküşünü teyid eden ilk uluslararası antlaşma olduğunu ve bu antlaşmanın ilk kez “İstanbul’da Viyana Kralı’na dikte edilen bir mütareke değil, fakat sınırda müzakere edilen ve Roma İmparatoru ile uzlaşılan bir antlaşma olduğunu, Osmanlı Sultanı en sonunda Habsburg monarkına imparator sıfatını tanımaya ve ona kendisine eşit olarak muamele etmeye razı olduğunu”<sup>175</sup> vurgulamaktadır. Eşitlik konusundaki bu *tavize* yönelik vurgudan, modernleşme sürecinin ne zaman başladığını açıkça söylemese de, kendisinin 1606 yılını bir başlangıç olarak kabul edebileceği sonucu çıkmaktadır. Bununla birlikte kendisi emperyal sistemdeki çöküş işaretlerinin çok daha önceleri ortaya çıktığını düşünmektedir.

<sup>173</sup> Osmanlı bu antlaşma ile büyük ölçüde Westphalia diplomatik ilişkiler sistemi içine girmiştir. Osmanlı İmparatorluğu bundan böyle belirgin ölçüde hem tüccarların, hem misyonerlerin hem de diplomatların yerleşmesine ve yaşamasına açılmaktadır. Bkz: İ. Ortaylı; **Avrupa ve Biz**, s. 39.

<sup>174</sup> N. Berkes; **a. g. e.**, s. 40.

<sup>175</sup> B. Lewis; **a. g. e.**, s. 36.

Başlangıcı ne olursa olsun, bu sürece duyulan gerekliliğin arkasında yatan neden, klasik dönem Osmanlı emperyal düzeninin diğer rakip sistemler karşısında hükmetme gücünü kaybetmeye başlamasıdır. Bu durum Osmanlılar için oldukça derin bir zihniyet dönüşümüne işaret etmektedir. Dolayısıyla Batılılaşma sürecinin birinci evresi Osmanlıların karşılaşmış oldukları sorunların farkına varması ve bu sorunların Avrupa ile bağlantısının ne olduğunu merak etmesidir. Bunun için yapılması gerekenler; sorunların kaynağının araştırılması ve Batı'yı tanımak için harekete geçilmesiydi.

Bu açıdan Batılılaşma sürecinin ilk evresinin başlangıcı 17. yüzyıla kadar uzatılabilir. Çünkü Osmanlılar 16. yüzyılın sonlarına doğru, devlet işlerinin iyi yürümediğinin farkına varmışlardır. Devlet daha bu dönemde “ulema ve bilginlerden, bu durumun ıslâhı için lâyiha denilen önlem paketlerini yazmalarını resmen istemiştir. Başta Koçi Bey olmak üzere birçok kimse, gerilemenin sebeplerini ve çarelerini anlatan lâyihalar ve risâleler kaleme almışlardır.<sup>176</sup>

Yine 17. yüzyılda, İbrahim Peçevî, İbrahim Mülhevî, Kâtip Çelebi ve Hüseyin Hazerfen gibi Osmanlı ilim adamları<sup>177</sup> Batı'dan sınırlı da olsa bilimsel bilginin Osmanlılara aktarılmasını sağlamışlardır. Bu noktada Osmanlıların Batı'yı tanımaya duydukları bir ihtiyaç söz konusudur. Bu ihtiyaca yönelik olarak yine bu dönemde Batılı tarih ve coğrafya kitaplarının tercüme edildiğini de göz önüne aldığımızda, Avrupa'yı tanımaktan kastın aslında Avrupa'daki bilimsel gelişmeleri takip etmek olduğu görülecektir.

Ancak Batılılaşmanın bu ilk evresi, Osmanlılarda ihtiyaç duyulan bu dönüşümü sağlayacak reformlara sahne olmamıştır. İmparatorluğun birkaç yüzyıldır Avrupa karşısındaki üstünlüğünün pekiştirdiği büyüklük kompleksi, böyle bir dönüşüm için henüz *yeterince zayıflamamıştır*. Sadece mevcut kurumların korunması, bu kurumların tekrar baştan kontrol edilerek devam ettirilmesi ve böylece eski günlere

<sup>176</sup> Kemal H. Karpat; “The Transformation of the Ottoman State: 1789-1908”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 3, No. 3, July 1972, p. 243.

<sup>177</sup> Hayrani Altıntaş; **İslâm Düşünce Tarihi**, Açıköğretim Fakültesi Yayınları, Eskişehir, 1999, s. 152.

tekrar dönüleceğine olan inançla hareket edilmiştir. Örneğin IV. Murat döneminde yapılan bütün çalışmalar, bu inançla yapılmıştır.

Osmanlılardaki büyüklük kompleksinin ortadan kalkması temel olarak 18. yüzyılda gerçekleşmiştir. Bu durumu kanıtlayıcı birçok gelişmenin bu dönemde yaşandığı bilinmektedir. Öncelikle 18. yüzyıl, *yenilebilir* olmanın Osmanlılar için getirdiği zihinsel dönüşümle, Osmanlı emperyal sisteminin tıkandığının ve Avrupalılarla ilişkilerin savaşlar üzerinden devam ettirilemeyeceğinin anlaşıldığı bir dönemdir. Artık Batılı güçlerle daha barışçı ilişkiler kurmaya çalışan ve onları muhatap alan, hatta onlardan özellikle askerî alandaki sorunları için teknik ve akademik yardım talep eden bir Osmanlı vardır.

İkinci olarak; yine 18. yüzyıl ile birlikte, imparatorluğun Batılıları diplomatik anlamda muhatap almadığı ve onlarla olan ilişkilerini ad hoc diplomasi ile yürüttüğü dönem geride kalmış ve artık Avrupa’da olup bitenlerden haberdar olmanın önemli olduğuna karar verilerek 1793 yılında bu güçlerle sürekli diplomatik temas sağlanmaya başlanmıştır. Bu durum Batılılaşmanın ilk evresi olarak tanımladığımız Batı’yı tanıma olgusuyla son derece uyumlu bir gelişmedir. Daha önce diplomatik olmayan kanallardan Batı’yı tanıma sürecine girmiş olan imparatorluk, artık bu faaliyeti bizzat devlet görevlileri (elçiler) marifetiyle yapmaya başlamıştır.

İlk evredeki zihinsel dönüşüm ve özellikle bu evrenin sonlarına doğru (özellikle 18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın başlarında) yapılan ıslahatlar, Osmanlılarda Batılılaşmanın ikinci evresi için bir hazırlık niteliği taşımıştır. Buraya kadar yaptığımız açıklamalarda genel olarak değindiğimiz bu ıslahatların tarihsel gelişme içerisindeki boyutlarını kısaca değerlendirmek, Batılılaşmanın ikinci evresindeki gelişmeleri açıklayabilmek için gereklidir.

Bu çalışmada, Batılılaşmanın ikinci evresinin 1793 yılında başladığı kabul edilmektedir. Diplomatik alanda zihniyet değişimi, yukarıda ele aldığımız ilk evrede zaten gerçekleşmiş durumdaydı. Dolayısıyla Osmanlıların 1793’te Batı ile sürekli diplomatik faaliyetler yürütmek üzere bu ülkelerin başkentlerinde sürekli elçiler bulundurması, söz konusu zihniyet değişiminin Osmanlı kurumları üzerinde

gösterdiği önemli sonuçlardan biri olmuştur. Bu dönemle birlikte, imparatorluğun dış politikada ihtiyaç duyduğu yeni perspektif kurumsal olarak desteklenmeye başlamıştır. Ancak buradaki ilişki karşılıklı olarak cereyan etmiştir. Bir yandan emperyal düzenin kabullendiği kurumlar imparatorluğun dünyaya bakışını değiştirmiş, diğer yandan da bakış açısındaki bu değişim farklı kurumsal değişikliklerin önünü açmıştır. Bu açıdan, 1793 ile başlayan ve tüm 19. yüzyıl boyunca devam eden bu karşılıklı etkileşim, Osmanlı tarihinin bu döneminin en önemli boyutlarından birini oluşturmuştur. Bu nedenle özellikle 19. yüzyıl Osmanlı tarihi çalışmaları genelde söz konusu etkileşim üzerine kurgulanarak yazılmışlardır. Bu bağlamda, 19. yüzyıl gelişmelerini ilgili etkileşim çerçevesinde farklı tartışmaları da gündeme getirerek yeniden ele alacağız.

Bu açıdan Osmanlı Batılılaşmasına bakıldığında öncelikle bir zihinsel dönüşümle başlayan sürecin dış politika araçlarını etkilemeye başladığı görülmektedir. Batı ile ilişkilerdeki değişimin zeminini artık zaferler kazanmakta zorlanan ordu mekanizması oluşturduğundan ilk olarak askerî araçlarda bir dönüşüm başlamıştır.

Batılılaşmanın bu ilk evresinde (1606-1793) klasik çağın kurumları ve toplumsal yapı ciddi biçimde değişikliğe uğramıştır. Klasik kurumlar şekil olarak varlıklarını devam ettirseler de fonksiyon ve içerikleri önemli ölçüde değişikliğe uğramıştır.

Sonuç olarak, Batılılaşmanın bu ilk evresinde Osmanlı emperyal zihniyeti Batı karşısındaki üstünlük iddiasının dayandığı temellerin ortadan kalkmasıyla bir dönüşüm içine girmiştir. Bu dönüşüm Osmanlı kurumlarının bir kenara bırakılıp Batı kurumlarının emperyal sisteme entegre edileceği dönem olan ikinci evre için gerekli zihinsel ve siyasal altyapıyı oluşturmuştur.

İkinci evre, Osmanlı emperyal düzenin klasik kurumlardan vazgeçmeye başladığı ve Batılı kurumları sisteme dâhil etmeye başladığı dönemdir. Bu anlamda, ikinci evrenin ne zaman başladığına ilişkin birkaç farklı tarihi kabul etmek mümkündür. Eğer, eski ad hoc diplomatik geleneğin terk edilip tamamen Batı

kökenli olan “sürekli diplomasi” aygıtının kullanılmaya başlandığı kabul edilirse ki bu çalışmada bizim önerdiğimiz kurumsal dönüşüm budur, o zaman ikinci evrenin 1793’te başladığına hükmedilebilir. Eski düzenin yerine yeni bir düzen kurma anlamında Nizam-i Cedit olgusu başlangıç olarak düşünülürse yine 1792-1793 tarihi başlangıç olacaktır. Başka bir bakış açısından hareketle, eski düzenin kadim bir kurumu olan Yeniçeri Ocağı’nın kaldırıldığı tarih bu kurumsal dönüşümü temsil ediyorsa o halde bu evre 1826’da başlamış olacaktır. Bütün bu tartışmalar içinde önemli olan nokta, emperyal düzenin eski karakterinin hangi alanda dönüştüğüne ilişkin bakış açısıdır. Ancak bu bakış açılarının hepsi de aslında ortak bir algıya dayanmaktadırlar: Artık Osmanlı sisteminin klasik kurumlarla devam ettirilemeyeceğinin anlaşılmış olması.

#### **2.3.2.1. Ordu**

Osmanlı savaş mekanizmasının Batılı güçler karşısında eskiden elde ettiği rahat zaferler, Osmanlı emperyal alanının genişlemesine oranla daha da zorlaşmıştır. Bu durum bütün imparatorluklar için geçerlidir. Egemenlik alanı genişledikçe bu alanın korunması zorlaşır. Osmanlıların ellerinde bulundurdıkları oldukça geniş bir coğrafyayı mümkün olursa genişletmek, eğer genişleme mümkün olmuyorsa korumak üzere dizayn edilen bir ordu yapısı vardı. Ancak zamanla gerek ordu içinde yaşanan sorunlar ve gerekse rakip güçlerin ordularında meydana gelen teknolojik ilerlemeler imparatorluğun klasik dönemdeki başarılarının sürdürülmesini imkânsız hale getirmeye başlamıştı. Nitekim Osmanlı sultanlarının ve komutanlarının üstün stratejik öngörülerine dayalı fetihler bir şekilde sona ermiş ve askerî ilişkiler Osmanlıların aleyhine hızla değişmeye başlamıştı. Bunu sonucunda Batılılaşma döneminde Osmanlı askerî mekanizmasında bir dönüşüme ihtiyaç duyulmaya başlanmış ve orduda bir dizi ıslahat çalışmaları yapılmaya başlanmıştı.

Batılılaşmanın ilk evresi olarak nitelendirilebilecek 1606-1793 arası dönemde Osmanlılarda yaşanan zihniyet değişimi ile birlikte, devletin içinde bulunduğu sıkıntılı durumlara son vermek üzere bir değişim ihtiyacının olduğu kabul edilmiştir. Ancak ilk evrede değişime duyulan bu ihtiyacın ilk sonucu, “Osmanlıların sistem

dışında hal çaresi bulunabilecek meselelere, sistem içinde çözüm aramak”<sup>178</sup> olmuştur.

Osmanlıların sahip oldukları emperyal güç unsurlarının Avrupalı güçleriyle karşılaştırılmasına dayanan bir mantıkla, Batı’nın üstün olduğu alanlar tespit edilmiş ve gerçek bir dönüşümden çok, sistem içindeki unsurların Batılı örneklerle paralel şekilde -ama unsurların özünü değiştirmeden- yapılan ıslah çalışmalarına başlanmıştır. Asıl ıslah edilmesi gereken alanın askerî alan olması gerektiğine olan inanç ki henüz Batı’nın üstünlüğü sadece askerî bir üstünlük olarak algılanıyordu, Osmanlıları ilk olarak bu alanda bir ıslahata yönlendirmiştir. Dolayısıyla Batılılaşma’nın ilk evresi, İ. Ortaylı’nın da tespit ettiği gibi, “Osmanlıların Batı hayranlığının bir sonucu değil”<sup>179</sup>, daha önce belirttiğimiz, emperyal prestijinin sona ermesi, emperyal sistemin tıkanması ve emperyal sınırların netleşmesinin ortaya çıkardığı zorunluluğun bir sonucudur.

Bu noktada, Osmanlıların özellikle askerî yapıyı ıslah etmeye yönelik çabalarını, yüzyıllardır Avrupa’yı karşı klasik emperyal düzeni ile dize getirmiş bir imparatorluğun kendi öz kurumlarından kolaylıkla vazgeçemeyişinin bir sonucu olarak görmek gerekmektedir. Zira bu evrede, yaşanan zihniyet değişiminin boyutu çok ileri düzeylerde olsa da henüz kurumsal anlamda gerçekten dönüşüm olarak adlandırılabilir adımlar için imparatorluğun hazır olmadığı görülmektedir.

Bu çerçevede, bütün bir 18. yüzyıl boyunca Osmanlı askerî sisteminin Avrupa tarzında ıslah edilmesine yönelik eserler yazıp tavsiyelerde bulunan birçok ilim adamı<sup>180</sup> olmuştur. Bu tavsiyeler sonucunda Osmanlı sultanları yabancı ülkelerden getirilen uzmanların gözetiminde mevcut askerî düzeni ıslah etme çalışmalarına başlamışlardır. Bu ıslahatlar ya mevcut bir ocağın iyileştirilmesi ya da bu ocaklarda görevli askerlerin eğitimlerini yapacak çeşitli askerî okulların açılması şeklinde

<sup>178</sup> Edhem Eldem; “18. Yüzyıl ve Değişim”, **Cogito: Üç Aylık Düşünce Dergisi**, Yapı Kredi Yayınları, Osmanlılar Özel Sayısı, Sayı. 19, İstanbul, 1999, s. 192.

<sup>179</sup> İ. Ortaylı, **İmparatorluğun En...**, s. 19.

<sup>180</sup> Bunlardan birisi de İbrahim Müteferrika’dır. Yazmış olduğu Usulü’l-Hikem fî Nizamü’l-Ümem adlı eserinde Batı’yı tanıtmış ve onları örnek alarak ıslahatlar yapılmasını tavsiye etmiştir. Eserin bir incelemesi için bkz: Muhammet Şahin; “Osmanlı Yöneticilerinde Zihniyet Değişimi ve Batılılaşmanın Başlangıcı”, **G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Cilt. 26, Sayı. 3, Ankara, 2006, ss. 229-231.

ortaya çıkmıştır. Bu ıslahat çalışmaları içerisinde en dikkat çekenler şunlardır: Daha sonraları Humbaracı Ahmet Paşa adını alacak olan Fransız Comte de Bonneval'ın öncülüğünde humbaracı ocağının ıslah edilmesi (1731), aynı ocağa asker yetiştirecek bir hendesehanenin Üsküdar'da açılması (1734); yine bir Fransız olan topçu subay Baron de Tott'un mühendishane (1773) ve sürat topçuları teşkilatını kurması; deniz gücünü ıslah etmek üzere Mühendishane-i Bahri Hümayûn'un kurulması (1776).<sup>181</sup>

Bütün bu gelişmelere rağmen yapılan ıslahatların işe yaramadığı açıkça görülmüştür. Bu nedenle askerî yapıda ciddi bir dönüşüme duyulan ihtiyaç, III. Selim döneminde yapılmaya başlanan reformlarla giderilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu'nun ordu yapılanması, Nizam-ı Cedid denilen bir dizi düzenleme ve değişiklik sonucunda yeni bir yapıya kavuşturulmuştur. Emperyal sistemin merkezinde bulunan ve bu sistemin devamının garantörü olarak düşünülmüş ve bu zamana kadar bu fonksiyonu yerine getirmiş olan kapıkulu sistemi II. Mahmut döneminde tamamen kaldırılmıştır.

### 2.3.2.2. Ekonomi

Sanayi Devrimi'nin büyük güçler için oluşturduğu avantajlar, Osmanlı ekonomik araçlarının dış politikadaki etkin niteliğini yitirmesine neden olmuştur. Bunun en önemli nedeni ise Osmanlıların ekonomi alanındaki prensiplerindeki değişimlerdi. Ancak dış politikayla ilgisi bakımından Batılılaşma döneminde Osmanlı topraklarının büyük güçlerin kapitalist ekonomileri için bir pazar haline geldiği görülmüştür. "Avrupa devletlerinin kendi sanayilerini, özellikle İngiliz mamullerinin rekabetinden koruyabilmek için bazı koruyucu tedbirler almışlardı. Böylece Avrupa'da sıkışan İngiltere kendisine en uygun pazar olarak Osmanlı

<sup>181</sup> Bu ıslahatlarla ilgili, İ. Ortaylı'nın aktardığı bir konu, Batılılaşmanın ilk evresinde başlayan ve günümüzde bile var olan bir durumu açıklanması açısından önemli bir örnektir. III. Ahmet devrinde (1703-1730), topun içinde dolan barut artıklarını temizlemek için bir fırçaya ihtiyaç duyulmuş, ancak sadece domuz kılından yapılan fırçanın bunu temizleyebileceği anlaşılmıştır. İslâm ordusunun topları domuz kılıyla mı temizlenir tartışması başlayınca, camilerin de bu fırçalarla boyandığı anlaşıyor. Burada mesele domuz kılı meselesi değil, başka bir *rahatsızlık* var. Bkz: İ. Ortaylı; **Avrupa ve Biz**, s. 31.

Devleti'ni görmüştü.”<sup>182</sup> Kapitülasyonların içeriğinin genişletilmesi ve özellikle 1838 Balta Limanı Antlaşmaları ile gümrük vergilerinin düşürülmesi<sup>183</sup>, bu süreci hızlandırmıştır. Önce İngiltere ve daha sonra diğer Batılı ülkelere uygulanan bu antlaşmalar her ne kadar Osmanlı tebaasının ekonomik rekabetteki daha avantajlı durumuna son vermiş olsa da, Kavalalı sorununun Osmanlılar için bir var olma sorununa dönüşmesinin önündeki en önemli engel olan İngiliz ittifakının bu antlaşmayla sağlandığı göz önüne alınmalıdır. Bu nedenle, yerli sanayinin gözden çıkarılması olarak değerlendirilebilecek bu durumun, Osmanlı İmparatorluğu'nun ömrünü uzatmak için ödenen bir bedel olarak değerlendirilmesi gerekmektedir.

Doğu politikaları bağlamında ise Osmanlıların bu bölgedeki Müslümanlardan gelen ekonomik yardım taleplerine elinden geldiğince karşılık vermeye çalıştığını belirtmek gerekir. Ancak Kırım Savaşı bu anlamda bir dönüm noktası sayılmaktadır. Zira son bölümde açıklanacağı üzere, Kırım Savaşı'nda Osmanlıların dış borçlanmaya gitmesi, Doğu'dan (özellikle Hindistan Müslümanlarından) bu borçların ödenmesine yönelik yardım kampanyalarının başlamasına neden olmuş ve böylece Osmanlılar ekonomik olarak yardım etme niteliğini yitirerek para yardımları almaya başlayan bir ülke haline gelmiştir.

1870'ler boyunca yaşanan ekonomik kriz, Osmanlıların açık kapı politikasının yanında Avrupalılara verilen ticarî ve siyasî imtiyazlarının beklenmeyen bir malî krize neden olmasıyla ortaya çıkmıştır. Bu kriz Osmanlıları iflasa sürüklemiş ve imparatorluğu dış müdahalelere açık hale getirmiştir.<sup>184</sup>

Osmanlıların ekonomik anlamda yıpranmasının en önemli nedenlerinden birisi de 1869'da Suveyş Kanalı'nın açılmasıdır. Doğu-Batı ticaretinin kullandığı eski ticaret yollarına önemli bir alternatif olarak ulaşım maliyetini hem zamansal hem de

<sup>182</sup> İsmail Yıldırım; “19. Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi Üzerine Bir Değerlendirme”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt. 11, Sayı. 2, Elazığ, 2001, s. 317.

<sup>183</sup> Bu antlaşmalarda ithal gümrükleri düşük (%5), ihraç gümrükleri yüksek (%12) tutulmuştu. 1860'lı yılların sonunda ihracat gümrükleri %1'e kadar düşürülecektir. 19. yüzyıl Osmanlı ekonomi politikaları konusunda bkz: Mehmet Genç; “19. Yüzyılda Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün Klasik Prensiplerindeki Değişmeler”, **Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, Sayı. 6, İstanbul, 1999, ss. 1-8.

<sup>184</sup> C. Aydın; “Emperyalizme Karşı...”, s. 60.

maddî olarak azaltan bu gelişmeyle birlikte Doğu-Batı ticaretinin ana koridorlarından birine sahip olan Osmanlıların bu avantajlı konumunu kaybettiği görülmektedir.

### 2.3.2.3. Diplomasi

Batılılaşmanın ikinci evresinin en önemli gelişmelerinden birisi, bir dış politika aracı olan diplomasi alanında yaşanmıştır. Küçük Kaynarca Antlaşması ile sonuçlanan savaşın ortaya çıkardığı önemli sonuçlardan biri artık klasik gazâ anlayışının imparatorluk için oldukça tehlikeli bir yöntem halinde geldiğiydi. Bu durumu tespit edenlerden biri de Ahmet Resmî Efendi (1700-1783) idi. Hazırladığı "*Hülâsâtü'l-İtibâr* adlı yazısında bu savaşın sorumlularının eski gazâ kafasıyla dünya koşullarına karşı gelineceği inancında olan kişiler olduğunu belirtmekteydi.<sup>185</sup> Burada asıl önemli olan çağdaş Avrupa devletleriyle barış ilişkileri kurulması idi. Yalnız eski savaş geleneğinin değil, eski devlet düzeni geleneğinin de değişmesi gerekirdi. 1699'dan beri Avrupa devletler hukuku sistemine uyum sağlama sürecine girmiş olsa da Osmanlılar o zamana kadar Avrupalı güçlerle tek taraflı bir diplomasi yürütüyorlardı. "Venedik 1454, Lehistan 1475, Rusya 1497, Fransa 1525, Avusturya 1528 ve İngilizler 1583'ten beri Osmanlı başkentinde sürekli olarak görev yapan temsilciler bulundurmaktaydı."<sup>186</sup> Avrupalı tüccarlar ve seyyahlar gibi resmi olmayan unsurlar vasıtasıyla ve uzun süredir İstanbul'da sürekli olarak görev yapan bu diplomatik temsilciler kanalıyla<sup>187</sup> imparatorluğun zaten bu güçlerle savaş dışı ilişki kurma alanı mevcuttu. Ancak bu durum Osmanlıların Hristiyan devletlerle din üzerinden yürütülen savaş ilişkileri yerine, yeni biçimlerde ilişki kurma zorunluluğunu hafifletmiyordu. Çünkü "Osmanlı seçkinleri, Avrupa ittifakının diplomasisi çerçevesinde gelişen bir Avrupalı uluslararası toplumun ortaya çıkışının farkına vardıklarında, bu toplumun Osmanlı'ya karşı herhangi bir dışlayıcı tavır göstermeksizin normatif ilkeler ve kurallara göre iş göreceğini ummuşlardı. Medeniyetin sadece bir Avrupa ideali değil, insanlığın ortak mirasına inanan

<sup>185</sup> N. Berkes; **a. g. e.**, s. 86.

<sup>186</sup> F. R. Unat; **a. g. e.**, s. 14.

<sup>187</sup> Sürekli diplomasiye geçilmeden önce Osmanlılarla Avrupalılar arasındaki bilgi alışverişini yapan bu unsurlar için bkz: G. R. Berridge; "Diplomatic Integration with Europe before Selim III", A. Nuri Yurdusev (Ed.), **Ottoman Diplomacy: Conventional or Unconventional?**, Palgrave Macmillan, New York, 2004, pp. 114-130.

Osmanlılar Hristiyan dayanışmasına değil, medenî ilkelere dayanan bir diplomasinin tarafını tutuyorlardı.”<sup>188</sup>

Aslında Avrupa diplomasi geleneğinde sürekli diplomasi, İtalyan şehir devletlerinin birbirlerine karşı duydukları güvensizliğin bir sonucu olarak 14. yüzyılda bu devletlerin başlatmış olduğu bir uygulamadır.<sup>189</sup> İlk evrede yapılan ıslahat çalışmaları ile birlikte orduya bir düzen getirmenin Osmanlı İmparatorluğu’nun geleceği için çok fazla işe yaramayacağı anlaşılmca, imparatorluğun Avrupa’daki güç dengeleri içerisinde kendisine bir yer bulmanın gerekli olduğu anlaşılmıştı. Ö. Kürkçüoğlu, “güçlü bir devletin güçlü bir diplomasisi olur” şeklindeki genel kabule ters bir şekilde, imparatorluğun güçlü olduğu ilk üç yüz yılda Osmanlı diplomasinin zayıf olduğunu ve zayıflamaya başladığı dönemle birlikte de diplomasinin güçlendiğine işaret etmektedir.<sup>190</sup> Dolayısıyla sürekli diplomasiye geçiş, ilk evredeki Batılılaşma *tarzının* yeterli olmadığının görülmesi ve kurumsal bir dönüşüme ihtiyaç duyulmasının bir sonucudur.

III. Selim reformcu fikirleriyle bilinen birisiydi ve ilgili kurumsal dönüşüm için önemli adımlar atan Osmanlı sultanıydı. İlk önce askerî mekanizma konusunda harekete geçerek eski düzenin terk edildiğinin ve yeni bir döneme girildiğinin simgesi olacak şekilde Nizam-ı Cedid olarak adlandırılan reformlara başladı. 1790 yılında Osmanlı tarihinde ilk defa Müslüman olmayan bir ülke (Prusya) ile ittifak antlaşması imzaladı. Bu durum, diplomasinin öneminin anlaşılması bakımından oldukça önemli sonuçlara yol açtı. Zira uzun zamandır Osmanlı yöneticilerinin emperyal düzenin dönüşümü için aradıkları yöntemlerden birisi olarak yurt dışında sürekli elçiler bulundurulmasının önü açılmış oldu.

1793 yılına gelindiğinde III. Selim, imparatorluğun yurt dışında temsilciliklerini açtı. Bu reform, sadece iki tarafın birbiriyle resmi düzeyde karşılıklı ilişkiler kurması anlamına gelmiyordu. Daha önce sınırlı kaynaklarla başlayan

<sup>188</sup> C. Aydın; “Emperyalizme Karşı...”, s. 47.

<sup>189</sup> Sürekli diplomasinin Avrupa’da ortaya çıkış süreciyle ilgili bkz: Hüner Tuncer; **Eski ve Yeni Diplomasi**, Dış Politika Enstitüsü, Ankara, 1991.

<sup>190</sup> Ömer Kürkçüoğlu; “The Adoption and Use of Permanent Diplomacy”, A. Nuri Yurdusev (Ed.), **Ottoman Diplomacy: Conventional or Unconventional?**, Palgrave Macmillan, New York, 2004, p. 131.

Avrupa'yı tanıma süreci hızlandı ve kolaylaştı. Bu nedenle bu önemli dönüşümün öncelikli sonuçlarından biri, Batılılaşmanın dış politik anlamı dışındaki diğer anlamlarda da hız kazanmasıydı. Çünkü ilk kez imparatorluğu temsil eden bu kişilerin, kısa süre içinde de olsa, en önemli Avrupa başkentlerinde oturarak oralandaki hayatı görme fırsatları olmuştu. Bu insanların oralandaki idarî, askerî, ekonomik ve sosyal hayatı tanımaya karşı olan ilgileri önlenemezdi. Ancak bu temsilcilerin Batı dillerini bilmemeleri nedeniyle yine de bu dönemdeki etkileşimin sınırlı kaldığı bilinmektedir.

“Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa devletler sistemine giren ilk gayr-i Hıristiyan devletti. Osmanlıların Avrupa'nın diplomatik uygulamalarına katılmasının bir diğer önemli vasfı da Avrupa devletler sisteminin bir dünya sistemine dönüşmesinde oldukça önemli bir adım olmasıdır.”<sup>191</sup>

İlk evredeki ıslahatlarda Fransa'dan önemli oranda faydalanan Osmanlılar<sup>192</sup> ilk sürekli elçisini, henüz devrimin oluşturduğu karmaşa dönemini yaşayan bu ülkeye değil de İngiltere'ye göndermişlerdir. Ö. Kürkçüoğlu, “Osmanlıların yeni Fransa'yı ancak başka Avrupalı bir güç (bu Prusya olacaktır) tanıdıktan sonra tanıyacağını bildirerek Osmanlıların daha bu ilk hamlede diplomasi sanatını hayata geçirmeye başladığını düşünmektedir.”<sup>193</sup>

“Yusuf Ağâh Efendi'nin Londra'ya gönderilmesine 1792 yılında karar verilmiştir. İstanbul'daki İngiliz büyükelçisine durum bildirilmiş ve hükümetin muvafakatı istenmiş, onlardan gelen olumlu tepki üzerine Yusuf Ağâh Efendi maiyetiyle birlikte 1793 yılında Londra'ya ulaşmıştır. Resmî olarak göreve başlaması ise hediye sandıklarının deniz yoluyla gönderilmesinden kaynaklanan gecikme nedeniyle name-i hümayunun Kral III. George'a ancak 1795 yılının Ocak ayında sunulmasıyla mümkün olmuştur.”<sup>194</sup>

<sup>191</sup> J. C. Hurewitz; “Ottoman Diplomacy and the European States System”, **Middle East Journal**, 1961, p. 141.

<sup>192</sup> B. Lewis; **a. g. e.**, p. 39.

<sup>193</sup> Ö. Kürkçüoğlu; **a. g. m.**, p. 133.

<sup>194</sup> Kemal Girgin; **a. g. e.**, s. 85. Yusuf Ağâh Efendi'nin yanında Birinci Sekreter olarak (İngiliz) Mahmud Raif Efendi, ataşe olarak Derviş Ağa ve muhtemelen ticarî temsilci vasfı taşıyan bir de

1793'te Londra'ya gönderilen Yusuf Agâh Efendi ile başlayan bu süreci Berlin (Ali Aziz Efendi), Viyana (İbrahim Afif Efendi) ve Paris'e (Moralı Seyyid Ali Efendi) gönderilenler izlemiş, böylece Osmanlıların sürekli diplomasi geleneği başlamıştır.

Bu süreçte Osmanlıların en yakın temasta bulunduğu Rusya'nın başkentine sürekli elçilik açmamış olması ilginçtir. Rusya'da bir temsilcilik 1857 yılına kadar da açılmayacaktır. Bu durum, başka bir diplomatik tavır olacak şekilde, Osmanlıların Rusya'yı büyük Avrupa devletlerinden saymadığı, Rusya'yla ilişkilerin hâlâ eski klasik yöntemlerle (gazâ) yürütölmeye devam edileceğı anlamına gelmiştir.

Sürekli diplomasiye geçiş, bir yöntem olarak yeni olsa da aslında Osmanlıların uzun zamandan beri zaten başlamış olan bir değişim sürecinde atılmış önemli adımlardan birisi olarak ortaya çıkmıştır. Bu nedenle sürekli diplomasiye geçişin Osmanlılar için çağ açan bir yönü bulunmamaktadır. Ancak bu dönemde bu yeni uygulamanın kendisinden beklenen işlevi tam olarak yerine getirmemesinin arkasında başka nedenler de bulunmaktadır.

Öncelikle; ihtişamlı günlerini geride bırakmış zayıf bir imparatorluğu temsil etmenin yol açtığı zorluklar bu nedenlerin başında gelmektedir. Bu yerleşik elçiler, Osmanlıların daha önceki dönemde Avrupalı devletlere gönderdikleri geçici elçilerin Avrupa devlet adamlarının ve daha da önemlisi Avrupalı toplumların göstermiş olduğu ilgiyi ve heyecanı göstermemişlerdir. Çünkü önceki dönemlerde Osmanlı güçlü bir imparatorluktur ve Avrupa'nın bu güçlü imparatorluğun ve onun elçilerinin "neye benzediğı"ne yönelik merakları artık söz konusu değildir. Özellikle Avrupa devlet adamlarının gözünde, görkemini yitirmeye başlamış bir devlet pozisyonunda olan imparatorluğun elçilerinin, belirli politik hesaplara dayalı bir amaçla gönderildiğı bilinmekte ve kendilerine de diğer devletlerin elçilerine yapılan "normal" muamele yapılmaktadır.

---

Osmanlı uyruklu bir Hristiyan görevlendirilmişti. Bkz: Thomas Naff, "Reform and the Conduct of Ottoman Diplomacy in the Reign of Selim III: 1789-1807", **Journal of the American Oriental Society**, Vol. 83, No. 3, August-September 1963, p. 303.

Diğer önemli bir neden, imparatorluğun idarî bünyesinde bu elçiler arasında koordinasyon sağlayacak dışişleri bakanlığına ya da benzer bir yapılanmaya sahip olmamasıdır. Klasik dönemdeki ad hoc diplomasi ile ilgili daha önce belirtilen bağlamda Osmanlıların dış dünyaya ilişkin politik bir yapıya ihtiyaç duymaması çerçevesinde merkezde de böyle idarî bir yapılanmaya ihtiyaç duymadığını söylemek mümkündür. Reisü'l-küttaplık<sup>195</sup> makamının dışişleri bakanlığı fonksiyonuna benzer bir fonksiyon yerine getirdiği söylenebilse de esasen uzmanlık alanı bu elçiler arasındaki koordinasyonu sağlamak, onlardan gelen raporları bütüncül bir çerçevede değerlendirmek gibi bir görevi hiçbir zaman olmamıştır. Dolayısıyla sadece sürekli diplomasi uygulamasına geçmiş olmak, bu dönüşümün önemli sonuçlar doğurmasını sağlayamamıştır.

Başka bir başarısızlık nedeni, elçilerin gittikleri ülkelerde tam olarak ne yapacaklarının belli olmamasıdır. Henüz telgraf gibi hızlı iletişim araçlarının bulunmaması elçiler ile merkez arasındaki bağlantının da zayıf olmasına neden olmuş, bu ise elçilerin merkezden yeterince destek görmemesine yol açmıştır.

Elçilerin imparatorluğun iç meselelerine ilişkin konularda eğitilmiş memurlar olmaları ve beynelmilel ilişkilere yönelik bilimsel donanımdan mahrum olmaları başka bir başarısızlık nedeni olarak sayılabilir. Teorik olarak elçilerin ellerinden gelenin en iyisini yapmaya çalıştıkları kabul edilebilir ancak burada neyi nasıl yapacağını teorik olarak dahi bilmeyen bir görevli kitlesinden söz ediyoruz.

Bununla bağlantılı bir başka neden de ilk sürekli elçilerin yabancı dil konusunda iyi olmamaları ve bu nedenle iletişim konusunda gayr-i Müslim tercümanlara (özellikle Rumlara) bağlı kalmalarıdır. Osmanlılar uzun zamandan beri merkezde bu tür tercümanlar bulundurmışlar ve onlardan oldukça istifade etmişlerdir.

<sup>195</sup> Divândaki katiplerin reisi. Asıl görevi divân toplantılarının muayyen bir düzen içerisinde yapılması, toplantılardan önce gereken evrâkın hazırlanması ve alınan kararların uygulanması için gereken işlerin yapılmasıdır. 17. yüzyılın ortalarında divânın işlevi paşa kapısına geçince reisin yetkileri artmış ve siyasî meselelerde, muharraslıklarda ve yabancı elçilerle müzakerelerde bulunmak onun aslî görevi olmuştur. Bkz: M. A. Ünal; a. g. e., s. 57. Ayrıca bkz: Recep Ahışalı; **Osmanlı Devlet Teşkilatında Reisülküttaplık (18. Yüzyıl)**, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007.

Osmanlıların uzun süre baş tercümanlığını yapmış olan Nicolas Mavrokordatos<sup>196</sup> bunlardan en fazla öne çıkan isim olmuştur. Bununla birlikte sürekli elçilere hizmet veren bu tercümanların dünyanın değişen şartlarına bağlı olarak güvenilirliğinin azaldığı görülmüştür. Bu tercümanlardan, elçinin içinde görevlendirildiği devletin ajanı olanlar çıkmıştır. Bu örneklerden biri Godrika'dır.<sup>197</sup>

Bunların dışında; devletin ekonomisindeki zayıflamaya paralel olarak elçilerin masraflarını giderebilecekleri düzeyde maaşlar alamamaları, çoğunlukla duygusal nedenlerle görev süreleri dolmadan ülkeye geri çağrılmaları ve son olarak gittikleri ülkelerde kendilerini destekleyecek konsolosluk birimlerinin oluşturulmaması gibi nedenlerle ilk sürekli elçilerin başarılı olamadıkları görülmüştür.<sup>198</sup>

Bu tür sıkıntılara rağmen bazı elçilerin Avrupa ile ilgili yazmış oldukları sefaretnâmeler ve bu çalışmaların Osmanlı merkezinde bulduğu yankılar oldukça önemlidir. Bunlardan en önemlisi Ebubekir Ratip Efendi'nin yazmış olduğu 1793 tarihli sefaretnâmedir. Avusturya'nın askerî ve sivil idaresi hakkında yazdığı sefaretnâmede bu devletin en önemli yanları olarak; eğitilmiş ve disiplinli ordu, düzenli maliye, namuslu, dürüst ve okumuş memurlar, halk arasında ekonomik güvenlik ve refah konularını belirtmiştir. O zamanın modern devlet özellikleri üzerinde vurgu yaparak Tanzimat Fermanı'nda yer alacak fikirleri 45 yıl önce bu şekilde rapor etmiştir. Bu raporu çok beğenen III. Selim bir komisyon kurulmasını ve bu komisyonun raporun içeriğinin yerli koşullara göre uygulanmasını kararlaştırmasını istemiştir.<sup>199</sup>

Yine de elçiliklerin genel olarak başarısız olduğunu gören III. Selim elçilikleri 1802'de geri çekmiş ve yerlerine (temsil derecesini indirerek) tercümanları görevlendirmiştir. Ancak 1821'e kadar genelde maslahatgüzar sıfatlı kimselerle idare olunan elçilikler bu tarihte "Mora'da Rum isyanı başlayınca ve bu misyonlardaki Rum asıllı maslahatgüzarların Bâb-ı Âli'ye kasten yanlış bilgiler gönderdikleri

<sup>196</sup> Nicolae Jorga; **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, Çev: N. Epçeli, Cilt: 5, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2005, s. 340.

<sup>197</sup> N. Berkes; **a. g. e.**, s. 99.

<sup>198</sup> Ö. Kürkçüoğlu; **a. g. m.**, pp. 134-136.

<sup>199</sup> N. Berkes; **a. g. e.**, s. 99.

anlaşılmaya başlayınca II. Mahmut bunların tümünü azlederek”<sup>200</sup> Avrupa’daki bütün elçilikleri kapatmıştır. Bu arada yine de Osmanlı İmparatorluğu’nda diplomatik hizmetin kalitesini artıracak adımlar atmaya devam edilmiştir.

1823’te Tercüme Odası’nın kurulması bir başka önemli gelişmedir. Bu oda, Osmanlı elçilerinin ilk süreçte yaşadıkları bir handicap olan yabancı dil sorunlarının üstesinden gelmek için kurulmuştur. Ancak “Tercüme Odası’nın hem büyüklük hem de taşıdığı önem açısından gelişmesi, 1833 yılında Osmanlı ordusunun Konya’da Mısır ordusu karşısında aldığı yenilgi ve Hünkâr İskeleyi Antlaşması’nın sonucunda gerçekleşmiştir.”<sup>201</sup> Ayrıca bu birim, Osmanlıların gelecekteki elçileri için de bir okul olacaktır. İleride Tanzimat döneminin aydın kadrolarını oluşturacak (Ali ve Fuat Paşa gibi) önemli isimler de yine bu birimde yetişmişlerdi.

II. Mahmut, 1821’de kapanan elçilikleri 1834 yılında tekrar açmış ve 1836 yılında Umur-u Hariciye Nezareti’ni kurmuştur. Son reisü’l-küttap olan Akif Efendi Nazır olmuştur.<sup>202</sup> “Kabine içerisinde sadrazamlıktan sonra ikinci en prestijli birim haline gelen nezaret, II. Abdülhamit dış ilişkileri yürütme işini kendi eline alıncaya kadar oldukça prestijli bir makam olarak varlığını devam ettirmiştir. Onun bu kendi kişiliği üzerinde giriştiği merkezîleştirme faaliyetleri sonucunda sadrazamın pozisyonu da alçalmış oldu.”<sup>203</sup>

“III. Selim ve II. Mahmut döneminde yaşanan bu gelişmeler, gerçekten de eski düzenin yerleşik eğilimlerini zayıflatmak ve yenilerine zemin hazırlamak açısından, daha önceki dönemlerde alınan münferit önlemlerden çok daha iyi sonuçlar

<sup>200</sup> Osmanlı idaresi, bu hadiseleri bahane sayarak Rum ve diğer Hristiyan memurlara sürekli kindarlık göstermemiş, ileriki yıllarda birçok Rum, Ermeni ve Levanten önemli dış temsilcilikler ve merkez teşkilatında kullanmış, yüksek rütbelere vermiştir. Örneğin, Kostaki Müsürüs Efendi 1851-1885 arasında tam 34 yıl Osmanlı devletini elçi ve büyükelçi olarak temsil etmiştir. Bkz: K. Girgin; a. g. e., s. 91.

<sup>201</sup> Carter V. Findley; “The Foundation of Ottoman Foreign Ministry: The Beginnings of Bureaucratic Reform Under Selim III and Mahmud II”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 3, No. 4, October 1977, p. 403.

<sup>202</sup> Hariciye Nezareti’nin bürokratik alt yapısını ve bu bakanlığın kuruluş sürecinde geleneksel kurumlar da yaşanan biçimsel dönüşümün ayrıntıları için bkz: Carter V. Findley; “The Legacy of Tradition to Reform: Origins of the Ottoman Foreign Ministry”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 1, No. 4, October 1970, pp. 334-357.

<sup>203</sup> Ö. Kürkçüoğlu; a. g. m., p. 137.

vermiştir.”<sup>204</sup> Zira 1834’te elçilerin önceki dört başkente tekrar gönderilmesinin ardından 19. yüzyıl boyunca elçi bulundurulmuş başkent sayısı sürekli artmıştır. 1840’ta Atina, 1854’te Stockholm, 1857’de St. Petersburg, 1857’de Torino, yine 1857’de Brüksel ve 1867’de Washington, Osmanlı elçilerinin görevli olduğu merkezler haline gelmişlerdir. Dolayısıyla 1834’te tekrar başlayan süreçle birlikte Osmanlıların 19. yüzyıl boyunca geniş bir diplomatik ağ kurmuş oldukları görülmektedir. 1859 yılında da sivil bürokratlar yetiştirecek olan Mülkiye Mektebi kurulmuştur. 1855’te İstanbul ile Avrupa kıtasını bağlayan telgraf sistemi ile birlikte Dışişleri Bakanlığı’nın diplomatlar üzerindeki kontrolü de böylece sağlanmıştır.

Osmanlıların sürekli diplomasiyi kullanmaya başlamalarını takiben takip ettikleri bazı metotlardan da burada bahsetmek gerekmektedir. Bunlardan birincisi, büyük güçlerin Osmanlı çıkarlarına yönelik desteklerini sağlamaktır. 19. yüzyıl boyunca Osmanlıların en tutarlı rakibi ve en fazla tehdit hissettiği devlet Rusya idi. 1871’de Almanya olacak olan Prusya ise Şark Meselesi’nde en az ilgili olan devlettir. Bu nedenle Osmanlılar İngiltere, Fransa ve Avusturya’dan yardım almaya çalışmıştır. Bu üç devlet 1856’da Osmanlıların bağımsızlığını ve bütünlüğünü garanti altına almışlardır. Ancak bu devletler bu sözlerini yerine getirme konusunda genelde başarısız olmuşlardır. Yine de Osmanlılar ağırlıklı olarak İngilizler olmak üzere bu devletlerden yardım talep etmekten vazgeçmemişlerdir. Özellikle 1877-78 Berlin Kongresi’nde İngilizlerden beklentiler oldukça yüksekti. Bununla birlikte 1882’de İngilizlerin Mısır’ı işgal etmelerine kadar geçen dönemde bu destek arama metodunu Osmanlılar terk etmemişlerdir.

İkinci diplomatik metot, şartları önemli derecede kontrol edilemeyen uluslararası konferanslara katılmamaktır. Bu metot Osmanlı İmparatorluğu’nun içişlerinin 1856-1870 arasındaki konferanslarda tartışma konusu haline getirilmesinden dolayı daha önceden edindikleri tecrübelerden kaynaklanıyordu.

Diğer bir metot, “özellikle basın yoluyla diğer ülkelerin kamuoyları üzerinde bir etki oluşturabilmektir. Bu konuda Avrupalı güçlerinki kadar olmasa da

<sup>204</sup> Kemal H. Karpat; **Osmanlı’da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma**, İmge Kitabevi, Ankara, 2006, s. 23.

Avrupalılarla onların kendi yöntemleriyle mücadele etmeye çalıştıklarını göstermektedir.”<sup>205</sup>

Diğer bir metot ise, sadece bir defa kullanılmış olan, Osmanlı sultanının dış ülkelere ziyaretlerde bulunmasıydı. 1876’da sultan Abdülaziz, Paris, Londra ve Viyana üzerinden Almanya’da sona erecek bir geziye çıkmıştı. Bu metot, sultanın dışarıda iyi bir etki bırakmak amacıyla kullandığı bir metot olmuştu. Ancak yine de çok önemli sonuçlar oluşturmamıştı.

Son bir metot ise, bu çalışmamızın üzerine kurulduğu metottur. Osmanlı dış politika ilkelerinin değişimine paralel olarak, diplomasinin dış politikada önemli bir araç konumuna gelmesiyle da birlikte Osmanlılar Batılı güçlerle özellikle onların kullandığı yöntemleri kullanarak mücadele etmeye çalışmışlardır. Bunun bir ayağı olarak basın kuruluşlarının kullanılması ve böylece Batı kamuoyu üzerinde bir etki oluşturulması konusunu daha önce belirtmiştik. Ancak Avrupalılarla onların kendi yöntemleriyle mücadele etmenin diğer iki önemli boyutu daha bulunmaktadır.

Bunlardan *birincisi*, Batılı güçlerin 19. yüzyıl boyunca devam eden ama özellikle bu yüzyılın ikinci yarısında yoğunlaşan bir yöntemiyle ilgilidir. Bu dönemde söz konusu güçler, kendi coğrafyalarında bir süredir var olan milliyetçilik fikrini temel alan yaklaşımlar çerçevesinde Osmanlı İmparatorluğu’nun içişlerine yönelik çeşitli reform baskılarını ve bir sonraki adım olarak da bazı iç unsurların milliyetçi başkaldırılarını destekleyici politikalar izliyorlardı. Osmanlıların Batılı güçlerin kendi içyapısına yönelik başlatmış oldukları bu baskıcı ve parçalayıcı yaklaşımına karşı bir tavır olmak üzere, Osmanlıların da bu imparatorlukların içişlerine bir şekilde müdahale yollarını aradıklarını görmekteyiz. Ancak bu metodun uygulanması sırasında Osmanlıların Batılı güçlerin iç unsurlarına milliyetçilik üzerinden değil, dinî bir çerçevede yaklaştıkları görülmektedir. Bunun nedenleri ise iki ayrı başlıkta incelenebilir. Birincisi, Rusların emperyal alanında bulunan Türk toplulukların ve İngiliz emperyal alanında bulunan Hintli Müslümanların henüz milliyetçilik dalgasına maruz kalacak kadar Avrupa coğrafya ve fikir dünyasına

---

<sup>205</sup> R. H. Davison, a. g. m., s. 872.

yakın bir bölgede olmamalarıdır. İkincisi ise, Osmanlıların kendileri için zaten parçalayıcı bir vasfı olan bu fikir temelinde atılacak olan adımların Avrupalı güçlerden önce kendi yapısına zarar vereceği ve Osmanlıların geliştirecekleri böyle bir millî uyanış (!) söyleminin Osmanlı emperyal tarihi ile çelişeceği. Böylece inandırıcılığı olmayacak bir adımın yerine, hilafet mekanizması başta olmak üzere imparatorluğun dinî kanallarla bu bölgelere yönelmesi hem inandırıcı hem de etki oluşturacak bir yöntem olarak ortaya çıkmıştır. Ancak tekrar vurgulamak gerekirse, Osmanlıları bu yola sevk eden şey, Batılılaşma sürecinde Osmanlı dış politika anlayışının yaşamış olduğu dönüşümdür. Osmanlı tarihinde dış güçlerin içişlerini etkileyecek adımlar atıldığına ilişkin örnekler en başından beri vardır. Osmanlılar çoğu zaman Batıların mezhep çatışmalarını ya da iktidar kavgalarını kendi lehlerine kullanmışlardır. Ancak şimdi yeni olan şey, bu yeni adımların Hristiyan toplumlar içindeki Müslüman unsurlara yönelik adımlar olması, doğrudan sisteme karşı ve onların emperyalist politikalarına karşı anti-emperyalist bir başkaldırıyı tetikleyecek nitelikte olmasıdır.

Batı ile mücadelenin onların araçlarıyla yapılması yönünde kullanılan *ikinci* yöntem ise, dünya politikalarının oluşumunda potansiyel aktörlerin hepsini içerecek bir bakış açısının Osmanlılar tarafından da kabullenilmesidir. Son birkaç yüzyıldır bütün dış politikası belli başlı Batılı güçlerle ilgili olan Osmanlılar, dünyanın bambaşka bir coğrafyası ve bambaşka bir gücü olan Japonya ile ilişki kurmaya çalışarak dış politikada yeni bir perspektife ulaştıklarını göstermişlerdir. Dolayısıyla Osmanlıların dış politikada daha dinamik bir sürece girmesiyle birlikte dış politikada çeşitlilik ve oyunun aktörlerindeki farklılaşmalar da gündeme gelmiştir.

Osmanlı dış politikasının yeni bir perspektif kazanmasına yol açan bu metotlar başından beri Batılılaşma sürecinin Osmanlıların Doğu politikaları üzerindeki sorguladığımız etkisinin açık örneklerini teşkil etmektedir. Ancak bu metotların tam olarak nasıl kullanıldığının açıklanabilmesi, öncelikle Osmanlıların Batı güçleriyle olan ilişkilerinin tarihinin bilinmesiyle mümkündür.

Bu bölümde genel olarak Batılılaşma sorunsalının Osmanlı dış politika ilke ve araçlarına nasıl yansıdığı ele alınmıştır. Burada ilginç olan nokta, Osmanlı dış

politikasının sahip olduğu ilkeler ile bu politikaları pratiğe geçiren araçlar arasındaki karşılıklı etkileşimdir. Şöyle ki, bu iki unsurda yaşanan değişimler tek yönlü olmamış, ilkesel dönüşümler araçları değiştirirken, araçlarda oluşan farklılaşmalar ilkelerin yeniden dizaynına yol açmış ve bu karşılıklı ilişki çalışmada ele alınan dönem boyunca gözlenmiştir. Bu bağlamda çalışmamızın üçüncü bölümü, 1839-1890 arası dönemde Osmanlıların büyük güçlerle ilişkilerinin tarihine ayırmış bulunuyoruz. Bu bağlamda, ikinci bölümde teorik olarak izah ettiğimiz dönüşümleri, tarihsel gelişmeler doğrultusunda da takip etme fırsatı bulmuş olacağız.

### 3. BÖLÜM: 1839-1890 DÖNEMİNDE OSMANLI - BATI İLİŞKİLERİ

1839 yılına gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu, Batılı ilkeleri ve kurumlarını belirli bir dereceye kadar kendi devlet sistemine uydurmaya yönelik adımlar atmış durumdaydı. Osmanlılar 1699 ve 1718 yılında imzalanan antlaşmalarla Batı'nın uluslararası hukuk düzenlemelerine de dâhil olmaya başlamıştı. Bununla birlikte Osmanlılar, kendi dünya anlayışlarının ve politikalarının üstünlüğüne olan inançlarından dolayı 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar henüz Avrupa devletler sisteminin bir parçası olma niyetinde değillerdi. Bunun yerine, yaptıkları ıslahat ve reformlarla kendi mevcut emperyal yapılarını ve politikalarını devam ettirme niyetindeydiler. Bu durum, devletin kurulduğu günden beri Avrupa'da meydana gelen gelişmelerden ve sorunlardan uzakta kalmak ve askerî gücünün yettiği ölçüde Batı ile savaşmak üzerine kurulu olan klasik dönemdeki devlet anlayışının bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

Osmanlı devlet adamlarının gerek Batı'yı tanımak üzere uzun zaman önce başlatmış oldukları süreç, gerekse sürekli diplomasiye geçilmesiyle birlikte Batı ile yaşanan etkileşim, Batılılaşma denilen sürece önemli katkılar sağlamıştı. Ancak Batı dünyası 1789 yılından itibaren önemli bir döneme girmişti. Bir yandan Avrupa'da yükselen milliyetçilik ve bunun büyük imparatorluklar için taşıdığı potansiyel parçalayıcı riskler, diğer yandan Napolyon Savaşları'nın Avrupa'yı karşı karşıya bıraktığı karmaşa, hızla sanayileşen ve dünya pazarlarına açılarak kendilerine sömürgeler arayan emperyalist güçlerin yayılmacı politikaları, henüz Osmanlı İmparatorluğu'nun gündeminin önemli konuları arasına girememişti. 1814-15 Viyana Kongresi'yle başlayan Metternich Çağı'nda Batı'da yaşanan gelişmeler sonucunda bizzat Osmanlı toprakları bu tür politikaların ilgi alanı haline gelmişti. 19. yüzyılın ikinci yarısı, literatürde “Şark Meselesi” olarak adlandırılan bu olgu çerçevesinde Osmanlıların varoluş mücadelesi verdikleri bir dönem olmuştur. Şark Meselesi esasen, “Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'da bıraktığı boşluğun doldurulması sorunu olarak tanımlanabilir.”<sup>206</sup> Osmanlılar, bu çevrelenme karşısında

<sup>206</sup> W. Miller; “Europe and Ottoman Power Before the Nineteenth Century”, **The English Historical View**, Vol. 16, No. 63, July 1901, p. 452.

kısa vadede büyük bir dönüşüme ihtiyaç duymuşlar, hatta bu dönüşüm çoğu zaman dış güçlerin baskısı altında gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Böylece savunma durumunda kalan Osmanlılar emperyal sistemin karşılaştığı bu sorunlu süreci yaptıkları bazı reformlarla atlatmaya çalışacaklar, ancak Batı devlet sistemine zamanında gösterdikleri ilgisizliğin bedelini ağır bir şekilde ödeyeceklerdi.

İşte 1839-1890 arası dönem, Osmanlıların Batı ile olan ilişkileri bağlamında, Avrupa devletler sistemine girmek için oldukça geç kalmış bir imparatorluğun kendisi üzerinde Şark Meselesi bağlamında politikalar yürütmeye çalışan güçlerle olan ilişkilerinin tarihidir. Bu açıdan, zayıflamış bir imparatorluğun yıkılışını geciktirici adımlar atmaya çalışan Osmanlıların dış ilişkilerden içyapısına kadar birçok alanda değişik sorunlarla karşıya kaldıkları bilinmektedir. Burada ilginç olan nokta, bu durumdaki bir imparatorluğun 1839-1890 arası dönemde gerek imparatorluğun bulunduğu coğrafya açısından gerekse Batılılaşmaya çalışan bir güç olması açısından, oldukça farklı kaynaklardan beslenen bir dış politikaya sahip olmasıydı. Bu politikalar ise esas olarak onların diğer emperyal rakipleriyle ilişkilerinin oluşturduğu bir zeminde ortaya çıkıyordu. Osmanlının Batı politikaları, bir yandan Batılı güçlerle olan ilişkilerini kapsamakta, diğer yandan bu politikaların Doğu'ya ilişkin uzanımlarını belirlemektedir. Dolayısıyla, ele alınan dönem içerisinde Osmanlıların Batı politikaları ile Doğu politikaları birbirini sürekli etkileyen politikalar olarak cereyan ediyordu.

Bu bölümde bu karşılıklı olarak birbirini besleyen iki kaynağın Batı ayağı ele alınacaktır. Birinci bölümde incelenen imparatorluk teorileri bağlamında Osmanlıların Batılı güçlerle emperyal alan, emperyal dünya, emperyal misyon ve ideolojiler çerçevesinde ortaya çıkan çatışma ya da ilişki alanları tarihsel gelişmeler üzerinden incelenecektir. Elbette Avrupa'da bir şekilde vücut bulan bütün siyasal yapılanmalarla olan ilişkileri ele almak mümkün değildir. Bu nedenle, çalışmamızın kapsamı içerisinde kalmak adına, söz konusu dönemde, Osmanlıların Doğu politikalarındaki muhatapları durumunda olan devletler ele alınacaktır. Bu devletler, Büyük Britanya, Rusya, Fransa, Avusturya (sonraları Avusturya-Macaristan) ve Prusya/Almanya'dır. Bu devletlerle olan ilişkileri, ilgili dönemde ortaya çıkan

gelişmeler çerçevesinde ele almak, bütün güçler açısından karşılaştırmalı bir değerlendirmeye elverişli bir ortam hazırlayacaktır. Bu nedenle ilgili devletlerle ilişkiler, Osmanlıların Doğu politikalarına etkisi bağlamında ve ikili değerlendirmeler şeklinde ele alınacaktır.

### 3.1. Osmanlı-Batı İlişkilerinde Emperyal Çatışma ve Uzlaşma

Batı fikir dünyasında oryantalist yaklaşımların ortaya çıkardığı ötekileştirici bir anlayış söz konusuydu. Ancak fikrî alandaki bu durum, Batı devlet adamlarının Osmanlı hakkındaki kanaatlerini belirli derecede etkilese de esas olarak bu liderlerin Osmanlılarla ilişkilerinde dönemin şartlarının ve ülkelerinin dış politikalarının gerektirdiği şekilde davrandıkları görülmüştür. Batı ülkelerinin Osmanlılarla ilişkilerinin Doğu-Batı söyleminin oluşturduğu çerçeveyi aşan boyutları olmuştur. Bunun yanında, Batı ile ilişkiler sadece ikili ilişkilerin oluşturduğu bir zemin üzerinde açıklanamayacak kadar geniş boyutlu bir biçimde cereyan etmiştir. İşte Osmanlıların Batı ile ilişkilerinin oluşturduğu bu geniş zeminin önemli bir parçasını da “Doğu” oluşturmuştur. Bu bağlamda Osmanlı-Batı ilişkilerinin, “Doğu” zeminini üzerinde nasıl ortaya çıktığı ve tarihe nasıl yön verdiğinin tespiti, bu bölümün temel problemini oluşturmaktadır.

İncelenen dönemin en önemli olgularından birisi “Şark Meselesi”dir. 1768 Osmanlı-Rus savaşının sonunda imzalanan 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması, Avrupalıların zihnini bu meseleyle meşgul eden bir dönemi başlatmıştır. Büyük güçler açısından bu meseleyi, “Osmanlılar topraklarını kaybederse ya da yıkılırsa güç dengesinin durumu ne olur sorusu”<sup>207</sup> ve Osmanlılar açısından ise parçalanmamak için güç dengesinden nasıl yararlanılabilir sorusu betimlemektedir.

Bu açıdan sırasıyla Büyük Britanya, Fransa, Avusturya (sonraları Avusturya-Macaristan) ve Prusya/Almanya ile Osmanlıların ilişkileri, bu ilişkilerin Doğu uzanımları çerçevesinde ele alınacaktır.

<sup>207</sup> C. V. Findley, “The Ottoman Lands...”, p. 32.

Napolyon'un bütün Avrupa'yı kasıp kavuran savaşlardan sonra dramatik bir biçimde yenilmesinden sonraki dönemde ortaya çıkan uluslararası sistemin (Avrupa Uyumu ya da Metternich Çağı) en önemli özelliklerinden birisi, küresel ekonominin dünyanın birçok bölgesine yayılması olmuştur. Büyük Britanya odaklı bu gelişme neticesinde hızla artan sanayileşme yeni hammadde kaynaklarının ve tarıma elverişli yeni toprakların bulunmasını ve bu kaynaklara ulaşımın güvenli bir şekilde sağlanmasını gerektirmişti. Bu sistemin sağlıklı bir şekilde işlemesi, savaştan olabildiğince uzak durulmasını gerektiriyordu. Avrupa Uyumu ve diğer ülkelerle yapılan serbest ticaret antlaşmaları, sistemin ihtiyaç duyduğu bu savaşsızlık durumunu sağlamaktaydı. Ancak bu savaşsızlık durumu Batılı güçlerin birbirlerini yok edercesine (daha önce çoğu kez yaşandığı gibi) bir çatışmanın olmaması anlamındaydı. Zira yeni sömürgeler elde etmek için halen küçük çaplı çatışmalar devam ediyordu. Sanayileşmenin etkisiyle askerî teknoloji de ilerlemeye başlamıştı. Bu sayede savaşların eskisine oranla daha hızlı sonuçlanması, bu küçük çaplı çatışmaları ciddi bir sorun olmaktan da çıkarıyordu. Sanayi Devrimi'nin getirdiği anahtar kavram verimlilikti. Bu verimlilik sayesinde ortaya çıkan daha ucuz ve daha kaliteli ürünler, sanayileşme sürecinin dışında kalan ülkelere pazarlanıyordu. Sadece ekonomik anlamda değil, diplomatlar, tüccarlar, misyonerler ve daha birçok Batılı insan "Doğu"ya koşuyordu. Batılılar gittikleri yerlerde demiryolları yapıyor, telgraf sitemini kuruyor veya limanlar yapıyorlardı belki ama asıl önemli olan gittikleri yerleri kan dökerek işgal ediyor olmalarıydı. "1800'de dünya karalarının yüzde 35'i Avrupalıların işgali ya da denetimi altında bulunuyordu; bu oran, 1878'de yüzde 67'ye, 1914'te yüzde 84'ün üzerine çıkmıştır."<sup>208</sup> Çünkü geliştirilen ateşli silahların yerli toplumlar üzerindeki etkisi tartışılmazdı. Batılıların zaten mevcut olan deniz gücünün yeni teknolojilerle donatılması, bu güçlerin dünyanın uzak bölgelerine kadar gidip oraları işgal edebilme yeteneğini oluşturunuyordu.

"Bu dönemde Osmanlılarla ilgili üç temel tehdit bulunmaktaydı. Birincisi, Balkanlardı, yükselen milliyetçilik Rusya ve bazı diğer güçler tarafından destekleniyordu. İkincisi, Boğazlar konusuydu ve Rusya sürekli olarak burada nüfuz elde etmek istiyordu. Üçüncüsü ise Mısır'dı ve iki Batılı güç olarak İngiltere ve

<sup>208</sup> P. Kennedy; a. g. e., s. 176.

Fransa'nın rekabet alanıydı. İlk bölgede Rusya, Avusturya ve sonradan Almanya, ikinci bölgede İngiltere ve Rusya, son bölgede ise İngiltere ve Fransa birbirlerinin emellerini ve davranışlarını kontrol edecek rakip güçlerdi.”<sup>209</sup>

Bu ortam içerisinde Osmanlıların sadece iki dış politika seçeneği bulunmaktaydı. İlk olarak, statükoyu korumak ve güç dengesini devam ettirmek için yukarıda sıralanan kriz alanlarında Batılı güçlerle savaşa girilmemeli ve onlardan herhangi birisiyle çok yakın ittifak ilişkisi kurulmamalıydı. Çünkü bu tür bir yakınlaşmayla, (Kırım Savaşı öncesinde ve savaş sırasında İngilizlerle ilişkilerde görüldüğü gibi) Osmanlı çıkarlarını başka bir devlete devredilmiş olacaktı. İkinci seçenek ise düşmanla işbirliği yapma riski çok düşük olan bir ya da birkaç devletle yakın ittifak ilişkisi kurarak, düşman ilan edilen devletle savaşmaktı. Osmanlıların bu iki seçeneği de yeri geldikçe kullanmaya çalıştığı görülmüştür.

### 3.1.1. Osmanlı-Büyük Britanya İlişkileri

Napolyon sonrası dönemin gelişmelerinden en fazla yararlanan devlet ise Büyük Britanya olmuştu. Bu imparatorluğun diğerlerinden daha ön plana çıkmasının ardındaki nedenler de onların bu şartlardan faydalanma derecesiyle ilgiliydi. Avrupa'daki oluşan yeni denge, İngilizler lehine bir dengeydi. Hem ekonomik hem de askerî teknoloji anlamında dönemin hegemon gücü Büyük Britanya'ydı. Bu durum, dünya ekonomisiyle ilgili istatistiklerden açıkça anlaşılabiliyordu.<sup>210</sup> Büyük Britanya son derece düşük maliyetli hegemonyal konumundan, donanması haricinde kayda değer bir yatırım yapmaksızın yarar sağlıyordu. “Britanyalılar Avrupa'da güç dengesi, Avrupa dışındaki bölgelerde dolaylı yönetim (indirect rule) sistemi ile serbest ticaret politikasından oluşan bu rahat kombinasyondan vazgeçmeyecekler,

<sup>209</sup> W. Hale; **a. g. e.**, p. 19.

<sup>210</sup> Ülkenin nispi anlamda doruğa ulaştığı tarih olarak sayılabilecek 1860 dolaylarında Büyük Britanya; dünya demir üretiminin %53'ünü, kömür üretiminin %50'sini üretiyordu ve modern kaynaklar (kömür, linyit, petrol) kullanarak tükettiği enerji Birleşik Devletlerin ya da Prusya/Almanya'nınkinin beş katına, Fransa'nınkinin altı katına ve Rusya'nınkinin 155 katına eşitti. Bkz: P. Kennedy; **a. g. e.**, s. 178.

sonu belirsiz ve muhakkak yüksek maliyetli emperyalist maceralara atılmayacaklardı.”<sup>211</sup>

Britanyalılar emperyal sistemin güvenliğini sağlamak için Avrupa’daki veya diğer herhangi bir coğrafyadaki kara imparatorluklarının yaptığı gibi askerî güç için çok harcama yapmak zorunda kalmadılar. Çünkü bir deniz imparatorluğu olan Büyük Britanya, sürekli bir ordu kurmadan, asıl gerek duyduğu donanmayı güçlendirmekle yetinebiliyordu. Bir kara ordusuna ihtiyaç duyduğunda ise Avrupa’daki müttefiklerinin ordularından yararlanabiliyor ya da bu coğrafyadan asker kiralayabiliyordu. Sürekli olarak hareket halindeki donanmanın, merkezin kasasını dolduracak faaliyetlerini devam ettirmesi yani çatışma olmayan durumlarda da aktif bir hizmet gerçekleştirmesi, donanmanın maliyetini de azaltıyordu.

Kıta Avrupa’sının sorunlarından uzak kalabilmeyi başaran Britanya, diğer Avrupalı güçler sürekli birbirlerini kollama durumundayken, imparatorluğunun gücünü daha da fazla artırabilme fırsatına sahip oluyordu. Kendisiyle savaşmayı göze alacak bir Avrupalı güç de bulunmadığından, bu dönemde İngilizlerin barışı savunması da kolaydı ve bu durum, İngilizlerin işini daha da kolaylaştırıyordu. Britanya’nın kurduğu bu sistem, 20. yüzyılın başlarında, sömürgelerde ortaya çıkan direnişin İngilizler için maliyetinin çok fazla olacağı ve kendisine rakip olacak Almanya ve Japonya ile yapacağı savaşlarla birlikte bozulmaya ve nihayet emperyal hegemonyanın büyük bir darbe almasıyla sonuçlanacaktır.

1839-1890 arası dönemde Osmanlı-Büyük Britanya İmparatorluğu ilişkilerinde belirleyici olan bazı önemli noktalar vardı. Bunlardan birincisi, Osmanlıların bir kara imparatorluğu olmasına rağmen İngiltere’nin bir deniz imparatorluğu olmasıydı. Osmanlı emperyal sistemi, sürekli olarak bitişik toprak parçalarının emperyal alana dâhil edilmesi üzerine kuruluydu. Oysa İngiltere, sermaye ve hammadde kaynaklarının deniz gücü marifetiyle merkezin hizmetine sunulduğu, dolayısıyla sömürgesi olan toprakların mutlaka karasal olarak merkeze ait olmasına gerek duyulmayan küresel bağlarla biçimlenmiş bir emperyal sistemdi. Bu açıdan, iki

---

<sup>211</sup> H. Münkler; *a. g. e.*, s. 62.

imparatorluğun doğrudan birbirlerinin rakibi olması söz konusu değildi. Zira İngiltere için 1838 Balta Limanı Antlaşması'nın yapılması, Osmanlı topraklarında İngiliz tüccarların serbestçe dolaşabilmesi ve yerli halkla aynı ölçüde vergilendirilen faaliyetlerine izin verilmesi, İngiliz mallarının Osmanlı piyasasında satılabilmesi, bu ülke için yeterliydi. Bu dönemde Osmanlılar, İngiliz emperyal ağının parçalarını oluşturan sömürgeleri ele geçirmek gibi bir düşünceye sahip değildi. Zira Osmanlılar, artık kendi mevcut topraklarını kaybetmemenin mücadelesini veren bir ülke durumundaydı. Bu bağlamda iki imparatorluk, emperyal sistemin dizaynından kaynaklanan köklü farklılık nedeniyle -uzunca bir süre- birbirlerinin emperyal alanları konusunda çatışma yaşayacak durumda değildiler.

İngiliz emperyal misyonu, Sanayi Devrimi'nin kendisine sağlamış olduğu ekonomik ve askerî üstünlüğü sayesinde ülkesinin verimliliğini artırmak ve dünyanın gidilebilecek en uzak köşelerine dahi giderek bu amaca ulaşmaya çalışmaktı. Osmanlı emperyal misyonu ise, çağın getirdiği meydan okumalar karşısında kendi emperyal dönüşümünü sağlamaya çalışmaktı. Osmanlıların sanayileşme gibi bir derdi yoktu demek bu devlete büyük haksızlık olur. Ancak imparatorluğun, İngilizlerin sahip olduğu ve iktisadî emperyalizm kuramlarının son derece açık bir şekilde betimleyeceği misyona benzer bir hedefi asla olmamıştı. Osmanlıların klasik dönem misyonlarında da ciddi zayıflamalar meydana gelmişti. Görüldüğü gibi, iki devletin emperyal misyonlarında da bir çatışma durumu söz konusu değildi. Aksine 1876 yılına kadar Osmanlılar, İngiliz emperyal misyonunun önemli bir parçasını oluşturan, deniz yollarının güvenliği hedefine, *varlığı* ile yardım bile etmiştir. Dolayısıyla bu yıla kadar İngilizlerin dış politikada, en azından görünüşte, Osmanlıların varlığını sürdürmesinin sağlanması ilkesini temel bir hedef olarak gözetmeleri, iki taraf arasında emperyal misyon açısından bir çatışma olmadığını göstermektedir. Ancak 1876 sonrasında, İngilizlerin Osmanlıların varlığını devam ettiremeyeceğine ilişkin bir kanaate sahip olmaları sonucunda, bu durum ortadan kalkacak ve deniz yollarının güvenliği konusunda harekete geçen İngilizler, Mısır ve Kıbrıs gibi önemli iki Osmanlı toprağını işgal edeceklerdir. Dolayısıyla İngilizler, kendi emperyal misyonlarını garanti altına almak için, Osmanlı lehine uzun zamandır devam ettirdikleri politikalarından vazgeçeceklerdir.

Son olarak, iki imparatorluğun emperyal dünyalarını karşılaştırmak gerekmektedir. İngiliz emperyal dünyası, sistemin işleyişinin getirdiği avantajlarla, askerî teknolojinin ve bankalar ile uluslararası finans sistemi başta olmak üzere ekonomik araçların sağladığı imkânlarla ve sömürüye dayalı emperyalist anlayışla dünyanın birçok köşesinde etkili bir sistem kurmuştu. Osmanlılar cihanşümul bir imparatorluk davasını yitireli epey zaman geçmişti gerçi ama İngiltere'nin egemenliğini yaymaya çalıştığı emperyal dünya zamanla Osmanlıların emperyal dünyasıyla çakışmaya başladı. Bu çakışma sonucunda 19. yüzyılın uzun bir bölümünde paralel yürüyen dış politika anlayışı birbirleriyle çatışmaya başlayacaktı.

Bu üç nokta açısından da Osmanlı-İngiliz ilişkileri, Osmanlı-“Doğu” ilişkileriyle bağlantılıdır. Öncelikle, İngiliz emperyal sistemi, Doğu'ya (Asya ve özellikle Hindistan'a) kadar genişlemiş bir emperyal sistemdi. İngiltere'nin Akdeniz üzerinden Asya'daki sömürgelerine giden yollarda, Osmanlılar özellikle Rusların bu denize inerek bu yolun güvenliğini ortadan kaldırabilecek potansiyel tehditleri önleyici bir imparatorluktu. Dolayısıyla Osmanlılar Batı ile Doğu'nun kesiştiği bir alanda (Boğazlar) bulunması sebebiyle Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin Osmanlı-Doğu ilişkilerini etkilememesi imkânsızdır. İkinci olarak, İngilizlerin emperyal alanı içerisinde Doğu (Hindistan ve Tibet) sömürgeleri önemli bir yere sahiptir. Buralarda yaşayan Müslümanlar -hilafet söyleminin daha da genişlettiği- Osmanlı emperyal dünyasının unsurlarıdır. Bu açıdan, iki imparatorluğun ilişkileri, her ikisinin emperyal dünyalarının Doğu üzerinde kesişmesinden bağımsız olarak ele alınamaz. Bu bağlamda, Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde 19. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan süreçler ve önemli kırılma noktaları, Osmanlıların Doğu politikalarının da benzer süreçler ve kırılma noktaları olarak kendini göstermiştir. Ancak bu tek taraflı bir olgu değildir. Osmanlıların Doğu politikalarının izlemiş olduğu seyir tekrar İngilizlerle ilişkilere yansımış, böylece bu politikalar birbirlerini beslemişlerdir.

1839'la başlayan süreçte Osmanlı-İngiliz ilişkileri daha önceki dönemlerde yaşanmayan bir yoğunluğa sahne olmuştur. Bu durumu, özellikle 1856 ve sonrasındaki on yıllık dönem içerisinde İngiliz yönetiminin İstanbul'daki temsilcisi ile yaptığı diplomatik yazışmaların miktar olarak başka herhangi bir ülkedeki

temsilciliğiyle yaptığından çok daha fazla olmasından anlamak mümkündür.<sup>212</sup> Ayrıca, Kırım Savaşı ile birlikte İngilizler, İstanbul'daki elçileriyle telgraf bağlantısını kurmuşlar ve böylece daha hızlı bilgi alışverişinde bulunabilme imkânına sahip olmuşlardır. Bu gelişme aynı zamanda Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin hızlanmasına ve yoğunlaşmasına da hizmet etmiştir.

1839-1890 arası dönemde iki imparatorluk arasındaki ilişkileri iki ayrı dönem olarak incelemek gerekmektedir. 1876 yılı (Haliç/Tersane Konferansı), bu ilişkilerin kırılma noktasını temsil etmektedir. Bu nedenle 1839'dan 1876'ya kadar olan dönemdeki ilişkiler, 1876-1890 arasındakilerden farklı bir niteliğe sahip olmuştur. İki dönemi birbirinden ayıran en önemli konu, İngilizlerin Osmanlıların bağımsızlığı ve bütünlüğü konusunda konusundaki aldıkları tavırla ilgilidir. İlk dönemde İngilizler, Osmanlıların varlığını devam ettirmesi yönünde politikalar izlerken, 1876 sonrasında bu tavırlarını değiştirecekler ve Osmanlıların parçalanma sürecini hızlandıran adımlar atmaya başlayacaklardır. Dolayısıyla, ilk dönem iki tarafın daha çok barışçıl ve birbirine paralel politikalar yürüttükleri bir dönemken, ikincisi, çatışmaya dayalı bir ilişki dönemine işaret etmektedir.

Yine de yakın ilişki döneminin Osmanlılar için çok yararlı olduğunu söylemek pek mümkün değildir. Başta İngilizler normal olarak öncelikle kendi çıkarları için hareket etmişlerdir. Ayrıca İngilizlerin en önemli dış politika aracı olan donanma, Osmanlıların topraksal olarak hissettikleri tehditleri ortadan kaldırmak için işe yaramamıştır. İmparatorluğun Balkan topraklarında ve Ruslarla karasal sınırı olan bölgelerde yaşanan krizlerde bir İngiliz müdahalesi söz konusu olmuyordu. Bu nedenle, ilişkilerin yakın olduğu dönemde bile ileri derecede bir Osmanlı-İngiliz ittifakının ortaya çıkmadığı görülmüştür.

---

<sup>212</sup> 1857-1867 arası dönemde İngiliz Dışişleri Bakanlığı, İngiltere'nin İstanbul'daki elçileriyle 339 ciltlik yazışma yapmıştır. Bu dönemde Fransa'daki misyonlarla 303 ve ABD'deki misyonlarla 179 ciltlik yazışma bulunmaktadır. Bkz: G. R. Berridge; **British Diplomacy in Turkey, 1583 to the Present: A Study in the Evolution of the Resident Embassy**, Martinus Nijhoff Publishers, Boston, 2009, p. 109.

### 3.1.2. Osmanlı-Fransa İlişkileri

Fransa, 1789 Devrimi ile birlikte Avrupa’da önemli bir dönüşüm sürecini başlatmıştı. Ancak Napolyon Savaşları’nın sonucunda yenik bir devlet durumuna düşmüşlerdi ve Metternich Çağı, Fransızların bu yenilgisi üzerine kurulu bir düzen olarak ortaya çıkmıştı. Tarihte ilk kez yenilmiş olan bir devletin tamamen ortadan kalkması engellenmiş ve Avrupa Uyumuna bu devletin varlığı ile katkı sağlayabileceğine inanılmıştı. Bu nedenle 19. yüzyılın ilk yarısında Fransa, kendini toplama süreci içerisindeydi. Ancak 1848’de İkinci Fransız Cumhuriyeti’nin Başkanı seçilen yeni Napolyon, 1852’de kendisini Fransa’nın imparatoru ilan etti. Onun amacı, Fransa’yı yeniden Avrupa’da egemen bir güç haline getirmektir. “Bu amacına ulaşmak için III. Napolyon, dış politikada şu üç temel stratejiyi uygulamıştı: Birincisi, Napolyon Bonapart’ın başarı kazanmasına önemli bir engel oluşturduğuna inandığı İngiltere ile daha iyi ilişkiler kurmaya ve hatta bir ittifak kurmaya çaba harcamaktır. İkincisi, milliyetçilik ilkesinin başlıca savunucusu rolünü benimseyerek yabancı devlet boyunduruğundan kurtulmak ve özgürlük isteyen ulusal topluluklara liderlik ederek Avrupa’nın milliyetçilik ilkesi çerçevesinde yeniden örgütlenmesini sağlamaktır. Üçüncüsü ise, gelecekteki Fransız saldırılarını önleyebilmek amacıyla Viyana’da kurulmuş olan düzeni ortadan kaldırmaktır.”<sup>213</sup>

1839-1890 arası dönemdeki Osmanlı-Fransız ilişkilerinin seyri, biraz farklı seyreliyordu. Fransa’nın tekrar imparatorluk haline gelmesiyle birlikte iki devletin ilişkilerini yine imparatorluk teorileri bağlamında değerlendirmek mümkün hale gelmiştir. Öncelikle, Osmanlı emperyal alanına ilişkin Fransa’dan kaynaklanan en önemli tehdit, bu ülkenin kendisini, milliyetçilik düşüncesi çerçevesinde ayaklanacak Osmanlı iç unsurların savunucusu olarak görmesiydi. Zira cumhuriyet döneminde bile Fransa, Kavalalı’yı desteklemekten geri kalmamıştı. Kutsal Yerler sorunu çatışan iki iç unsurdan biri olan Katoliklerin lehine tavır koyacak olan Fransa, Osmanlı emperyal alanına ilişkin doğrudan bir tehdit oluşturmuştur. Lübnan’da yaşanan krizde yine bir Osmanlı iç unsuru olan Marunîleri destekleyen Fransa,

<sup>213</sup> Hüner Tuncer; ‘Doğu Sorunu’ ve Büyük Güçler (1853-1878), Ümit Yayıncılık, Ankara, 2003, 43.

Osmanlıların egemenlik alanına müdahale niteliği taşıyan bu hareketlerini özellikle kendi emperyal alanını genişletmek için kullanmaya devam edecektir.

Emperyal misyon açısından, III. Napolyon'un benimsediği üç ilkenin bu misyonun ana hatları olarak değerlendirilebileceği kanaatindeyiz. Bu çerçevede, Avrupa Uyumı, Osmanlıları içeren bir düzen değildi. Ancak Fransa'nın bu Uyum'u bozmaya yönelik atacağı adımlardan etkilenecek olan devletlerden birisi de Osmanlılardı. Fransa'nın tekrar eski günlerine dönme konusundaki misyonu, Osmanlıların kendi toprak bütünlüğünü korumak ve var olma mücadelesine devam etme hedefini –Kırım Savaşı sırasında olduğu gibi- zaman zaman destekleyen, -bağımsızlık isteyen Hristiyan unsurların desteklenmesi örneğinde olduğu gibi- zaman zaman ise zorlayan bir niteliğe sahipti. Bu anlamda Fransa'nın emperyal misyonunun Osmanlılar açısından oldukça çelişkili olduğu görülmektedir.

Fransızlar, bütün sekülerleşme söylemlerine karşın Katolik dünyası için bir savunucu olma rolünü yitirmemişlerdir. Bunun yanında Fransızlar, İngilizler gibi kapitalist gelişmenin bütün avantajlarından yararlanmaya çalışmışlardır. Emperyal misyonlarından kaynaklanan çelişki çerçevesinde Osmanlı emperyal dünyasına dâhil olan bölgeleri (örneğin Tunus'u) işgal etmekten çekinmeyecekler ve Osmanlılar için önceki yüzyılda oynadıkları prestijli bir müttefik rolünü, birkaç istisna dışında devam ettirmeyeceklerdir.

Batılı bir güç olarak Fransa'nın Osmanlılarla ilişkileri, Osmanlıların Doğu politikalarını etkileyen bir yapıya sahip olmuştur. Öncelikle Fransa Avrupa Uyumunu, bu düzenin savunucularından biri olan Rusya'ya rağmen bozmaya çalışacaktır. İngilizler gibi Fransa için de yine Rusya'nın Boğazlar ve Akdeniz'e yönelebilecek muhtemel tehdidi söz konusudur. Bu bağlamda Osmanlı-Fransa ilişkilerinin önemli bir ayağını Osmanlıların Doğu politikaları oluşturmuş, Osmanlıların “Doğu” karşısındaki pozisyonu bu dönemde Fransızların sürekli olarak ilgi alanına girmiştir. Bu pozisyonun aldığı göreceli güçlü ya da zayıf nitelikler çerçevesinde Fransa'nın Osmanlılara bakışı da lehte ya da aleyhte şekillenmiştir. Fransız Devrimi döneminde Fransız hükümeti Osmanlılarla dostluk politikasını terk etmiş ve Napolyon Bonapart, İngiltere'yi en önemli ekonomik ve stratejik yaşam

bağından koparabilmek amacıyla Osmanlı toprağı olan Mısır'a saldırmıştı. Napolyon'un iktidardan düşürülmesinden sonra Fransa'nın Osmanlılar üzerindeki etkisi azalmıştı. Ancak III. Napolyon döneminde Fransa Osmanlılarla olan geleneksel bağlarını yinelemek istemiş ve Yakındoğı'daki Rus etkisine meydan okumuştı. Diğer taraftan Fransa da Kırım Savaşı öncesinde Osmanlılar nezdinde sahip oldukları prestijli konumunu devam ettirmek istiyordu.<sup>214</sup> Bununla birlikte, Fransa'nın özellikle Osmanlıların Hristiyan unsurlarının bağımsızlık kazanma süreçlerinde onların savunucusu rolünü üstlenmesi, Osmanlıların Doğı'da, buradaki emperyalist güçler karşısında mücadele eden yerli halkların direnişlerini örgütleme ve onlara askerî strateji, eğitimciler ve malî yardımlardan oluşan gerekli maddi destekte bulunması yönünde önemli bir örnek teşkil etmiştir. Elbette Osmanlıların bu konudaki yaklaşımları Fransa'nın temel aldığı milliyetçilik ve self-determinasyon bağlamında değil, anti-emperyalist söylem çerçevesinde gerçekleşmiştir. Ancak, temel alınan siyasal duruşlar farklı olsa da yöntemler arasındaki kısmî benzerlik, Osmanlılarla Batı'nın bir temsilcisi olan Fransa'nın birbirleriyle olan ilişkilerinin Osmanlıların Doğı politikalarına yansımış olduğunu göstermektedir.

### 3.1.3. Osmanlı-Avusturya İlişkileri

Napolyon Savaşları sonucunda Habsburg İmparatorluğu, Avrupa'nın büyük güçlerinden biri olarak kabul görmüştü. Habsburg İmparatorluğu, bu dönemdeki gücünü ve önemini büyük ölçüde ünlü diplomat Metternich'e borçluydu. 1814-15 Viyana Kongresi sonrası dönem, tarihçiler tarafından genellikle *Metternich Çağı* olarak adlandırılmaktadır. Habsburg İmparatorluğu, Avrupa'daki konumunu ve imparatorluk yapısını devam ettirebilecek kaynaklardan yoksundu. Avusturya, İngiltere ve Fransa'nın sahip olduğu ekonomik kaynaklara ve Rusya'nın sahip olduğu insan gücüne sahip değildi. 19. yüzyıl ulusal bilincin güçlendiğı ve yüzyıllarca yabancı devletlerin egemenliğı altında yaşamış olan ulusların bağımsızlıklarını kazanarak kendi egemen devletlerini kurmak için seslerini yükselttikleri bir çağ olmuştu. Çokuluslu yapısıyla imparatorluk, bu süreçte oldukça sıkıntılı bir dönem yaşıyordu. 1848 devrimleri sırasında Habsburg İmparatorluğu'nun

<sup>214</sup> H. Tuncer, **a. g. e.**, s. 43.

egemenliği altında yaşayan İtalyanlar, Macarlar ve Çekler, Alman halkının egemenliğine karşı ayaklanmıştı. İmparatorluk güçleri bu ayaklanmaları bastırmayı başarmıştı ama Avusturyalı devlet adamları, milliyetçiliğin imparatorluk için oluşturduğu tehdidi açıkça görmüşlerdi.

İngiltere ve Fransa'dan farklı olarak Avusturya bir kara imparatorluğu olarak Osmanlıların en önemli Batılı teritoryal rakibi durumundaydı. 1867 yılında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu haline gelen devlet, Sanayi Devrimi'nin getirdiği avantajlardan nispeten daha az yararlanmıştı. Bu durumu, kara imparatorluklarının deniz imparatorlukları karşısındaki, yukarıda bahsedilen dezavantajlarıyla açıklamak mümkündür. Ancak, bu imparatorluğun asıl önemli sorunu, Osmanlılarla benzer şekilde kozmopolit bir topluma egemen olması ve sık sık milliyetçi ayaklanmalarla karşılaşıyor olmasıydı. Bu bağlamda Avusturya da, emperyal düzenin devamını sağlamaya çalışan bir devlet durumundaydı.

Bu bağlamda, Osmanlı-Avusturya ilişkilerinin emperyal alana yönelik doğrudan bir çatışma durumunun olmadığı görölmektedir. İki imparatorluk da bu dönemde savunma durumundaydı ve birbirlerinin emperyal alanına doğrudan bir saldırı gerçekteşirme durumunda değillerdi. Böyle bir gelişme için mutlaka Batılı güçlerin desteği gerekiyordu. Zira Avusturya, Bosna-Hersek'i kendi emperyal alanına dâhil etme niyetindeydi. Bu ise ancak 1908 yılında mümkün olabilecekti. Mevcut güç dengelerini sarsacak böyle bir gelişmenin 19. yüzyılın ikinci yarısında gerçekteşmemiş olması, Avusturya'nın Osmanlı emperyal alanını dağıtmaya yönelik faaliyetler gerçekteştirmediği anlamına gelmemektedir. Çünkü özellikle bu dönemde Balkanlarda Osmanlı aleyhine yaşanan gelişmelerden kendisine her zaman teritoryal bir kazanç sağlama güdüsüyle hareket eden ancak uluslararası güç ilişkilerinin kendisine izin verdiği ölçüler dışına çıkmayan bir Avusturya söz konusu olmuştur.

Avusturya, emperyal misyonunu uzun bir süredir Osmanlılar üzerinden tanımlayan bir imparatorluk olmuştur. II. Viyana kuşatmasından itibaren Osmanlıları en önemli emperyal rakip olarak görmüşlerdir. Avusturya, din ve kimlik ve bunun uzantısı olarak Balkanlar üzerinden biçimlenen Osmanlı politikalarını genellikle savaş üzerinden kurgulayan bir devlet olmuştur. Bütün bir 18. yüzyılda savaş

çerçevesinde şekillenen iki devletin ilişkileri 19. yüzyılın diplomatik temelli ilişki kurma anlayışından önemli derecede etkilenecek ve Avusturya Osmanlı emperyal misyonunu zayıflatacak adımları artık savaş alanlarında değil uluslararası konferans ve barış antlaşmalarında atmaya çalışacaktır. Bu çerçevede 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı-Avusturya ilişkileri, Avusturya'nın Batılı diğer güçler ve Rusya ile arasındaki ilişkilerin bir uzantısı olarak ortaya çıkacaktır.

Kıta Avrupa'sında devinen bir imparatorluk olan Avusturya, Osmanlı emperyal dünyasını doğrudan etkileyecek fırsatları ancak Balkanlar üzerinde bulabilmiş, bu çerçevede bu dünyaya ilişkin planlarını bazen tarafsız kalarak, bazen de diplomatik alanda aktif davranarak hayata geçirmeye çalışmıştır. Ancak, Avusturya-Macaristan'ın yazgısı, yüzyıllardır öteki ya da düşman olarak tanımladığı Osmanlılarla Birinci Dünya Savaşı'na aynı cephede girmesine neden olacaktır.

Osmanlı-Avusturya ilişkileri de önceki iki örnek gibi, Osmanlıların Doğu politikalarının önemli bir belirleyicisi oluşturmuştur. Zira Avusturya'nın dış politikadaki davranışlarını sınırlayan gerçeklikler, Batılı güçlerin sahip olduğu nüfuz kadar aynı zamanda Rusya'nın durumuyla da ilişkilidir. Avusturya, Rusya'nın Balkanlara yaklaşımını ve bu bölgeye ilişkin planlarını etkileyen ve kendisi de bu planlardan etkilenen bir imparatorluk olmuştur. Ayrıca Avusturya'nın Osmanlıları ötekileştirme çabalarının Osmanlı fikir dünyasında oluşturduğu sosyo-psikolojik etkinin önemli olduğunu düşünüyoruz. Çünkü Osmanlıların “Osmanlılık kimliği” ile “Doğu” (Kafkaslar, Türkistan Hanlıkları, Hindistan Müslümanları) perspektifinin alt yapısını oluşturan “biz” anlayışının güçlenmesinde, başta Avusturya olmak üzere Batılı güçlerin bu ötekileştirici yaklaşımının oldukça önemli bir yeri vardır.

#### **3.1.4. Osmanlı-Prusya/Almanya İlişkileri**

Kral IV. Frederic Wilhelm'in Prusya'sı ise dönemin güç dengeleri açısından önemsiz bir rol oynamaktaydı. Ancak Prusya da, Rusya'nın gücünün daha fazla yayılmasından ve Alman sorununda, Rusya'nın Avusturya'yı desteklemesinden çekiniyordu.

Şark Meselesi olarak adlandırılan konuda diğerlerine nazaran en az etkili olan güç Prusya olmuştur. 1871 yılında Fransa'yla yapılan savaş sonucunda ulusal birliğini kurarak Almanya adını alacak olan devlet, Osmanlıların Avrupa içindeki *son müttefiki* olacaktır. Batılı güçler içerisinde, onların sömürge mücadelesine sonradan katılan imparatorluklardan birisi olan Almanya, henüz yeni kurulmuş bir ülke olmasına rağmen, “Mukaddes Roma-Germen İmparatorluğu’nun varisliği iddiasındaydı.”<sup>215</sup> Bu nedenle hızlı bir şekilde sömürge elde etme aşamasına girildi. Bismarck’ın diplomatik başarıları imparatorluğun sömürgeler konusundaki açlığını gidermeye yetmiyordu. Ancak gerek diğer sömürge imparatorluklarının dünyanın büyük bölümünde koloni sistemlerini kurmuş olmaları, sömürgeleştirilmeyen bölgelerin de diğer güçlü imparatorlukların egemen olduğu topraklar olduğunu gören Almanya, “kontrollü bir iktisadî nüfuz kurma politikasını”<sup>216</sup> izlemeye koyulmuştu.

Emperyal alan, emperyal misyon ve emperyal dünya açısından Osmanlı-Alman ilişkilerinin olumsuz şekilleneceği bir alan söz konusu değildi. Çünkü Almanya, daha imparatorluğun ilk aşamasındaydı ve genel olarak Avrupa içinde genişlemeye ve buradaki -Alsace-Lorraine gibi- stratejik noktaları ele geçirmeye çalışıyordu. Bu açıdan Osmanlılar için doğrudan bir tehdit oluşturmuyorlardı. Ancak bu imparatorluğun Osmanlılar için önemi, bu yeni gücün uluslararası güç dengelerinin tekrar hesaplanmasına neden olması ve özellikle II. Abdülhamit döneminde bu gücün önemli bir müttefik olarak Osmanlıları rahatlatmasıdır.

### 3.1.5. Osmanlı-Rusya İlişkileri

Bilindiği gibi, Rusya aslında I. Petro döneminden itibaren Avrupalı rakiplerinin sahip olduğu teknolojik düzeye ulaşarak, onlarla girdiği emperyal mücadelede önemli bir başarı elde etmek için Batılılaşma sürecini yaşayan bir imparatorluktu. I. Petro döneminde başlayan bu adımların imparatorluğu Avrupa Konserti’nin bir üyesi durumuna getirmesiyle birlikte Rusya da esasen emperyal sistemini Avrupa imparatorluklarına paralel şekilde gerçekleştirmiş, Asya ve Avrupa kıtasında

<sup>215</sup> İlber Ortaylı; **Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Nüfuzu**, Alkım Yayınları, İstanbul, 2006, s. 14.

<sup>216</sup> Ibid, s. 17.

sömürgeleştirdiği topraklarla geniş bir coğrafyaya hükmeder olmuştu. Rusya'nın Doğu ve Batı arasındaki tartışmalı konumu nedeniyle, 19. yüzyıl siyasal tarih çalışmalarının çoğunda Avrupa kıtasındaki güçlerle Rusya'yı aynı başlık altında ele alabilmek için yoğun bir şekilde *Batılı* ya da *Avrupalı* güçler yerine “büyük güçler” söyleminin geliştirildiğini görüyoruz.

Bununla birlikte, Rusya'nın Doğu-Batı tartışmasındaki konumunu Osmanlı İmparatorluğu'nun konumuna benzetmek mümkündür. Osmanlıların son dönemlerinde ortaya çıkan ve Batılılaşmaya alternatif söylemler üreten fikir akımları gibi Rusya'da da örneğin Avrasyacılık önemli bir alternatif yaklaşım olmuştur. Ancak çalışmamızın amacı Osmanlıların Doğu politikalarını incelemek olduğundan Rusya'nın konumunu belirleme tartışmasına girilmeyecektir. Yine de Rusya'yı Batı içerisinde ele almamızın nedenlerini ve çalışmanın içeriğini etkileyecek yönlerini kısaca izah etmek gerekmektedir.

Rusya'nın Batı içerisinde konumlandırılması, daha çok Rusya'nın Avrupa devletler sistemine dâhil olan bir devlet olmasından kaynaklanmaktadır. Rusya 1814-15 Viyana Kongresi'nin katılımcılarından birisiydi. “1850 yılına gelindiğinde kıta Avrupa'sında hükümeti 1848 devrimleriyle iktidardan düşürülmeyen ya da sarsılmayan tek büyük devlet olarak Rusya kalmıştı. 1848 devrimleri süresince Rusya Habsburg topraklarında devrimi bastırabilmek amacıyla Avusturya'ya yardımda bulunmuş ve devrimin yer aldığı öteki devletlere de, devrimi bastırmak üzere gerekli desteği sağlamıştı. Böylece Rusya tüm Avrupa'yı etkisi altına almış ve bu dönemde ‘Avrupa'nın hakemi’ sıfatıyla damgasını vurmuştu.”<sup>217</sup> Dolayısıyla 1814'ten beri Batı'nın bir parçası olan Rusya'nın Batı'daki güç dengeleri açısından oldukça önemli bir devlet olduğu ortadadır. Ayrıca Rusya, 19. yüzyılın emperyal güçlerinin rekabetlerini, çatışma ve uzlaşma alanlarını derinden etkileyen bir imparatorluktu.

Daha önceki güçler için yaptığımız gibi Osmanlılar ile Rusya arasında emperyal alan, misyon ve emperyal dünya açısından yapılacak karşılaştırmalar,

---

<sup>217</sup> H. Tuncer, **a. g. e.**, s. 35.

Osmanlıların emperyal rekabetinin son parçasını da tamamlamış olacaktır. Öncelikle her ikisi de birbirine komşu kara imparatorlukları olan Rusya ile Osmanlıların emperyal alanı sürekli olarak kesişmekteydi. Bu kesişmenin dört önemli bölgede yoğun bir şekilde gerçekleştiği bilinmektedir. Bunlar, Doğu Avrupa, İstanbul (Boğazlar), Kırım (Karadeniz) ve Kuzeydoğu Anadolu'dur. İki imparatorluğun bu dört bölgeyi kendi emperyal alanları içerisinde tutmaya yönelik çabalarındaki ısrarları, Rusya ve Osmanlıları yüzyıllar süren (Abdülmecit döneminde yaşanan çok kısa bir dönem hariç) bir düşmanlığa sevk etmiştir. Önceki dönemlerde olduğu gibi 19. yüzyılın ikinci yarısında da iki gücün arasındaki çatışmaların bu bölgeler üzerinden yürütüldüğü görülmüştür. Dolayısıyla uzlaştırılması imkânsız bir emperyal alan mücadelesinin iki devletin birbirlerine karşı izledikleri politikalarda en önemli unsur olduğunu söylemek mümkündür.

İkinci olarak, gerek Osmanlar gerekse Rusya, Roma'nın varisliği iddiasını paylaştıklarından, bu iddiaların uzlaştırılması da mümkün olmamıştır.<sup>218</sup> Dolayısıyla Osmanlıların yıkılması ve paylaşılmasına yönelik en istekli ve aceleci politikalar Rus sarayında üretilmiştir. Rusya, Osmanlıların en güçlü olduğu dönemlerde bile Osmanlı (ad hoc) elçilerine hakaret etme gücünü kendisinde gören bir imparatorluktu. Rusya bu tutumunu, 19. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşen bütün diplomatik temaslarda açıkça dile getirecektir. Osmanlıları "hasta adam" olarak niteleyen de öncelikle Ruslar olmuştur. Bu bağlamda, iki devletin emperyal misyon açısından da bir kesişime sahip olduklarını görmek ve Osmanlı-Batı ilişkilerinin bu karmaşık döneminde en fazla tehdidin bu güçten kaynaklandığını söylemek mümkündür.

Emperyal dünya açısından ise, her iki güç de birbirlerinin uyruklarını kendi emperyal dünyalarının bir parçası olarak görmüşlerdir. Osmanlılar özellikle Kırım, Kafkasya ve Türkistan bölgesindeki Türkleri ve Müslümanları, Rusya ise Osmanlıların ağırlıklı olarak Balkanlarda yaşayan Ortodoks ve Slav halklarını en

<sup>218</sup> "Doğu Roma İmparatorluğu yıkılmıştı, ama Ortodoks inancının emperyalist geleneğinin Konstantinopolis'le birlikte yok olmasına izin verilemezdi. Rus Çarı III. Ivan hızla Ortodoksluğu resmi din olarak kabul edecek, bununla da yetinmeyip Moskova'yı Üçüncü Roma ilan edecekti. Bu iddiasını daha da güçlendirmek için son Bizans imparatorunun yeğeni ile evlenerek kendisine arma olarak da Bizans'ın iki başlı kartal armasını seçecekti. Bu arada Sultan II. Mehmet kendisini Kayser-i Rûm ilan ederek Roma'nın imparatorluk geleneğini tarihin en büyük ve en uzun ömürlü Müslüman devletine katmayı başaracaktı." Bkz: G. E. Fuller; **a. g. e.**, ss. 165-166.

azından kendi nüfuzları altına almak için çaba harcamışlardır. Uyruklar üzerindeki bu karşılıklı mücadelede her iki güç de diğer Batılı güçleri kendi yanlarına çekmek için uğraşmışlardır. Dolayısıyla ikisinin de emperyal dünyalarına ilişkin bu politikalarındaki başarılar, bu politikaları destekleyen müttefikleri olup olmamasına bağlı olmuştur.

Sonuç olarak, Osmanlıların Doğu politikalarında karşı karşıya kaldığı en önemli güçlerden birisi Rusya'dır. İngiliz Hindistan'ına yönelik politikalardan farklı olarak Rus işgali altındaki Kafkasya ve Türkistan bölgesine yönelik Osmanlı politikaları, Rusya'nın emperyal düzenine doğrudan müdahale anlamına gelmiştir. Bu nedenle Rusya'nın Osmanlıların varlığına yönelttiği tehdide karşı Osmanlılar farklı yöntemlerle de olsa Rusya'nın varlığına karşı bir mücadele içine girmişlerdir. Bu bağlamda, Osmanlılar açısından Doğu'da olup bitenlerin bu şekilde Batı'da olup bitenlerle doğrudan bir bağlantısı söz konusudur. Yoksa kuşatılmış bir imparatorluğun, Asya'nın içlerine, Güney ve Güneydoğu Asya'ya, hatta Japonya'ya kadar uzanan bir perspektifi kendiliğinden ve bilinen imkânsızlıklar içerisinde üretebilmesini anlamak zorlaşacaktır.

Bu açıdan, Osmanlıların Batı ile ilişkileri bir taraftan Osmanlı-Batı ekseninde birtakım sonuçlara yol açmakla birlikte, özellikle Osmanlıların Doğu politikalarının tamamlayıcı bir boyutunu oluşturmaktadır. Dolayısıyla çalışmamızın temel konusu olan Osmanlıların Doğu politikaları, onların Batı politikalarından ayrıştırılamayacak kadar onlarla bir bütün oluşturmaktadır. Bu noktada son olarak şu noktayı vurgulamak gerekmektedir. İki bölgeye yönelik politikalar birbirini karşılıklı olarak etkilemektedir. Bununla birlikte, Batılılaşma konusu Batı eksenli bir gelişme olarak değerlendirilmesi gerektiğinden, Batı ile ilişkiler, Osmanlıların Doğu politikalarını şekillendiren “Batılı” araç ve yöntemlerin Osmanlılar tarafından tanınmasını ve kullanılmasını sağlamıştır. Bu bağlamda, “Batı” ve “Batılılaşma”, iki bölgeye yönelik Osmanlı politikalarının karşılıklı etkileşimin ilk hareket noktasını oluşturmuştur.

Batı kanadıyla ilgili boyutun 1839-1890 arası dönemde yaşanan üç örnek olay incelemesiyle, hem Osmanlıların Batılı emperyal rakiplerinin yukarıda tespit

ettiğimiz uzlaşma ve çatışma alanlarını örnekler üzerinden açıklamış hem Doğu politikalarını açıklamak için de bir zemin oluşturmuş olacağız.

### **3.2. 1839-1890 Arası Dönemde Osmanlı-Batı İlişkilerinde Örnek Olay İncelemeleri**

Ele alınacak dönemin 1839-1890 olarak tercih edilmesinin nedenleri ilk bölümde açıklanırken, dönemin başlangıç ve bitiş tarihlerinin ifade ettikleri anlamlar üzerinden hareket edildiği belirtilmişti. Ancak bu durum ilgili dönemin Osmanlılar açısından sürekli olarak benzer şekilde cereyan eden hadiselerin oluşturduğu bir bütün olduğu anlamına gelmemektedir. Bu dönem, içerisinde oldukça önemli kırılma noktalarını barındırmaktadır. Bir ara Osmanlıların müttefiki olan güçlerin zamanla düşman haline gelmesi veya tersi durumların görüldüğü bir dönemden bahsedilmektedir. Bu açıdan, örnek olaylar üzerinde inceleme yaparak, Osmanlı dış politikasının Doğu ayağının bu dönemdeki ipuçlarını ortaya çıkarmaya çalışacağız.

#### **3.2.1. Kavalalı Meselesinin Halli ve 1840-1841 Londra Konferansları**

19. yüzyılda Osmanlı-Batı ilişkilerinin yukarıda izah etmeye çalıştığımız özellikleri, yüzyılın ikinci yarısındaki krizler, savaşlar ve uluslararası konferans ve antlaşmalarda somutlaşarak, Osmanlıların Doğu politikalarının zeminini oluşturmuştur. Bu durumun, açık bir şekilde ortaya çıktığı bazı önemli gelişmelere bakılarak anlaşılması mümkündür. Bu bağlamda, 1839-1890 arası dönemin ilk önemli gelişmesi, Kavalalı isyanının bastırılması süreci ve bu isyanın oluşturduğu kriz ortamında Batılı güçlerin aldığı tavırlar olmuştur.

Kavalalı isyanının Osmanlı güçlerince bastırılmaması, daha önce başka krizlerde de olduğu gibi, Batılı güçlerin Osmanlıların bu “iç” krizine müdahalesini gerektirmiştir. Bu noktada, kriz süresince Rusya’nın bu durumu bir avantaja dönüştürerek Boğazlardaki denetimi eline geçirmesi ve Osmanlıları buna ikna etmesi, başta İngilizler olmak üzere diğer Batılı güçlerin kabullenebileceği bir durum değildi. Bununla birlikte aslında İngilizler de kriz durumundan yararlanmayı bilmişler, Kavalalı’ya karşı Osmanlı tarafında yer almanın sağladığı avantajı resmiyete

bağlamayı ihmal etmemişlerdi. Zira İngiliz Başbakan Palmerston, Osmanlıların Kavalalı'ya karşı birlikte hareket etme talebini, Osmanlı topraklarında İngilizlerin ekonomik ve ticari çıkarlarını genişletmek için bir fırsat olarak algıladı ve Osmanlı hükümeti ile Ağustos 1838'de Balta Limanı Antlaşması'nı imzaladı. "Bu antlaşma, gümrük vergilerindeki düzenlemeyle birlikte Osmanlı pazarını İngiliz yatırımcılara ve tüccarlara açmış oluyordu."<sup>219</sup> Antlaşmayı "takip eden 10 yıl içerisinde İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na yaptığı ihracat, yaklaşık iki buçuk kat artacak ve bunun üçte ikisi Karadeniz limanları ve İstanbul üzerinden gerçekleşecekti."<sup>220</sup> Bu antlaşmayla, "isyan karşısında İngiliz desteğini garantileyen Osmanlılar, aynı antlaşma ile –çoğu analizin ortak bir şekilde kabul ettiği gibi- Osmanlı ekonomisinin 19. yüzyıldaki çöküşünün de önünü açmış oluyorlardı."<sup>221</sup>

Ayrıca Osmanlı ordusuyla birlikte hareket ederek Kavalalı'nın ordusunu Suriye ve Filistin'den çıkaran İngilizler, krizi uluslararası düzeyde hukukî bir bağlama dâhil etmek amacıyla 1840 yılında Londra Konferansı'na taşımışlar ve Kavalalı ve ailesinin Mısır'ı yönetmeye devam etmesi şartıyla, Osmanlıların rahatlamasını sağlamışlardır. Ancak, İngilizler bu düzenlemeye ön ayak olurlarken bir sonraki adımlarının alt yapısını da kurmuşlar ve 1841 Boğazlar Sözleşmesi'nin imzalanmasını ve Rusya'nın Hünkâr İskeleyi Antlaşması ile Boğazlar üzerinde elde ettiği denetim gücüne son vermişlerdir. Böylece Boğazlar üzerindeki egemenlik tekrar Rusya'dan Osmanlılara geçmiş ve İngilizler açısından Boğazların ve dolayısıyla Akdeniz'in tekrar güvenli hale gelmiştir. Çünkü "bu antlaşma ile Osmanlıların Boğazları tekrar savaş gemilerine kapatma talebi kabul edilmişti."<sup>222</sup>

Lord Aberdeen, büyükelçi Stratford Canning'e Eylül 1841'de verdiği talimatta "Büyük Britanya'nın Levant'taki politikasının, içerden ve dışarıdan gelecek saldırılara karşı Türk gücünü desteklemek ve imparatorluğun çözülmesini engellemek olduğunu"<sup>223</sup> bildirmişti. Osmanlılar da Rusya'ya karşı Avrupalı bir

<sup>219</sup> Mehrdad Kia; **The Ottoman Empire**, Greenwood Press, London, 2008, p. 112.

<sup>220</sup> O. B. Kula, **a. g. e.**, s. 161.

<sup>221</sup> M. Kia; **a. g. e.**, p. 112.

<sup>222</sup> N. Jorga; **a. g. e.**, s. 338.

<sup>223</sup> W. Hale; **a. g. e.**, s. 26.

başka gücün desteğine ihtiyaç duymuştu. Bu ihtiyaç ileride daha açık biçimde ortaya çıkacaktı.

Bu gelişmelerin Osmanlılar açısından olumlu sonuçları, 1839'ta Tanzimat Fermanı ile başlayan reform sürecinin tekrar canlanması ve Kırım Savaşı'nı hazırlayan krize kadar geçen yaklaşık 12 yıllık bir barış dönemini başlatmış olmasıdır. Ancak bu süreç, bundan sonraki dönemde yaşanacak bütün *iç krizlerin doğrudan uluslararası düzeye taşınacağı*nın da önemli bir işareti olmuştur. Osmanlıların himaye edilmesi gereken bir güç olarak kabul edilmesine neden olan imgenin oluşumunda da bu krizin önemli bir etkisi olmuştur. Çünkü “Şark Meselesi”, tam da böyle bir imgeyi temel alan bir mesele olarak cereyan etmiştir.

### 3.2.2. Kutsal Yerler Meselesi, Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması

“Rus, İngiliz ve Fransız imparatorlukları Osmanlı İmparatorluğu içindeki Hristiyan unsurları özgürleştirme konusunda ısrarcıydılar. Aynı imparatorluklar Asya, Afrika ve Avrupa'daki Müslüman bölgeler üzerinde kendi sömürgeci hâkimiyetlerini genişletmeye çalışıyorlardı.”<sup>224</sup> Batılı güçlerin Osmanlı iç unsurları arasında taraf tutarak sonuç elde etmelerine yönelik önemli bir gelişme bu Kutsal Yerler Meselesi olmuştur. Ayrıca bu mesele, Avrupalıların kendi anlaşmazlıklarını Osmanlı topraklarına taşıma girişimlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Kudüs'te Hristiyanlara ait çok sayıda kilise ve anıt bulunmaktadır. Bunların korunması, yönetilmesi ve onarılması gibi konularda Ortodokslarla Katolikler arasındaki anlaşmazlık oldukça uzun bir tarihe sahipti. Ancak İstanbul'un fethinden sonra Osmanlılar Ortodoksların lideri olan Rum Patriği'nin İstanbul'a yerleşmesini önemli bir politik adım olarak görmüşlerdi. Ancak Patriğin Osmanlı emperyal sistemine dâhil olmasıyla birlikte Kutsal Yerler Meselesi artık Osmanlıların bir iç meselesi oldu. Böylece sorunun tarafları arasındaki mücadele Osmanlı yönetimi altında sürdürülmeye başlandı. Daha doğru bir ifadeyle, Osmanlılar bu konuyu bir mesele olmaktan çıkarmışlardı. Ancak büyük güçler tarafından Osmanlı emperyal alanıyla ilgili bir “iç konu” olan Kutsal Yerler, bir *mesele* haline getirildi. Osmanlılar,

<sup>224</sup> C. Aydın; “Emperyalizme Karşı...”, s. 42.

Kutsal Yerler konusunu bu yerler üzerindeki haklar ve ayrıcalıklar bağlamında üç grup (Ortodokslar, Katolikler ve Ermeniler) arasında paylaştırmıştı. Bu düzenleme ile tartışma bir süreliğine çözüme kavuşmuştu. Bu dönemde tarafların arasındaki uyuşmazlık bir prestij sorunu olmaktan uzaktı. Bu arada 1850’li yıllarda ortaya çıkan Lübnan krizinde büyük güçler Osmanlı iç unsurları arasındaki tartışmalara müdahil olmuşlardı. Bu durumun bir benzeri bu bölgede de yaşanmaya başlamıştı. Misyonerler ve diğer unsurlar eliyle yürütülen çabalar, Kutsal Yerler Meselesini tekrar gündeme taşımıştı. Ancak konuyu bir mesele haline getiren gelişme, Fransa ve Rusya’nın konuyu diplomatik düzeyde tartışmaya başlamasıydı.

“Savaşın bahanesini oluşturacak olan şey, Osmanlı uyrukları arasında daha önce bu kadar derin bir krize neden olmayan etnik ve dinsel farklılıkların giderek daha fazla siyasallaşması ve Avrupalı güçlerin bu uyrukların himayesi konusunda artan rekabetleridir.”<sup>225</sup> Fransızlar, 1739 tarihli Belgrat Antlaşması’na dayanarak Katoliklerin bu bölgedeki ayrıcalıklarının kesin bir şekilde onaylandığını ileri sürerek 1814-15 Viyana Kongresi’nden sonra kapitülasyonların Katoliklere tanıdığı ayrıcalıklardan yararlanmak istemişlerdi. Ancak karşılarında Ortodoksların koruyuculuğunu üstlenmiş olan ve 1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşması’na atıfta bulunan Rusya’yı bulmuşlardı.

“Fransız, İtalyan ve İspanyol asıllı Katolik rahipler, 1850’li yılların başında o zamana kadar kutsal yerlere ilişkin olarak üstünlük hakkına sahip bulunan Ortodoks papazlar aleyhine Bâb-ı Âli’ye başvuruda bulundular. Ortodoks, Ermeni, Kıpti ve daha başka mezheplerle bu bölgenin hizmetlerini paylaşmış olan Katolikler, 1739 tarihli kapitülasyonlara dayanarak kutsal eşyaların ve kutsal yerlerin geri verilmesini istediler.”<sup>226</sup>

“1852 yılının Aralık ayı sonunda padişah Beytullahim’deki Navitas (İsa’nın Doğumu) Kilisesi’nin denetimini Ortodoks Rumların yerine Katoliklere veren bir ferman çıkardı. Bu aynı imtiyazları Ortodokslara vaat etmiş önceki bir fermanın (Kasım 1851) tersine dönmesiydi. Hariciye Nazırı Fuat Paşa bunu bir Fransız

<sup>225</sup> C. V. Findley, “The Ottoman Lands...”, p. 43.

<sup>226</sup> H. Tuncer, a. g. e., s. 50.

ittifakının izleyeceğini söylemişti ve belki de Fransızların Suriye'yi istila etmeye ilişkin tehditlerinden etkilenmiş olabilir.”<sup>227</sup> Bu dönemde, daha önce de belirtildiği gibi Fransa, Avrupa Denge Sistemi'nin karşısında olan bir devlettir. Bu nedenle, Fransa için Kutsal Yerler Meselesi, Avrupa Dengesi'nin savunucusu olan Rusya ile ilişkileri germek ve böylece Avrupa Uyumu'nun ortadan kalkmasına yönelik bir sürecin başlatılabilmesi için iyi bir fırsat olmuştur. Bununla birlikte, Fransa'nın bu konuda Rusya'yla karşı karşıya gelmesi, Osmanlıların muhtemel Rusya tehdidine karşı Fransa ile bir ittifak sürecini başlatabilirdi. Nitekim Rus Çarı Nikola başlattığı diplomatik girişimlerle Kırım Savaşı'na zemin hazırlayacaktı. Çünkü Çar, Osmanlıların muhtemel bir savaşta kendisi için büyük bir tehdit olamayacak kadar “hasta” olduğu konusundaki düşüncesine güvenmekteydi. Hatta bu görüşün İngiliz yetkililer tarafından da paylaşıldığını düşünüyordu. Bu çerçevede Kutsal Yerler Meselesi'nde Rus tarafının görüşleri doğrultusunda bir düzenlemeye gidilmesi amacıyla Prens Menchikov'u İstanbul'a göndermiştir.

Kutsal yerler sorununun Osmanlılar için anlamı; öncelikle bu bölgede uzun süredir dengeli bir şekilde yürüttüğü düzenin sonunun gelmiş olmasıydı. İstanbul'un fethiyle olgunlaşan imparatorluk sistemi, Hristiyan unsurların sisteme uyumunun sağlanmasıyla düzene oturmuştu. Bu unsurların emperyal düzene bağlılığının ortadan kalkması, bu düzenin derin bir yara almasına neden olmuştur. Ancak ilginç olan şudur ki, Şark Meselesi'ne ilişkin gelişmelerde Batı'nın “Osmanlıların Asya'daki topraklarından sadece Filistin ve Lübnan'ın Hristiyan vadilerini göz önünde tutmaları”<sup>228</sup>, imparatorluk yapısının önemli bir damarının kesilmesi anlamına geliyordu.

Kırım, askerî anlamda Karadeniz'in denetimi için oynadığı rol kadar aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde etkili olacak büyük fikir adamlarının çıkacağı bir bölgedir. Kırım'ın bu niteliğinin yanında Kırım Savaşı gerek Osmanlı-Batı ilişkileri açısından gerekse Osmanlı emperyal sistemi açısından ciddi bir kırılma noktasıdır. Kırım Savaşı, savaşa giden süreç, savaşın gelişimi ve

<sup>227</sup> V. H. Aksan; *a. g. e.*, s. 467.

<sup>228</sup> O. B. Kula, *a. g. e.*, s. 154.

nihayet sonuçları açısından Osmanlı ve dünya tarihi üzerinde son derece önemli bir gelişmedir. Osmanlıların Doğu politikalarının bazı ipuçlarını bu savaşın yaşandığı dönemde bulmak mümkündür.

Kırım Savaşı, çoğu zaman Rus ve İngiliz diplomatlarının gaflar ve yanlış anlaşılmalara sonucunda ortaya çıkan bir savaş olarak yorumlanmaktadır.<sup>229</sup> Bu bakışı destekleyen unsurları şöyle özetlemek mümkündür. İlk olarak, İngilizler ve Ruslar arasında Avrupa Uyumunun devam ettirilmesi konusunda bir farklılaşma söz konusu değildi. Buna rağmen özellikle İngilizler, Rusya'nın -Uyum'u bozarak- gerek deniz yollarının güvenliğini tehlikeye atarak gerekse Osmanlı topraklarında bulunan ticaret merkezlerini ele geçirerek İngiliz çıkarlarını sekteye uğratacağından endişe duymaktaydı. Bu nedenle Osmanlıların varlığını, Rusya'yı engelleyen bir unsur olarak görmekte ve bu nedenle Osmanlıların korunmasına yönelik geleneksel politikasını devam ettirmekteydi. Ancak, her ne kadar Çar Nikola, tahta geçtikten sonra Osmanlılara saldırarak Uyum'u bozma yönünde bazı işaretler vermiş olsa da daha sonradan, başında Şansölye Nesselrode'un bulunduğu komisyon Çar'a farklı bir tavsiyede bulunuyordu. Onlara göre "Rusya'nın güneybatı kanadında çok geniş bir tampon bölge oluşturan Osmanlıların korunmasının Rusya'nın çıkarına idi, zira güçsüz bir imparatorluk Rusya'nın güvenliğine hiçbir tehdit oluşturamazdı, aksine Osmanlı varlığı Rusya'yı daha tehlikeli güçlerden koruyordu."<sup>230</sup> Nitekim 1829 yılından sonra Ruslar en azından askerî anlamda Osmanlılara savaş açmamışlardı. Burada, her iki gücün de Osmanlıları frenleyici bir unsur olarak değerlendirmeleri ilginçtir. Daha ilginç olan ise, Uyum taraftarı İngiliz ve Rusların ortak frenleyici güç için birbirleriyle savaşmalarıdır.

Savaşı diplomatik gaflara bağlayan bakış açısını destekleyen ikinci konu; 1853 ilkbaharında Çar Nikola'nın, St. Petersburg'daki İngiliz Büyükelçisi Sir Hamilton Seymour ile görüşmesinde, hemen her konuda Rusya ile İngiltere'nin çıkarlarının aynı olduğunu dile getirmiş ve sözlerini şöyle sürdürmüştü: "Osmanlılar kritik bir

<sup>229</sup> Bu bakışa karşı çıkanlardan birisi V. Aksan'dır. Ona göre "Kırım Savaşı'nı ortaya çıkaran kriz, etnik topluluklar arasındaki (1848 devrimlerinin oluşturduğu) devrimci ateşle birleşen Tanzimat çabalarının Osmanlıların Tuna sınırında patlamaya hazır bir telaşa yol açmıştır." Bkz: V. H. Aksan, **a. g. e.**, s. 466.

<sup>230</sup> H. Tuncer; **a. g. e.**, s. 53.

durumdadır. Ülke parçalanmak üzeredir. Ellerimizin arasında çok hasta bir adam bulunmaktadır ve eğer bizler gerekli düzenlemeleri yapmadan önce bu hasta adam ellerimizden kayıp giderse çok büyük bir felaketle karşı karşıya gelmiş oluruz. Bu nedenle İngiltere ve Rusya bu sorunda mükemmel bir anlaşma içinde hareket etmeli ve biri ötekinin haberi olmaksızın hiçbir adım atmamalıdır”.<sup>231</sup> Burada iki tarafın da Osmanlıların kaderini belirlemek üzere birlikte hareket etmeleri konusundaki Rus vurgusu, İngiliz merkezi tarafından yanlış yorumlanmış, Rusya’nın aslında bu ülkeyi tek başına yutmayı düşündüğüne olan inanç, ilk unsurdaki şüphelerle birleşmiştir.

Bununla birlikte savaşı diplomatik gaflarla açıklamanın mümkün olmadığını gösteren işaretler de mevcuttur. İlk olarak, “Osmanlılara ve Müslümanlara olan nefretiyle tanınan Başbakan Aberdeen, Bahriye Nazırına mahrem bir konuşmada şöyle demişti: Rusya’nın Hristiyanlığını ve uygarlığını Türklerin fanatikliği ve ahlaksızlığıyla karşılaştırdığımda, neredeyse Kur’an’ı İncil’e yeğleyesim geliyor.”<sup>232</sup> İkinci işaret; “25 Şubat 1853 günü İstanbul’a (Ruslar İstanbul’a Çarkent anlamında Zarigrad derler) geldiğinde Prens Menchikov, burada yaşayan Rum ve Ruslar tarafından büyük bir coşku ile karşılanmış ve onu Zarigrad’ı yeniden hakiki inanca kavuşturacak kutsallık düzeyinde bir kişi gibi”<sup>233</sup> görülmesiydi. Ayrıca Rusya açısından “Osmanlıların çöküşü engellenmemeli, böylelikle, rakipleri başka yerlerle uğraşırken Rusya’nın bu devleti “yutabilmesi” mümkün olabilmeliydi.”<sup>234</sup> Dolayısıyla İngilizler ve Ruslar arasındaki güvensizliğin ulaştığı boyutu mutlaka bu boyutlar çerçevesinde de değerlendirmek gerekmektedir.

Kırım Savaşı’na kadar İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu’nun karşılaştığı krizlerde diplomatik girişimlerde bulunarak ya da donanmasını teyakkuza geçirerek destek vermişti. Kırım Savaşı’nı başlatacak olan kriz tırmanırken de İngilizler, Osmanlılar uğruna savaşa girmeyi düşünmüyorlardı. “Ancak İngiliz hükümetinde Rusya karşıtı güçlerin başında bulunan iki kişi, Kırım Savaşı öncesinde ve bu savaş sırasında İngiliz politikasının yönünü çizmede çok önemli bir rol oynamıştı: Lord

<sup>231</sup> H. Tuncer; **a. g. e.**, s. 38.

<sup>232</sup> V. H. Aksan, **a. g. e.**, s. 470

<sup>233</sup> O. B. Kula, **a. g. e.**, s. 152.

<sup>234</sup> H. Tuncer, **a. g. e.**, s. 37.

Palmerston ve Büyükelçi Stratford Canning (Lord Stratford de Redcliffe).”<sup>235</sup> Stratford Canning 1810 yılından sonra çeşitli aralıklarla İngiltere’nin Osmanlı büyükelçiliğini yapmıştı. “Canning, Çar’ın Yakındoğu politikalarını, İngiltere’nin çıkarlarına bir tehdit olarak görmekten daha çok, kendi bölgesine yapılan bir müdahale olarak algılıyordu. Canning, kendi şahsını Osmanlı hükümetinin koruyucusu olarak görüyordu. Onun kişisel olarak Rusya’ya duyduğu düşmanlık da çok iyi bilinmekteydi.”<sup>236</sup> Ayrıca büyükelçinin Osmanlılar üzerindeki etkisi büyüktü. Zira Kırım Savaşı boyunca Osmanlıların askerî ve siyasal davranışlarını sürekli olarak yönlendirecekti.

Avrupa Uyumu’nun bozulmasından en fazla yarar sağlayacak olan güç Fransa idi. Bu nedenle tırmanan krizin çözülmesi için bir çaba göstermiyordu. Savaşı önlemeye çalışan tek devlet, Avusturya’ydı. Avusturya, var olan uluslararası düzenin devamına en çok ihtiyaç duyan devletti. Bunu en çok vurgulayan kişi Metternich olmuştu. Dolayısıyla düzenin bozulmasına neden olacak büyük bir savaş her zaman Avusturya için daha kötü sonuçlara yol açabilirdi. Habsburg İmparatorluğu da Rus tehdidinden korkmakta ve bu korku onları desteğine ihtiyaç duydukları Rusya’dan uzaklaştırıyordu.

Nihayet Menchikov’un Osmanlılardan Rum Ortodoks kilisesinin kutsal yerler konusundaki taleplerinin kabulü ve Osmanlı İmparatorluğu’nun sınırları içerisinde yaşayan Ortodoks uyrukluların Rusya’nın korunması altına alınması talepleri Osmanlılar tarafından reddedildi. Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa, İngiliz büyükelçisi Canning’i Rusya’nın verdiği ültimatomdan haberdar etti. Stratford, Osmanlıların bu istekleri reddetmesini, aksi halde imparatorluğun kendisinin Rusya’nın koruyuculuğu altına girmiş olacağını bildirdi. Canning bir yandan da Menchikov’a Rusya ile doyurucu bir çözüme varılabilmesi için Osmanlıları iknaya çalıştığını söylüyordu. Büyük Britanya, Fransa ve Avusturya gibi birkaç Avrupalı gücün desteğini alacağına inanan Osmanlılar Rusların bu taleplerini reddettiler. Zira Osmanlıların İngiliz büyükelçisi Kostaki Müsürüs Paşa, Bâb-ı Âli’ye; “İngiltere

<sup>235</sup> H. Tuncer, *a. g. e.*, s. 38.

<sup>236</sup> *Ibid*, s. 42.

Dışişleri Bakanı Palmerston, Osmanlı hükümetine yardımda bulunma güvencesi veriyor, İngiliz kamuoyu, basını ve etkin İngiliz liderlerin Osmanlı davasının yanında yer aldığı<sup>237</sup> bildiriyordu. Rus heyeti 21 Mayıs'ta bütün İstanbul sefaret görevlileriyle birlikte İstanbul'dan ayrıldı ve Çarın ordusu Tuna prensliklerini (Eflak ve Boğdan) işgal edince İngiltere'nin önerisi üzerine Osmanlı İmparatorluğu hiçbir direnişte bulunmadı. Bu işgal Avusturya ve Prusya'yı da yakından ilgilendirmekteydi. Çünkü bu iki devlet, Doğu Avrupa'da ve Balkanlarda güç dengesinin bozulmamasından yanaydı. Avusturya ve Prusya, Rusya'nın bu işgalini protesto ettiler. İngiltere ve Fransa ise Avusturya'nın anlaşmazlığın Viyana'da toplanacak bir konferansta çözülmesi yolundaki önerisini kabul etmişti.

Bu arada özel olarak savaş çıkması halinde devlet maliyesini düzenlemek üzere bir Osmanlı Bankası kuruldu. Londra'da 450 milyon poundluk bir borç müzakeresi yapıldı. Viyana Kongresi, Temmuz 1853'te toplandı. Kongreden beklenen uzlaşma çıkmadı ve bunun üzerine Osmanlılar 4 Ekim 1853'te Ruslara savaş ilan etti.

İngiliz ve Fransız deniz güçleri Boğazları geçerek Karadeniz'e ulaştı. Osmanlı filosu Rus donanmasıyla 30 Kasım'da Sinop'ta karşı karşıya geldi. Bu savaşta birçok Osmanlı gemisi tahrip oldu ve binlerce gemici burada öldü.<sup>238</sup> Bu durum üzerine İstanbul ve Boğazların Rus tehdidiyle karşı karşıya olduğunu gören İngiltere ve Fransa Mart 1854'te, Rusya'ya savaş ilan etti. Bu, "İngiltere'nin 1815'ten beri Avrupalı bir güce karşı açtığı ilk büyük savaşı."<sup>239</sup> Osmanlı ve Ruslar arasındaki anlaşmazlık bir kez daha Boğazlar yüzünden bir Avrupa sorununa dönüştü. "İngiliz hükümeti, savaşa girme nedenini şöyle açıklamıştı: Rusya'nın haksız saldırısının karşısında durmak ve Osmanlılar için onurlu bir barışı sağlamak."<sup>240</sup> İngilizler Osmanlıları kendi kaderlerine terk etmek istemiyordu. Çünkü İngiltere'nin böyle bir tutum benimsemesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun yok olmasına seyirci kalması demek olacaktı. Avusturya'dan gelebilecek bir saldırıdan çekinen Ruslar,

<sup>237</sup> H. Tuncer, **a. g. e.**, s. 57.

<sup>238</sup> Kırım Savaşı'nda soğuk, açlık ve hastalıkların askerî çatışmalar kadar önemli kayıplara yol açtığı bilinmektedir. Bu açıdan savaşın meşruiyetini sorgulayan bir çalışma için bkz: Robert B. Edgerdon; **Death or Glory: The Legacy of the Crimean War**, Westview Press, Colorado, 1999.

<sup>239</sup> Michael Barthrop; **The British Army On Campaign: The Crimea (1854-56)**, Osprey Publishing, London, 1989, p. 3.

<sup>240</sup> H. Tuncer, **a. g. e.**, s. 62.

Avusturya'nın yaptığı uyarı doğrultusunda Eflak ve Boğdan'dan çekildi. Daha sonra buralara Avusturya ve Osmanlı orduları girdi. "Böylece Avusturya'nın müdahalesi, savaşın Tuna'da, yani Avrupa kıtasında savaşılmaması mümkün olan yegâne alanda sona ermesini sağladı."<sup>241</sup> "Bu çekilme neticesinde casus belli ortadan kalkmıştı"<sup>242</sup> ama Kırım'ın büyük bir askerî limanı olan Sivastopol'un Osmanlılar için sürekli bir tehdit oluşturması ve bu limanın Ruslar'a Karadeniz üzerinde bir egemenlik sağlaması, Rusları Kırım'da vurma kararının verilmesinin önemli nedenleriydi. Avrupalı müttefikler, Kırım Savaşı'nda kesin zafer kazanacaklarına inanıyorlardı. Nihayet askerî birlikler Ekim 1855'te Sivastopol'a saldırınca Rusya barış talebinde bulunmak zorunda kaldı.

Kırım Savaşı öncelikle Rusya'nın yayılma sürecini durdurabilmek ve Avrupa devletlerinin ve Osmanlı İmparatorluğu'nun güvenliğine ve çıkarlarına karşı oluşacak Rus tehdidini ortadan kaldırabilmek amacıyla gerçekleşmişti. İngiltere bu savaşa katılmakla Akdeniz'e ve Hindistan'a giden ticaret yollarına verdiği önemi göstermişti. İngiltere'nin bu savaş sonucunda hiçbir toprak kazancı olmamıştı. Ancak Rusya'nın Karadeniz'deki tersaneleriyle savaş gemilerinin yok edilmesi, İngiltere'nin sömürgeleri ve Akdeniz ticareti için değerli bir güvenceyi oluşturmuştu. Bununla birlikte Kırım Savaşı, Avrupalı devlet adamları arasında işbirliği için gerekli olan karşılıklı güveni yok etmiş, uluslararası düzeni ve barışı sağlayabilmek amacıyla gerçekleştirilen uluslararası antlaşmalara saygı duyulması yoluyla, devletlerin karşılıklı çıkarlarının en iyi biçimde korunabileceği inancını da ortadan kaldırmıştı. Avrupa Uyumunun yok olması, Avrupa devletler sistemi ile uluslararası güç dengesini tümüyle değiştiren savaş ve devrimlerin yer aldığı yirmi yıllık bir dönemin kapılarını açmıştı.<sup>243</sup> Osmanlılar bu savaşın galiplerinden biri durumundaydı. Ancak savaş, 1914'e kadar geçecek dönemde imparatorluğun parçalanma sürecini hızlandırıcı bir etki oluşturmuştur. İmparatorluğun Ortodoks Hristiyan unsurlarının ve diğer gayr-i Müslim halklarının haklarını koruma çabasında olan Avrupalı güçler, bu toplulukların Osmanlı egemenliğinden tümüyle kurtulma yolundaki isteklerini kamçılamıştır. 1914'e gelindiğinde Osmanlıların Avrupa kıtasındaki birçok unsuru

<sup>241</sup> M. Kia; **a. g. e.**, p. 118.

<sup>242</sup> W. Hale; **a. g. e.**, s. 27.

<sup>243</sup> H. Tuncer, **a. g. e.**, s. 52.

bağımsızlığını kazanmıştı. Ulusal self-determinasyon ilkesinin savunucuları, Balkanlarda yeni ulusal devletlerin kurulmasını Kırım Savaşı'nın en olumlu ve en kalıcı kazanımı saymıştı. İmparatorluğun bölünmesinden en çok yararlananlar ise Avrupalı devlet adamlarının uzun bir süreden beri korktukları gibi Ruslar olmuştu.

Kırım Harbi'nden önce ve sonra binlerce Müslüman açısından bu dönem, eşitlikle ilgili yeni kanunlarla eski üstün konumlarının aşındırıldığı, Anadolu ve Levant<sup>244</sup> küresel ekonominin parçası haline geldikçe ekonomik temellerinin çatırdadığı muazzam bir kargaşa dönemi oldu. Tanzimat olarak bilinen 1839-1876 arasındaki dönemi niteleyen reform ve gericilik tahterevallisi, bir Osmanlı Müslüman hanedanı ve bürokrasinin kendi şartıyla uygar Avrupa ulusları sırasına katılmaya yönelik uzun dönemli mücadelesinin göstergesidir.

Kırım Savaşı sonucunda Rusya tarafından bozulan Avrupa dengesi tekrar kuruldu. Avrupalı güçlerin temsilcileri Şubat 1856'da Paris'te bir barış konferansı için bir araya geldiklerinde Osmanlı sultanı Büyük Britanya ve Fransızların ikinci büyük bir reform paketi (Islahat Fermanı) konusundaki baskısı altındaydı. 30 Mart 1856'da imzalanan Paris Antlaşması ile Rusya Eflak ve Boğdan'dan çekilmeye zorlandı ve Sırbistan Osmanlı yönetimi altında özerk bir bölge haline geldi. Besarabya'nın güneyinden Boğdan'a kadar olan bölgeyi teslim eden Rusların Tuna'ya erişmesi engellendi. Türk Boğazları bütün ülkelerin savaş gemilerine kapatıldı ve Karadeniz silahtan arındırıldı. Rusya savaş boyunca işgal ettiği Kars gibi Anadolu şehirlerini terk etmeye zorlandı. Belki de en önemlisi, Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması Osmanlıların -1814 Viyana Kongresi'nden beri devam eden Avrupa güç dengesi sistemi olan- Avrupa Konserti içine de facto katılımını sağladı. “<sup>245</sup>Konsert üyeliğinin devam ettirilmesi, bu tarihten sonra Osmanlıların dış politikasının temel hedeflerinden birisi olmuştur.” Ali Paşa ile Paris elçisi Cemil Bey tarafından temsil edilen Osmanlılar tarihlerinde ilk kez uluslararası bir konferansa Avrupalı güçlerle eşit haklara sahip olarak katılıyorlardı. İmparatorluğun topraksal bütünlüğü teorik

<sup>244</sup> Levant bölgesinin Batı ekonomileri açısından taşıdığı önem için bkz: F. S. Rodkey; “Ottoman Concern about Western Penetration in the Levant: 1849-1856”, *The Journal of Modern History*, Vol. 30, No. 4, December 1958, pp. 348-353.

<sup>245</sup> W. Hale, *a. g. e.*, s. 27.

olarak koruma altına alındı ve Rusya'nın güneydoğu Avrupa'ya doğru yayılması kontrol altına alındı. Rus saldırısının durdurulmasıyla Tanzimat liderleri reform gündemlerine tekrar dönme fırsatı yakaladılar. İstanbul'da geniş bir İngiliz ve Fransız varlığı bu şehri ve nüfusu Avrupalı davranışlar ve geleneklerin etkisine açık hale getirdi. Bu ise Tanzimat liderlerine daha hoşgörülü bir kültürel çevre oluşturma konusunda yardımcı oldu. “Kırım Savaşı, Türk cemiyetinde Batı'ya karşı ister istemez bir yumuşama meydana getirmiştir. Yani o “gavur” ilk defa bizim için ölen, bizim çocuklarımızla çarpışan, onlarla birlikte ölen, onlarla birlikte sakat kalıp dönen adam. Bundan sonra bazı tavizlerin verilmesi söz konusu oluyor. Bu taviz sadece devlet düzeyinde değil, adeta kapalı bir kontrat sistemiyle, sosyolojik bir kontrat sistemiyle bütün kavim, bütün bir millet tarafından veriliyor.”<sup>246</sup>

“Osmanlı Türklerinin Fransız ve İngiliz birlikleriyle omuz omuza savaşarak Ruslara karşı kazandıkları Kırım Savaşı acı bir terslikle, Türklere Ruslar karşısında daha önce aldıkları yenilgilerden daha pahalıya patladı.”<sup>247</sup> Bununla birlikte kötü olan gerçeklik Osmanlı hükümetinin bu savaş sırasında yüksek faizli borçlanmaya gitmesiydi. Bu oldukça büyük bir maliyet anlamına geliyordu. Borçlanma, imparatorluğun ekonomik bağımlılığını artırıcı bir etki oluşturdu. Böylece bu dönemde bir taraftan reformlar yapılmaya çalışılırken bir yandan da bu borçların ödenmesi mücadelesi verildi.<sup>248</sup>

Daha önce de belirtildiği 1856 Paris Barış konferansına katılan Osmanlılar Avrupalı güçlerin Tanzimat Fermanı'ndan sonraki ikinci büyük reform paketi olan Islahat Fermanı konusundaki baskısı altındaydı. “Bu ikinci paket ilkinin aksine Avrupalı güçlerin hazırladığı ve Osmanlı hükümetinin kabul etmek zorunda kaldığı bir reform programıydı.”<sup>249</sup> 1856 Antlaşması ile Osmanlılar 1875 yılına kadar göreceli olarak daha sakin bir dönem geçirmiştir. Balkanlarda ve Lübnan'da krizlerle karşılaşılrsa da bu dönemde imparatorluk, toprak kayıplarına neden olacak uluslararası krizlerle karşılaşmamıştır.

<sup>246</sup> İ. Ortaylı; **Avrupa ve Biz**, s. 34.

<sup>247</sup> William H. McNeill; **Dünya Tarihi**, Çev. Alâeddin Şenel, İmge Kitabevi, Ankara, 2008, s. 617.

<sup>248</sup> Dış borç alınması süreciyle ilgili bkz: Olive Anderson; “Great Britain and the Beginnings of Ottoman Public Debt: 1854-1855”, **The Historical Journal**, Vol. 7, No. 1, 1964, pp. 47-63.

<sup>249</sup> H. Tuncer, **a. g. e.**, s. 73.

### 3.2.3. 1876 Tersane Konferansı (İstanbul Konferansı)

1870’li yıllarla birlikte, Osmanlıların, Rusya’ya karşı verilen mücadelede İngiltere’nin desteğini kaybettiği bir döneme girilmişti. Almanya ve İtalya’nın siyasal birliklerini sağlamalarının ardından Avrupa güç dengesi derinden sarsılmış ve dönemin aktörleri açısından yeni bir süreç başlamıştı. İngiltere’de, Osmanlı karşıtlığıyla tanınan Gladstone öncülüğünde Osmanlıları Avrupa dışına çıkarmaya dayalı oryantalist söylemler oldukça yoğunlaşmıştı.

Osmanlılar, savaş için bahane arayan Rusya’ya bu ortamı sağlamamak adına Balkanlarda yapılacak reformlar konusunda İngiltere’den gelen konferans talebini kabul etmişlerdi. Ancak böyle bir konferansın Osmanlıların iç işlerine müdahale anlamına geleceği ortadaydı. Bu durumun önlenmesi için yapılan girişimlere İngiliz elçisi, “konferans görüşmelerinde Osmanlı devletinin istiklâli ve mülk bütünlüğü riayet görecektir”<sup>250</sup> şeklinde yanıt vermiş ve Osmanlıları konferansı toplanması konusunda ikna etmiştir.

Rusya, İngiltere, Fransa, Avusturya, Almanya ve İtalya (ki bunlar aynı zamanda 1856 Paris Antlaşmasını imzalamış olan devletlerdi) 23 Aralık 1876’da Bahriye Nezareti’nin binasında bir araya geldiler. Bununla birlikte konferansı anlamsız hale getirme çabası olarak nitelendirilebilecek bir zamanlama ve yöntemle Osmanlılar meşrutiyeti ilan etmişler ve bunu konferans sırasında orada bulunan devletlere de bildirmişlerdi. Ancak Osmanlıların “uluslararası toplumun ahlakî ilkelerine başvurarak”<sup>251</sup> yaptıkları bu çaba büyük güçler tarafından “çocuk oyuncağı”<sup>252</sup> olarak nitelendirilmiş ve bu güçler Osmanlıların iç işlerine müdahale edici kararlar almaktan vazgeçmemişlerdir.

Tersane Konferansı’nda büyük güçlerin Osmanlılara yaptığı tekliflerden<sup>253</sup> anlaşılacağı üzere Osmanlılar artık iç işlerinde de tümüyle Avrupalı güçlerin gözetimi ve denetimi altına sokulmak isteniyordu. Ancak Mithat Paşa hükümeti bu

<sup>250</sup> Enver Ziya Karal; **Büyük Osmanlı Tarihi**, Cilt. 4, TTK Yayınları, Ankara, XXXX s. 27.

<sup>251</sup> C. Aydın; “Emperyalizme Karşı...”, s. 62.

<sup>252</sup> E. Z. Karal; **a. g. e.**, s. 30.

<sup>253</sup> Ibid, s. 31.

önerileri reddetti. Böylece Rusya'nın savaş için en önemli bahanelerinden biri de olgunlaşmış oldu.

### 3.2.4. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ve Berlin Konferansı

Rus Çarı'nın en büyük kaygısı, Osmanlı İmparatorluğu'nda yeni kurulan meşrutiyet yönetimi idi. Osmanlılarda parlamenter bir rejimin kökleşmesi, Rus yönetim sistemi için sürekli bir tehdidi ifade edecekti. Ayrıca, Osmanlı topraklarında parlamenter sistem başarılı olursa Rusya'nın Balkanlarda Hristiyan uyruklu lehinde avukatlık yapması da önlenmiş olacaktı. Rusya, yapılmasını istediği savaşta diğer büyük güçlerin desteğini sağlamak istiyordu. Bunun için Mart 1877'de Londra Protokolü imzalanmıştı. Protokolü, Tersane Konferansı'na katılan devletler imzaladı. Bu protokol ile büyük güçler Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tüm Hristiyanların durumlarının iyileştirilmesi konusunda ortak çıkarları olduğunu yeniden altını çizmişti. Bunlar Osmanlı hükümetine hemen iç reformları gerçekleştirmesini önermiş, Osmanlı eyaletlerinde huzursuzluğun sürmesinin kendi çıkarları ve genel olarak Avrupa'nın çıkarlarıyla bağdaşmayacağı hususunda uyarıda bulunarak, huzursuzlukların sürmesi durumunda Hristiyanların çıkarları doğrultusunda ortak harekette bulunacaklarını bildirmişlerdi. Ayrıca bu reformlar İstanbul'daki elçileri aracılığıyla denetlenecekti. Bu durum Osmanlılar için son derece onur kırıcıydı. Bu nedenle Osmanlı hükümeti Londra Protokolü'nü reddetti. Ancak bu red, Rusya ile savaşın da yolunu açmış oldu.

Rusya Nisan 1877'de Osmanlılara karşı aldığı savaş kararını tüm dünyaya duyurdu. Bu savaşın gerekçesi olarak da Osmanlıların Avrupalıların öğütlerine saygı göstermemesi, Hristiyanların durumunu düzeltmek için kendisine önerilmiş olan önlemleri yerine getireceğine ilişkin artık Osmanlı hükümetine güven duyulamayacağı ve Balkanlardaki sürekli kargaşa durumunun Rusya'nın çıkarlarını zedelediği idi. Çıkan savaşta Osmanlı güçleri Rusları Plevne'de birkaç ay oyaladı ancak Aralık ayında Çar'ın ordusu İstanbul'a neredeyse 20 km kadar yaklaştı.<sup>254</sup> 3 Mart 1878'de Rusya ve Osmanlılar arasında Ayastefanos Antlaşması imzalandı.

<sup>254</sup> V. H. Aksan; a. g. e., s. 470.

Diğer şeyler yanında, Karadeniz'den Ege'ye uzanan bölgede özerk bir Bulgar devletinin kurulması isteniyordu. Sırbistan, Romanya, Karadağ bağımsız devletler olarak tanınacaktı. Rusya Batum, Kars ve Ardahan'ı ele geçirdi. Buna ek olarak Osmanlı hükümeti Teselya ve Ermenistan'da reform yapmaya zorlandı. Ayastefanos Antlaşması'nın Rusya açısından önemi, bu antlaşmanın Pan-Slavizm politikasının kazandığı büyük bir zafer olarak değerlendirilmesinden kaynaklanmaktadır. Bu antlaşmayla birlikte Rusya, Şark Meselesi'ni sadece kendi çıkarları doğrultusunda bir çözüm yoluna bağlamış oluyordu. Ancak bu düzenlemeden başta Balkan halkları olmak üzere kimse hoşnut olmamıştı. Rusya'nın Balkanlar ve Kafkaslarda hızla artan etkisi diğer Avrupalı güçlerin hoş görebileceği bir durum değildi ve nihayet Avusturya ve İngiltere duruma müdahale ettiler. Ayastefanos Antlaşması hükümsüz sayıldı ve Avrupalı güçler yeni bir kongre için Berlin'de toplanma kararı aldı. Hem İngiltere hem de Avusturya ile savaşabilecek güce sahip olmayan Rusya bu kararı kabul etti.

“1877-78 Osmanlı-Rus savaşında yaşanan gelişmelerde görülebilir ki, bu savaş sırasında Rus İmparatorluğu Hristiyanlaştıkça Osmanlı İmparatorluğu da Müslüman kimliğine daha fazla vurgu yapar hale gelmiştir.”<sup>255</sup>

Haziran 1878'de Berlin'de başlayan kongre Osmanlı ve Güneydoğu Avrupa tarihinin önemli bir dönüm noktasıdır. “Bir ay sonra kongre sona erdiğinde Osmanlı İmparatorluğu artık Balkanlardaki bir siyasal ve askerî güç olma konumunu yitirdi. Osmanlılar topraklarının yüzde sekizini ve nüfusunun 4,5 milyonunu kaybetti.”<sup>256</sup> Bunların çoğu Hristiyan'dı ve Balkanlardan ve Kafkaslardan imparatorluğun elindeki topraklara yoğun bir Müslüman göçü yaşandı.

Rusya ayrıca Kars, Ardahan ve Batum bölgesini ele geçirdi ve böylece Karadeniz kıyılarından Doğu Anadolu'ya geçiş için bir köprü elde etmiş oldu.<sup>257</sup> İngilizler, Yunan nüfusun yoğun olduğu Müslüman Türklerin ise azınlık olduğu Kıbrıs Adası'nı ele geçirdiler. Arnavutluk'un önemli bölgelerini ve kasabalarını

<sup>255</sup> C. Aydın; “Emperyalizme Karşı...”, s. 63.

<sup>256</sup> M. Kia; a. g. e., p. 123.

<sup>257</sup> Ibid, p. 124.

Karadağ ve Yunanistan'a bırakan Avrupalı güçler geçmişte her fırsatta Osmanlılara inançlı bir şekilde hizmet eden değerli bir toplum içerisinde yeni bir milliyetçi akımın fitilini ateşlediler.<sup>258</sup> Böylece Arnavutluk Sırlar, Romenler ve Bulgarların kurduğu modeli aynen kopyalayacak ve bağımsızlık talebinde bulunacaklardı.

Kongre'ye katılanların içinde Rusya en fazla hüsrana uğrayan ülkeydi. Osmanlılara karşı savaşta en fazla insan kaybeden ve bu savaşta en fazla maddi yükü üstlenen devlet olmasına rağmen sadece güney Beserabya'yı almıştı. Avusturya ise oturduğu yerde Bosna-Hersek ile ödüllendirilmişti. Bu hayal kırıklığı Balkan Yarımadası'nı saatli bir bomba haline getirdi. Osmanlı İmparatorluğu'nu Balkanlar'da küçük ve aç bağımsız devletler şeklinde dilimlerken Avrupalı güçler burada şiddetli bir rekabeti tesis ettiler. Berlin Kongresi'nin üstünden 36 yıl geçtikten sonra bir barut fıçısı halindeki Balkanlar 1912 ve 1913'te iki kez ateş aldı ve 28 Haziran 1914'te Sırp milliyetçilerinin Avusturya Prensi Arşidük Franz Ferdinand'ı Saraybosna'da suikast sonucunda öldürmeleriyle patladı ve Birinci Dünya Savaşı'nın kıvılcımını çaktı.

Berlin Antlaşması, 1774'ten beri imzalanan bütün antlaşmalara kıyasla Osmanlı İmparatorluğu açısından çok daha yıkıcı bir darbe oluşturmuştu. Osmanlıların "hasta adam" olmadığını ileri sürenler bile bu antlaşmayla hastanın uzuvlarını kesmeye karar vermişlerdi.<sup>259</sup> İmparatorluk 1875-78 arasında bunalımdan malî, siyasal, askerî ve diplomatik açılardan güçsüzleşmiş ve küçülmüş bir durumda çıkmıştı. Toplam 210.000 km2 civarında toprak kaybedilmişti. 11 milyon kişi Osmanlı yönetiminden ayrılmıştı. Bu toprak ve nüfus kopmalarına ek olarak imparatorluğun malî kaynakları da azalmıştı. Çünkü bağımsızlıklarını kazanan devletlerin önceden Osmanlılara vermekle yükümlü oldukları vergiler kesilmişti.

Berlin düzenlemesini gerçekleştiren büyük güçlerin amacı, yalnızca Ayastefanos Antlaşması'nın hükümlerini değiştirmek olmayıp, Paris Antlaşması ile sağlanmış olan ve Osmanlı-Rus savaşıyla ortadan kalkmış olan güç dengesi yerine yeni bir denge kurmak olmuştu. Yeni denge, Osmanlı topraklarının paylaşılması

<sup>258</sup> M. Kia; *a. g. e.*, p. 125.

<sup>259</sup> H. Tuncer, *a. g. e.*, s. 168.

ile oluşmuştu. Osmanlıların Balkanlardaki topraklarının paylaşılmasının yanı sıra Kıbrıs İngiltere'ye verilmiş, Bismarck da gizli olarak Fransa'ya Tunus'u işgal edebileceğini söylemişti. Böylelikle Berlin Antlaşması ile Osmanlı topraklarının bir bölümü büyük devletler arasında paylaştırılmış ve geri kalanının bölüştürülmesi için de açık kapı bırakılmıştı. Bunun anlamı, Paris Antlaşması'nın kabul ettiği Osmanlı topraklarının bütünlüğüne saygı ilkesi, Berlin Antlaşması'yla ortadan kalkmış oldu. Yine Paris'te kabul edilen, Osmanlıların iç işlerine karışılmaması ilkesine de Berlin'de son verilmişti. Hatta Berlin'de, Osmanlıların iç işlerine müdahale, devletler hukukunun kuralı olarak belirlendi.

### 3.2.5. Osmanlı Topraklarının Batılılarca İşgali

“Osmanlıların 1878'deki yenilgisi sebebiyle, Müslüman ve Ortodoks tebaa arasında uzun süre içinde tesis edilen emperyal bağlar zayıflamıştır. Bu savaştan sadece birkaç yıl sonra da, sırasıyla Mısır ve Tunus Avrupa imparatorluklarının himayesi altına girmiş, ardından Afrika kıtasının sömürgeleştirilmesine yönelik çok hızlı bir süreç başlamıştır.”<sup>260</sup> Berlin Antlaşması sonrasında İngiltere, Doğu'daki çıkarlarını korumaya ve Almanya'nın Avrupa'da üstünlük kurmasını önlemeye kararlıydı. Nisan 1880'de İngiltere Başbakanlığı'na getirilen Gladstone ile birlikte İngiltere politikalarında dramatik bir değişim gerçekleşmiş ve İngiltere-Rusya ilişkilerinde düzelme kaydedilmişti. Gelecek iki yıl içerisinde İngiliz politikası, Rusya ile ilişkilerde gerilimi azaltmayı ve Avrupa'da etkili bir uzlaşmayı yaratmayı hedefleyecekti.

Gladstone, İngiltere'nin Şark Meselesi'nde Rusya'ya ve Osmanlılara karşı tutumunu şöyle özetliyordu: “Biz Osmanlıların dostu değiliz, biz Rusya'nın da dostu değiliz. Başlangıçtan beri savunduğumuz dava, ne Osmanlı Devleti'nin ne de Rusya'nın davası olmuştur. Bizim savunageldiğimiz, bağlı (tâbi) toplulukların davası olmuştur.”<sup>261</sup>

<sup>260</sup> C. Aydın; “Emperyalizme Karşı...”, s. 64.

<sup>261</sup> H. Tuncer, **a. g. e.**, s. 170.

Fransa Mayıs 1881’de Tunus’ta idareyi ele aldı. Tunus bir *bey* tarafından yönetiliyordu ve bu bey Avrupalı devletlerin finansal yardımına gittikçe artan bir ihtiyaç duyuyordu. Borçlarını ödemekte zorlanması 1869’da Avrupalı güçlerin müdahalesine ve Uluslararası Borç Komisyonu’nu kurmalarına neden oldu. Tunus’un finansal kontrolü artık bu komisyonun eline geçti. Bir Afrika imparatorluğu kurmayı planlayan İtalya’dan duyulan korku nedeniyle Fransa eyalet üzerinde koruyuculuğunu ilan etti. Osmanlılar toprak bütünlüklerini garanti altına alan Paris Antlaşması’nı hatırlattıkları zaman hiçbir Avrupalı güç buna karşılık vermedi.

Fransa’nın Tunus’u kolonileştirmesine Mısır üzerinde kontrol kurmaya niyetli olan İngilizler destek verdi. Mısır hidivleri Avrupa bankalarına birçok defa başvurmuşlar ve aldıkları yüksek faizli borçları yöneticilerinin pahalı hayat tarzlarını finanse etmekte kullanmışlardı. Bu borçlar Mısır’ı iflasa sürükledi ve Avrupalı güçler ülkenin maliyesini düzenlemek adına müdahale ettiler. Avrupalı devletler vergilerin toplanması üzerinde kontrolü ele geçirdiler. Avrupa’nın emperyal müdahalesine karşı duyulan içerleme Eylül 1881’de Ahmed Urabi Paşa’nın liderliğindeki bir grup ordu görevlisinin isyanını tetikledi. II. Abdülhamit Ahmet Urabi Paşa’yı Osmanlı başkentine davet ederek duruma müdahale etmeyi ve bir anlaşma zemini kurmayı denedi. Ancak İngiliz gemilerinin Mısır’a ulaşması ve kanlı bir çarpışma yaşanması nedeniyle sultanın bu girişimi başarısız oldu. Osmanlı yönetimi İngilizlere karşı duracak siyasal ya da askerî kapasiteye sahip değildi. 1885’te, sultanın ve İngilizlerin ortak olarak belirleyeceği bir kişinin Mısır’ı idare edeceğine karar verilse de şimdi Mısır’ın gerçek sahibi İngilizlerdi ve gelecek 70 yıl boyunca da onlar olacaktı.

### **3.3. Batılılaşmanın Osmanlıları Doğu’ya Yönelmesi ve Pan-İslamizm**

Savaş alanındaki birçok yenilgilere rağmen II. Mahmut Osmanlı İmparatorluğu’nu dönüştürecek birçok reforma imza atmıştı. Bu adımların önemli bir sonucu, 1839’dan 1876’ya kadar olan dönemde köklü reformlar yapacak önemli bir kadronun ortaya çıkmasına neden olmuştu. Gerçekten de II. Mahmut’un eski kurumları bir kenara bırakarak onların yerine çeşitli Avrupa ülkelerinden ödünç aldığı kurumları getirmişti.

3 Kasım 1839 günü, yeni sultan Abdülmecit bakanlarını, yüksek rütbeli askerleri ve yabancı ülke temsilcilerini Topkapı Sarayı'nın bahçesinde topladı ve Dışişleri Bakanı Mustafa Reşit Paşa burada Hatt-ı Şerif-i Gülhane'yi ya da Tanzimat Fermanı'nı okudu. Bu ferman Avrupalı güçlerin baskısı altında hazırlanmış olsa da Tanzimat olarak bilinen reform döneminin başlamasıyla ilgili emperyal bir emir olması açısından oldukça önemliydi. Sultan bu belgeyle birlikte bütün unsurların hayat hakkını, şerefini ve mülkiyet hakkını garanti altına alıyordu. Belge, aynı zamanda askere alma ve askerlik hizmeti konusunda adil bir düzenleme içeriyordu. Yeni bir ceza kanununun hazırlanması, rüşvetin engellenmesi ve düzenli ve adil bir vergi sisteminin hayata geçirilmesi konusunda da resmen emir veriliyordu. Böylece Osmanlı unsurlarının dinlerine ya da etnik kökenlerine bakılmaksızın eşit muamele görecekları, canlarının ve mallarının keyfi saldırılara karşı ve müsadere ile el konulmasına karşı korunacaklardı. Bu açıdan Tanzimat dönemi, merkezî hükümet tarafından, hukuka dayalı bir devlet nosyonu sağlayarak, Bâb-ı Âli'nin otoritesini güçlendirmek için sistematik bir girişimini temsil ediyordu.

Sultan Abdülmecit'in "Islahat Fermanı, reform sorununun kendisi kadar karmaşık olan bir cümleyle başlıyordu: Bugün, şu anki durumumuzu imparatorluğumun şanı ve uygar halklar arasında yer aldığı konumla uygun hale getirmek amacıyla çıkarılmış yeni nizamnameleri bir kat daha yenileme ve genişletme isteğiyle, kuvvet ve kudreti artırmayı, benim gözümde hepsi eşit ve benim için aynı derecede aziz olup birbirine candan yurtseverlik bağlarıyla bağlanmış olan bütün uyruklarımın mutluluğunu sağlamayı ve imparatorluğumun mamuriyetini günden güne geliştirecek araçları temin etmeyi arzu ederim."<sup>262</sup> Bu düzenlemedeki amaç Osmanlı unsurlarını ırk ve din farkı gözetmeksizin kaynaştırmak ve Müslüman unsurlarla Hristiyan unsurları yasal açıdan ayıran öğeleri ortadan kaldırmaktı. Bu eşitsizliğin ortadan kaldırılması ancak bütün unsurlara eşit siyasal haklar tanımakla mümkündü. Islahat Fermanı ile birlikte askerlik hizmeti Hristiyan unsurlar için de zorunlu hale getirildi. Hristiyanlara Osmanlı eğitim sisteminden yararlanma ve devlet memuru olma hakları da tanındı.

---

<sup>262</sup> R. H. Davison; **a. g. e.**, s. 2.

İmparatorluk bu reformları, imparatorluğu yeniden canlandırmak ve Avrupa'nın gücüyle uygarlığının giderek artan biçimde egemen olduğu bir dünyada kendini korumak amacıyla yapıyordu. Ulaşılması gereken hedef bu olduğunda, Osmanlıların hayatında değişiklik yapması gerekmeyen hiçbir yön yoktu. Çünkü imparatorluğun içine düştüğü zor durumun birçok sebebi vardı. Bu nedenle Osmanlı devlet adamları 1856'yı takip eden yirmi yıl içerisinde bütün alanlarda reform denemelerine giriştiler. Reformları ilan etmeleri bazen Avrupa devletlerinden gelecek müdahaleleri savuşturmak amacıyla kullanılırken bazen de onları aldatmayı hedefliyordu. Ancak reform hareketinin arkasında yatan temel dürtü, Avrupa'nın gözünü boyamak değildi. Tersine, birçok alanda bazı Batılı fikir ve kurumların benimsenmesini ya da uyarlanmasını içeren iç tedbirlerle imparatorluğu yeniden canlandırmaktı. Ancak özellikle Islahat Fermanı'ndaki düzenlemelerin Paris Antlaşması'nın içeriğinde yer alması Avrupalı güçlerin Osmanlıların iç işlerine uluslararası düzeyde karışma hakkını veriyordu. Oysa Kırım Savaşı'nın en önemli nedeni Osmanlıların böyle bir hakkı Rusya'ya vermek istememesiydi. Böylece Islahat Fermanı'nı izleyen dönemde büyük devletlerin yapacakları müdahalelerin nedeni Osmanlıların söz verdiği bu düzenlemelerin uygulanmasını sağlamak olacaktır. Rusya'nın Küçük Kaynarca, Bükreş ve Edirne Antlaşmaları ile tanınan ve bu devletin Osmanlı Ortodoks unsurlarını koruyuculuğu altına alabilmesini sağlayan tarihsel ve siyasal hakları ortadan kaldırılmıştı. Bu durumda Rusya, Paris Antlaşması'nı bozabilmek için her an fırsat beklemekteydi. İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün korunmasını ve hatta imparatorluğun bir dereceye kadar güçlenmesini istiyordu. Zira Hindistan'ın güvenliği açısından Rusya önemli bir tehditti. Dolayısıyla Rusya, hem İngiltere hem de Osmanlılar için ortak bir tehdit durumundaydı. İngilizler 1838 Balta Limanı Antlaşması ile Osmanlı hammadde kaynaklarına ulaşımını kolaylaştırmakta ve bu ülkeyi kendisi için uygun bir pazar haline getirmekteydi. Bu nedenle Osmanlıların toprak bütünlüğünü mutlaka devam ettirmek istiyorlardı. Geniş kapitülasyonlara sahip olması ve Akdeniz'deki sömürge arayışı içinde olması nedeniyle Fransa için de Osmanlıların bütünlüğü ve yapılacak reformlarla güçlenmesi önemli bir konuydu. Ancak bir yandan da milliyetçilik temelinde kurulacak yeni ulus-devletlerin koruyuculuğunu yapmayı da isteyen Fransa'nın bu iki politikası birbiriyle çelişiyordu. Orta Avrupa'daki varlığını

korumak ve özellikle Balkanlarda Osmanlı aleyhine genişleme niyetinde olan Habsburg İmparatorluğu da milliyetçilik hareketlerinden etkilenen bir devletti. Ancak Avusturya, Osmanlıların Rusya tarafından tek taraflı olarak ortadan kaldırılması ya da bu paylaşımda dışarıda bırakılma riski karşısında yapılacak reformlarla bir süre daha Osmanlıların güçlü bir devlet olarak kalmasından yanaydı. Avusturya Dışişleri Bakanı ve Başbakanı Metternich bu konuda şunları söylemişti: “Bir güç olarak varlığınızın başlıca temelini ve padişah ile Müslüman uyruklar arasındaki birinci bağı oluşturan dinsel kurumların ışığı altında bir hükümet kurun. Yönetiminizi düzene koyun, reform yapın; ancak size uygun olmayan yönetim biçimlerini uygulamak yerine, var olan yönetimi bir kenara atmayın... Hristiyan uyruklarınıza mutlak bir koruma sağlayın. Onların din sorunlarına karışmayın, onların ayrıcalıklarının koruyucusu olun ve onlara vermiş olduğunuz sözleri yerine getirin...”<sup>263</sup>

Rusya Kırım Savaşı’ndan sonra Güney ve Orta Asya’da işgallere girişmişti. Kafkasya’nın doğusunu ve batısını aldıktan sonra, 1865 ile 1873 yılları arasında Türkistan Hanlıkları ile Hiye Hanlığı’nı da ortadan kaldırmış<sup>264</sup> ve buralara yerleşmişti. Batıda ise Osmanlılara zarar veren Pan-Slavizm hareketini sistemleştirmişti. Pan-Slavizmin başlıca ilkeleri otokrasi, ulusçuluk ve Ortodoksluktu. Bu doktrin çerçevesinde Doğuda yeni işgallerle Rus emperyalizmi geliştirilecek, Rusya’nın egemenliği altında bulunan çeşitli ırklar Ruslaştırılacak ve Rusya’nın dışında kalan Slav toplulukları Rus egemenliği altına alınacaklardı. Pan-Slavistler Osmanlı topraklarında yaşayan Slavları kurtarmakla işe başlamak istiyorlardı. Zaten Çar Büyük Petro döneminden itibaren Rusya, Ortodoksluğa dayanarak Osmanlı Ortodokslarını tahrik etmiş ve bu halkların koruyuculuğunu üstlenmişti. Bundan böyleyse din öğesini bir yana bırakarak, ırkçılık öğesini ön plana çıkarmak suretiyle aynı eylemi sürdürecekti.

Berlin Antlaşması’nın oluşturduğu olumsuz havaya rağmen Sultan II. Abdülhamit, Tanzimat döneminde başlayan reformları devam ettirecek enerji ve

<sup>263</sup> H. Tuncer, **a. g. e.**, s. 77.

<sup>264</sup> Ibid, s. 98.

zekâya sahip bir sultandı. Eğitim alanında yaptığı yeniliklerle birlikte, o dönemde modern bir iletişim sistemi olan telgraf sistemini ve İstanbul ile Medine'yi birbirine bağlayan demiryolu sistemini kurdu.

Sultanın ilkesel modernleşme planı imparatorluğun topraksal bütünlüğünü devam ettirme kabiliyetine sahip merkezileşmiş bir yönetim kurmaktır. Bunun anlamı, çıkacak isyanların bastırılması ve devletin Avrupalı güçlerin yayılma ve müdahalelerine karşı korunmasıydı. Sultanın bütün çabalarına rağmen imparatorluk toprak kaybetmeye devam etti.

Balkanlarda Avusturya-Rusya çatışması, Boğazlar üzerinde İngiliz-Rus çekişmesi, İngilizlerin Hindistan'a giden Yakındoğu yollarını korumak istemesi ve Fransa'nın Yakındoğu'daki çıkarları diplomasiyle değil, ancak savaşla çözüme bağlanabilecek olan sorunları doğurmuş ve 20. yüzyılın başlarında Avrupa'nın temellerini sarsacak ve 600 yıllık Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunu getirecek olan Birinci Dünya Savaşı'nın Balkanlarda patlak vermesine neden olmuştur.

Bu bölümde 1839-1890 arası dönemde Osmanlıları uzun bir süreden sonra tekrar Doğu'ya yönelten Batı kaynaklı gelişmeler ortaya konmuştur. Osmanlı – Batı ilişkilerinin şekillenmesinde etkili olan ve burada örnek olaylar olarak incelenen gelişmeler, aslında Osmanlıların Doğu politikalarının ne tür bir arka plana sahip olduğunu da belirlemiştir. Osmanlılar bir yandan Batı ile ilişkilerde yaşanan dalgalanmalardan genel dünya siyasetine ilişkin çıkarımlarda bulunurken bir yandan da bu ülkelerin farklı olaylarda takındıkları tavırlardan yola çıkarak Doğu politikalarını etkileyecek olan çeşitlik taktik ve stratejik yöntemleri de yeniden belirleme fırsatına sahip olmuşlardır.

Çalışmamızın son bölümünde, Osmanlıların Batı ile ilişkilerde aldıkları pozisyonlar itibarıyla Doğu'ya yönelik politikalarının nasıl şekillendiği, tarihsel gelişmeler ışığında ve bu çalışmada daha önce ele alınan teorik tartışmalar çerçevesinde bu gelişmelerin nasıl yorumlanabileceği konuları yer almaktadır. Bu bağlamda son bölüm, ilk üç bölümün çizdiği sınırlar çerçevesinde, sadece tarihsel

olayların hikaye edilmesinden çok bu gelişmelerin çalışmanın kurgusunu nasıl tamamladığını ispat etmeye çalışmaktadır.

#### 4. BÖLÜM: 1839-1890 DÖNEMİNDE OSMANLI DEVLETİ'NİN DOĞU POLİTİKALARI

Doğu-Batı ikilemine dayalı oldukça fazla akademik çalışma mevcuttur. Bu tür bir düalizm belirli derecede ön kabullere dayalı olduğundan bu ikilemi esas alan analizlerin taşıdığı önemli riskler bulunmaktadır. Bununla birlikte oryantalizm, Doğu olarak tanımlanan bütünle ilgili bilgi birikiminin sağlanmasına en fazla katkıyı sağlayan yaklaşımlardandır. Ancak, bu ikilemin taraflarından birisi olan Doğu'nun en önemli parçasını oluşturan Osmanlıların merkeze yerleştirilmesi, ilgili ikilemin eksenini kaydırmayı gerektirmektedir. Bu çalışmada bu tür bir farklı yaklaşım benimsenmiştir.

Osmanlıların “Doğu” politikasından söz edildiğinde bir de “Batı” politikasından söz etmek gerekir. Bu ayrımın esas olarak oryantalist söylemin ürettiği ikileme dayalı olduğu açıktır. Ancak burada farklı olan nokta, Osmanlıların merkeze yerleştirildiği bir bakış açısından hareket edilmesidir. Esasen oryantalizmin Doğu-Batı ayrımı daha çok Osmanlı üzerinden tanımlanan bir ayrım olmuştur. Bununla birlikte bu çalışmada Osmanlıların iki blok arasında bir geçiş bölgesi olduğundan hareket ediyoruz. Çünkü Osmanlıların “Doğu” olarak tanımlanmasına yönelik bütün tespitler birtakım zorlama düşüncelerden kaynaklanmaktadır. Oysa Osmanlılar, Trakya'ya ayak bastıkları günden itibaren bir ayağı Avrupa'da olan bir devlettir. Hatta “biz Osmanlı idaresinin tipik kesitini öğrenmek istediğimiz zaman; Suriye, Bağdat ve hatta ocaklık ve yurtluk sistemini takip ettiğimiz birtakım doğu vilayetlerinin defterlerini tetkikten çok, Anadolu ve hassaten Bulgaristan, Trakya ve Makedonya'dakini tetkik etmeyi tercih ederiz, çünkü orada daha iyi görürsünüz imparatorluk bürokrasisinin işleyişini.”<sup>265</sup> Osmanlılar, Roma'nın varisleri olarak kendilerini hiçbir zaman bir Doğu imparatorluğu olarak görmemişlerdir. Avrupa, Osmanlıların *doğal yayılma alanıdır*<sup>266</sup> çünkü kendisini bu şekilde tanımlayan bir imparatorluğun önceliği Roma emperyal alanına sahip olmaktır. Ayrıca Osmanlılar bir imparatorluk olduklarından, bu devletin imparatorluklar sonrası dönemlerin

<sup>265</sup> İ. Ortaylı; *Avrupa ve Biz*, s. 71.

<sup>266</sup> B. Lewis, Avrupa'nın Osmanlılar için *arz-ı mev'üd* olduğunu söyler. Bkz: B. Lewis, *a. g. e.*, s. 25.

kavramlarıyla anlaşılması zordur. Bu bağlamda, Osmanlıların *barbar Doğulular* olduğu söylemi genellikle imparatorluğun uyruklarının birbirleriyle eşit haklara sahip olmaması çerçevesinde meşrulaştırılmaya çalışılır. Ancak eşitlik en azından kâğıt üzerinde, Avrupa'nın modern ulus-devletlerinin bile çok geç dönemlerde (hatta Osmanlıların vârisi olan Türkiye Cumhuriyeti'nden bile sonra) gerçekleştirebildikleri bir meseledir. Dolayısıyla bu türden sınıflandırmalara ve özellikle Osmanlıların kategorileştirildiği bu yaklaşımlara karşı dikkatli olunması gerekir.

Ayrıca “Avrupalı eleştirmenlerin ve birçok modern araştırmacının kavrayamadığı önemli bir nokta, şeriatın esas itibarıyla temel hukuki sistemi oluşturduğu, hâlâ resmen bir İslâm devleti konumunda olan imparatorlukta farklı dinî cemaatlerin eşit olduğunu ilan etmenin ülkede dengesizlik doğurabileceğiydi. Bu ancak laik bir hukuk sisteminde mümkündü. İslâm egemenli altında farklı bazı dinleri barındırmak ile din farkı gözetmeksizin bütün tebaanın eşit olduğunu ilan etmek çok farklıdır.”<sup>267</sup>

Bununla birlikte Osmanlıların tam anlamıyla Doğulu bir güç olduğunu söylemek ne kadar yanlışsa Batı'nın kendi içinde tutarlı bir bütün olduğunu söylemek de o kadar yanlış olacaktır. Bütün oryantalist çıkışlara rağmen Batı'nın kendi içinde yaşadığı çatışmalar onların “Doğu” ile yaşadıkları çatışmalarla karşılaştırıldığında insanlık tarihi açısından çok daha kanlı sonuçlara yol açtığı görülecektir. Ancak özellikle 19. yüzyıl reelpolitiği açısından bakıldığında “Batı” dünyasının Osmanlılara karşı bir cephe oluşturabilmek için böyle bir yola tevessül ettiğine ilişkin birçok kanıt bulunmaktadır. Bu tür tartışmalara kısaca değinmek açısından Doğu ve Batı kavramları üzerinde durmak ve Osmanlıların bu yaklaşımdan nasıl etkilendiğini ortaya koymak gerekmektedir.

Osmanlıların coğrafya tanımlamaları Doğu-Batı ikileminden oldukça farklıdır. Osmanlılar genelde Batı olarak kabul edilen coğrafya için diyar-ı ecnebiye, kendi toprakları için memalik-i mahrusa-ı şahane (memalik-i Osmaniye) ve kendisine ait olmayan diğer İslâm ülkelerini de memalik-i İslâmiyye olarak adlandırmıştır. Ancak

<sup>267</sup> Carter V. Findley; **Dünya Tarihinde Türkler**, Çev. A. Anadol, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005, s.197.

memalik-i İslamiyye olarak adlandırılan ve Osmanlıların doğusunda ve güneyinde yer alan topraklar göz önüne alındığında, bu tabirin ancak doğudaki ülkelerle ilişkili olarak kullanıldığı görülmektedir. Çünkü güneyde kalan topraklar genelde Osmanlı hâkimiyeti altındadır. Bu nedenle, oryantalizmin Doğu olarak tanımladığı bölgelerden Osmanlı topraklarını çıkarıp onu merkeze yerleştirdiğimizde Doğunun geri kalanı aynı zamanda Osmanlıların da Doğusu olmaktadır.

İkinci olarak, oryantalizmin İslâm olmayan bölgeleri de Doğu kavramı altında kabul ettikleri göz önüne alındığında, buraların Osmanlıların doğusunda kalan diyar-ı ecnebiye içerisinde değerlendirilmesini gerektirmektedir. Bu bağlamda Osmanlıların doğusunu hem İslâm ülkeleri hem de gayr-i Müslim ülkeler oluşturmaktadır. Başka bir ifadeyle Osmanlılar merkez alındığında diyar-ı ecnebiye üç parçalı bir yapı olarak ortaya çıkar. Batı, Kuzey ve Doğunun bir kısmındaki ülkeler. Bu bağlamda Osmanlılar açısından Doğunun bir bütün olmadığı ortaya çıkar. Dolayısıyla Osmanlıların Doğu politikalarının bu bölgedeki Müslüman toplumlarla<sup>268</sup> ilişkiler ve Müslüman olmayan ülkelerle ilişkiler olmak üzere iki farklı şekilde izah edilmesi mümkündür. Ancak Müslüman olmayan ülkelerle ilişkiler de kendi içinde sulh tesis edilen ülkeler ve sulh tesis edilmeyen ülkeler olmak üzere iki grupta incelenmelidir.

Bununla birlikte Osmanlıların Doğusu'ndan kastımız tamamen coğrafi kriterlerle belirlenen bölgeyi ifade etmektedir. Osmanlıların Doğuya yönelik bakış açısını tarihi belgelerle açıklamadan önce Doğu-Batı ikilemine değineceğiz ve böylece Osmanlıların Doğu politikalarının ifade ettiği anlamı açıklamaya çalışacağız.

#### 4.1. Doğu-Batı İkilemi ve Osmanlılar

Doğu ve Batı kavramları üzerine, başta Edward Said'in çalışmaları ve bu çalışmalara yöneltelen eleştiriler olmak üzere oldukça fazla çalışma yapılmıştır. Bu kavramlar sosyal bilimler çerçevesinde incelenmiştir. Çalışmamızın bu bölümünde, Doğu-Batı söyleminin daha önceki çalışmalarda özetle hangi boyutlarda tartışıldığı,

<sup>268</sup> Bu bölgeyi, ilginç bir biçimde Osmanlıları merkeze yerleştirerek bir çalışma yapan Christoph Herzog ve Raoul Motika'nın adlandırmasıyla *Muslim Outback* olarak ifade etmek mümkündür. Bkz: Christoph Herzog and Raoul Motika; "Orientalism Alla Turca: Late 19th/Early 20th Century Ottoman Voyages Into the Muslim 'Outback'", *Die Welt des Islams*, Vol. 40, No. 2, 2000, p. 139.

bu tür bir kavramsallaştırmanın ne tür sonuçlara yol açtığı ve yine bu söylemin açıklayıcı gücü tartışılacaktır. Bu çerçevede bu iki kelimenin uzun serüveninin dikkat çeken noktaları vurgulanacaktır.

Öncelikle belirtilmesi gereken nokta; Doğu ve Batı kavramlarının, bu kelimeleri kullanan kişi istese de istemese de olumlu ve/veya olumsuz çağrışımlar içerdiğidir. Ayrıca tarihsel süreç içerisinde bu iki kelimeye yüklenen anlamlar da farklılaşmıştır. Bu anlam çeşitliliğinden dolayı, tek bir Doğu-Batı söyleminden söz etmek mümkün değildir. Yine aynı nedenle genel geçer bir Doğu-Batı algılaması bulunmamaktadır.<sup>269</sup>

Dünya coğrafyasını çeşitli bölgelere ayırarak bu bölgeleri çeşitli biçimlerde adlandırmak Tarih, Uluslararası İlişkiler ve Coğrafya gibi birçok disiplin açısından önemli bir kavramsallaştırma sürecinin ürünü olarak ortaya çıkmışlardır. Ancak bilim durağan bir faaliyet olmadığı için zamanla bu kavramlar tartışmaya açılmakta, yeni kavramlar üretilmekte ve eski kavramlar açıklayıcı olma özelliğini yitirebilmektedir. Bu bağlamda “Doğu” ve “Batı” kavramlarının ortaya çıkış ve kullanımıyla ilgili uzunca bir serüvene sahip olduğu görülmektedir.

Kavramlar öz itibarıyla belirli ön kabulleri de beraberinde getirmektedir. Her ne kadar bazı kavramlar eskise ya da artık kullanılmasa da oluşturdukları ön kabuller bireylerin ve toplumların zihinlerinde bıraktıkları izlerle bir anlamda varlıklarını devam ettirebilmektedirler.

“Doğu” ve “Batı” kavramlarının kökenlerine ilişkin önemli noktalardan birisi, etimolojik kaygılarla yapılan tespitlerin içerisine bile, ileri sayfalarda tartışacağımız *oryantalist* söylemlerin bir şekilde *sıkıştırıldığıdır*. A. Pagden’in aşağıda alıntıladığımız tespitlerine bakarken bu noktanın göz önünde tutulması oldukça önemlidir.

---

<sup>269</sup> Bu durumu gerekçe gösteren birçok çalışmanın bu iki kavramı tırnak içerisinde kullanma eğiliminde olduğu görülmektedir. Bu kavramların tırnak içerisinde kullanılması böyle kavramların olmadığını değil, aksine bunların çeşitli şekillerde meydana çıkan ve çok farklı karşılıklar gerektiren geniş ve karmaşık olgular olmalarından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle çalışmamızda, salt coğrafi anlamda kullanıldıkları yerler dışında Doğu ve Batı kavramları tırnak içerisinde gösterilecektir.

“Genellikle üretilen, her zaman metaforik özellik taşıyan ve halen oldukça güçlü olan bir bölünme olarak ‘the East’ ve ‘the West’ kavramları ‘Western’ kavramlardır. Ancak *Ereb* ya da *irib* kelimesini, güneşin battığı topraklar için, *Asu* ya da *Asia* kelimesini ise güneşin doğduğu topraklar anlamında kullanarak dünya coğrafyasını ilk kez iki parçaya ayıranlar M. Ö. 2000’lerde ‘Eastern’ bir toplum olan Asurlular olmuştur.”<sup>270</sup>

Ancak Asurlular’ın bu tespitinde iki bölgeyi birbirinden ayıran bir sınır söz konusu olmamış ve bu iki kelime sadece yön tayini içeren anlamlarıyla sınırlı kalmışlardır. Bütün coğrafi değerlerde olduğu gibi sadece coğrafi yön anlamında kullanıldığında “Doğu” ve “Batı” kelimeleri *göreceli* kavramlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Bağdat Tahran’ın batısı iken, Berlin Londra’nın doğusu olmaktadır. Yine benzer bir şekilde İstanbul, Erivan’ın batısı iken Paris’in doğusu olmaktadır. Dolayısıyla bu iki kavram, salt coğrafi anlamda, üzerinde fazlaca durulacak bir boyuta sahip değildir.

“Doğu ve Batı’nın, dünyanın sadece farklı bölgeleri olmadıkları, aynı zamanda bu bölgelerin farklı insanlar, farklı kültürler, farklı dini inançlar ve insanların hayatlarını en iyi şekilde nasıl yaşayacaklarına ilişkin farklı bakış açılarıyla doldurulmuş bölgeler olduğu fikrini ‘Western’ bir halk olan Yunanlılar’a borçluyuz. *Birçok açıdan birbirine karşı katı bir nefret duyan iki farklı toplumun yaşadığı bu Avrupa ve Asya’yı birbirinden ayıran şeyin ne olduğunu ilk soran kişi, Yunanlı bir tarihçi olan Herodot idi.*”<sup>271</sup> Bu tür bir kurgulama sonucunda ortaya çıkan durum, artık bir “Doğu-Batı” *söylemi* ya da R. Martin’in ifadesiyle, bir *Doğu-Batı dikotomisi*<sup>272</sup>’dir.

M. Ö. 2000’lerde ortaya çıkan “Asya”nın Yakın(doğu), Orta(doğu) ve Uzak(doğu) olarak çeşitli alt bölgeler halinde adlandırılması esas olarak 19. yüzyıla ait bir kullanımdır. Bu kavramsallaştırmada “odak noktası o yüzyıldaki İngiliz

<sup>270</sup> A. Pagden; a. g. e., p. X.

<sup>271</sup> Ibid, p. XI.

<sup>272</sup> Ruth Martin; “When the East-West Dichotomy is Destructive: Japanese Houswives in the UK”, Joy Hendry and H. Wah Wong (Eds.), **Dismantling the East-West Dichotomy**, Routledge, New York, 2006, New York, pp. 141-147.

Hindistan'ı olmuştur".<sup>273</sup> Avrupa ile Hindistan arasında kalan bölgenin Avrupa'ya yakın olan bölgesi Yakın(doğu), ikisi arasında kalan bölge ile Hindistan'a yakın olan bölge Orta(doğu) ve Hindistan'ın doğusunda kalan bölge ise Uzak(doğu) olarak adlandırılmıştır.

Göreceli olarak daha yeni bir kavram olan "Orient" ise Doğu Akdeniz kıyılarından Çin Denizi'ne kadar uzanan bölgedeki her yeri tanımlamak için 18. yüzyılda kullanılmaya başlamıştır.<sup>274</sup>

C. Hill, Japon tarihi çalışan yabancı akademisyenlerin 20 yıldan daha uzun bir süredir "the orient" kavramını artık kullanmadıklarını ve mesela "Far Eastern Alliances (Uzakdoğu İttifakı)" gibi bir kavramın artık diplomatik yazışmalarda geçmediğini, bununla birlikte bu ifadelerin günlük dilde kullanımının devam ettiğini belirtmektedir.<sup>275</sup> Bu nedenle, bir kavram bir şekilde zihinlerde yer ettiği zaman, artık o kavramı kullanan kişiler istese de istemese de kavramın çağrıştırdığı olumlu ya da olumsuz anlamların önüne geçememektedir.

Kavramlarla ilgili bir başka boyut ise, tam olarak neyi ifade ettiği belirli olmayan ve farklı şekillerde algılanmaya müsait olan kavramlarla ilgilidir. "Şemsiye kavramlar"<sup>276</sup> olarak ifade edilebilecek bu kavramlar kullanıldıkları yer ve zamana, onu kullanan kişiye ve kullanılış amacına bağlı olarak farklı anlamlar kazanabilmektedirler.

Bu bölümde tartışılan Doğu ve Batı kavramları da bu anlamda birer şemsiye kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada dünyanın, Doğu ve Batı dünyası olarak, kendi içinde bütünlük gösteren iki kimlik bölgesine indirgenmesi söz konusudur. Böyle bir indirgeme; bir taraftan bu iki dünyayı birbirinden ayıran sınır ya da sınırların nereden geçtiğinin bilinmemesi; diğer taraftan bu tür bir ayrımın hangi kıstaslar üzerinden gerçekleştirildiğinin belirsiz olması nedeniyle anlaşılması güç bir

<sup>273</sup> A. Pagden; a. g. e., p. XII.

<sup>274</sup> Ibid, p. XII.

<sup>275</sup> Christopher Hill; "What's the Matter with Saying 'The Orient'?", March 2009, p. 1. [http://aboutjapan.japansociety.org/content.cfm/whats\\_the\\_matter\\_with\\_saying\\_the\\_orient](http://aboutjapan.japansociety.org/content.cfm/whats_the_matter_with_saying_the_orient) (08.02.2010)

<sup>276</sup> Ibid, p. 2.

nitelik taşımaktadır. Ortaya çıkan bu *belirsizlik ise politik mücadelelerin yürütüleceği bir alan oluşturması açısından önem kazanmaktadır*. Özellikle “Doğu” kavramının kullanımıyla ilgili tarihsel süreç incelendiğinde ilginç bir durumla karşılaşılmaktadır. Amerikan İngilizcesi’nde “the far east” ve “the orient” kelimeleri “çoğu zaman Çin ve belki de bir dağ tapınağında bilgelik yayan Zen çayını”<sup>277</sup> hatırlatmaktadır. “Uzak coğrafyaları kültürel bir öz ya da varlık olarak açıklama alışkanlığı 18. ve 19. yüzyıllardaki Avrupa imparatorluklarının genel bir özelliği idi. Emperyalizmle birlikte ‘the east’ ve ‘the orient’ gibi kavramların kullanımının devam etmesi bazı insanların bu kavramları saldırgan bulmasına bazılarının ise artık bu kavramları kullanmamasına neden oldu.”<sup>278</sup>

Bütün uzaklıkların ölçüm noktası Avrupa’dır. Ancak örneğin Doğu Asya’yı “uzak” olarak tanımlamak, onun dünya üzerindeki yerini tanımlamak açısından oldukça küçük bir katkı sağlayacaktır. Bunun karşısında aynı zamanda bir de “the west”e ihtiyaç duyulur. Oryantalist söylem bunu bir de “eastern spirituality” ve “western rationality” ile destekler ki dünyada hiçbir şey bu kadar basit değildir. Burada sadece genellemeden kaynaklanan sorunlar yoktur, ayrıca bu iki genelleme birbirini beslemektedir. Görünmeyen ilkeler, bütüncül bir Doğu ya da Batı yerine bu tür genellemeleri bir kenara bırakıp, spesifik olarak belirli noktalardan hareket etmek tarihi anlamak için gereklidir.

Bu açıdan “Doğu-Batı” tüm dünyayı iki parçaya bölen bir düalizm şeklinde ortaya çıkmaktadır. J. Dewey, 1917’de yayınladığı çalışmasında, “bütün düalizmlerin aslında iki monizm olduğunu ve monizmden kaynaklanan zorlukların düalizm ile ikiye katlandığını” düşünmektedir.<sup>279</sup> Bu açıdan “Doğu”yu ve “Batı”yı kendi içinde bütünlük arz eden biricik “tek”ler olarak görmek, bu yapıların kendi içinde

<sup>277</sup> C. Hill; a. g. m., p. 1.

<sup>278</sup> Ibid, p. 2.

<sup>279</sup> John Dewey; “Duality and Dualism”, **The Journal of Philosophy, Psychology and Scientific Methods**, Vol. 14, No. 18, 1917, p. 491. Kâinatın ikili bir yapıda olduğunu ilk söyleyen Platon’dur. Bütün kozmosun ve insanlığın tüm güçlerini iyi ile kötü arasında devam edegelen çatışma için kullandığını varsayan Zoroasterciler’dir. Descartes’te de görülen bu dualist eğilimin, David Hume, Tolstoy (*War and Peace*) gibi birçok düşünürün felsefi temelini oluşturduğu görülmektedir. Düalizm üzerine yapılan tartışmalar için bkz: John Wright Buchkam; “Dualism or Duality?”, **The Harvard Theological Review**, Vol. 6, No. 2, 1913, pp. 156-171. Paul Hoffman; “Descartes’s Theory of Distinction”, **Philosophy and Phenomenological Research**, Vol. 64, No. 1, 2002, pp. 57-78.

barındırması muhtemel farklılıkları bir kenara bırakmak anlamına gelmektedir. Böyle bir yaklaşım ise mesela C. Hill'in örneklendirdiği gibi Kore ile Lübnan'ı aynı kefedede değerlendirmeye yol açacaktır:

“ ‘The orient’, ‘the east’ ve ‘the far east’ gibi kavramların ifade ettiği geniş anlamlar dünyayı farklı biçimlerde algılamayı engellemektedir. Avrupa’da “the orient” klasik olarak Akdeniz’in doğu sınırlarından başlardı. Kore ve Lübnan bu kadar ortak nitelik taşıyan yerler mi? Olabilir ancak bunun nasıl olduğunu anlamak için her ikisini de içeren bir “the East” kavramı yetersiz kalacaktır. ‘The East’ kavramı nerede başlayıp nerede bittiği belli olmayan geniş bir coğrafyaya işaret etmektedir ve bu belirsiz coğrafyanın tamamının da kendi içinde homojen olduğunu belirtir.”<sup>280</sup>

T. Hentsch, “the orient” olarak hayal edilen (!) bölgelerin hangi sınırlardan başladığı konusunda C. Hill kadar kesin konuşamamaktadır. O’na göre “Doğu-Batı” söyleminin en büyük paradoksu, Hayali Doğu’nun bir kavram olarak Batı’nın tam karşısı olması ve sınırlarının belirsiz olmasıdır; “Hayali Doğu dünyanın geri kalan her yerini, yani Batı’nın kendisi ya da kendisinin doğrudan uzantısı saymadığı her şeyi içine alabilir.”<sup>281</sup> Buradan çıkan sonuç, “Doğu-Batı” söyleminin esas olarak bir ötekileştirme anlayışının ürünü olduğudur. Diğer tüm tartışmalar bir kenara bırakılsa bile, coğrafi alan anlamında “kendisine ait olmayan” ya da “öteki” olarak belirlenen alan içinde bulunan bölgelerin tek bir kültürel kimlik olarak ele alınması değil, “kendine ait olanın” ya da “biz” olanın bir bütünlük içerdiği anlayışının hâkim olduğu sonucu çıkmaktadır. Böylece “Doğu” aslında “pek çok Doğu’yu” içeren şemsiye bir kavram olarak kullanılmaktadır.

#### 4.1.1. XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Doğu-Batı Söylemi ve Osmanlılar

Bu dönemdeki söylem ağırlıklı olarak Avrupa’nın temsil ettiği Batı ile Osmanlıların temsil ettiği Doğu arasındaki karşılıklı pozisyonlar üzerine odaklanmıştır. Her ne kadar E. Said, “açık olarak belirtmemekle beraber, Osmanlıları

<sup>280</sup> C. Hill; a. g. m., p. 1.

<sup>281</sup> T. Hentsch; a. g. e., s. 15.

aynı Fransız ve İngiliz devletleri gibi, klasik sömürgeci bir devlet olarak değerlendirse ve bu yaklaşımın bir türevi olarak Türkleri oryantalizmin nesnesi olmaktan çok öznesi, bir başka deyişle oryantalizmi ortaya çıkaran bir güç olarak<sup>282</sup> görse de, Avrupa ve Osmanlı ilişkileri, kökleri Ortaçağ'a uzanan bir ötekileştirme kurgusundan yoğun biçimde etkilenmiştir.

Avrupa felsefesinde *Doğu despotizmi*, *Doğu yazgıcılığı*, *Muhammedanizm* (ısrarla İslâm kelimesini kullanmaktan çekinirler) ve *Avrupalı akıl üstündür* sözleriyle özetlenebilecek ve sömürgeciliğin meşrulaştırma girişiminin bir türevi olan oryantalist anlayış söz konusudur. Bu kavramsallaştırmalara *hasta adam* ile bir de ekonomik anlamda kullanılan *Asya tipi üretim tarzı*<sup>283</sup>, *üçüncü dünya* ve *az gelişmişlik* de eklenince ve bütün kavramlar bir bütün olarak düşünülünce ilginç bir durum ortaya çıkar. Bu kavramların hepsi Avrupa merkezli tarih anlayışının tam da çöküş dönemini yaşadığını söylediği bir imparatorluk için oldukça uygun (!) yakıştırmalar olduğu görülmektedir.<sup>284</sup> Böylece Batı, *Doğu'nun nasıl olması gerektiğini belirleme* ve *Doğu'yu temsil etme hakkını* kendinde görmeye başlamış, bütün üstün meziyetleri *aydınlanan coğrafyasında* (!) görmüştür.

Bu bağlamda, Avrupalı düşünürlerden “Marx ve Engels’in Kantçı gelenek doğrultusunda Osmanlı topraklarını Avrupa Türkiye’si, Asya Türkiye’si ve Afrika Türkiye’si olarak üçe bölen yaklaşımları ve bu çerçevede Osmanlı askerî gücünün kaynağını Asya Türkiye’si olarak görmeleri”<sup>285</sup>, 19. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan Osmanlıların Asya’ya sıkıştırılması sürecinin anlamını ortaya koyan düşüncelerdir. Zira bu süreçte yaşanan bütün gelişmeler göstermiştir ki, Osmanlılar Avrupa ve

<sup>282</sup> O. Bilge Kula; **Batı Felsefesinde Oryantalizm ve Türk İmgesi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. XXVI.

<sup>283</sup> M. Özel, biri (Weber) meşruiyeti diğeri (Marks) ise çatışmayı temel alan sosyolojik analizler yapan düşünürlerin, Batı-dışı dünyanın kaderi söz konusu olduğunda, Batı dünyasının çoğu karşıt aydınları gibi bunların da ‘düşman kardeşler’ safına koymak gerçeğe daha yakındır diyerek, Asya tipi üretim tarzı kavramının bu iki uzlaşmaz düşünürü uzlaştıran bir fonksiyona sahip olabildiğini belirtmektedir. Bkz: M. Özel; “İktisadî Oryantalizmin...”, s. 3.

<sup>284</sup> Batı-merkezli tarih anlayışının Osmanlı tarihi hakkında yaptığı kuruluş-yükseliş-duraklama-gerileme-çöküş şeklindeki dönemlendirme konusuna yönelik itirazlar için bkz: Erol Özvar; “Osmanlı Tarihini Dönemlendirme Meselesi ve Osmanlı Nasihat Literatürü”, **Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, Sayı. 7, İstanbul, 1999, s. 137.

<sup>285</sup> O. Bilge Kula; **a. g. e.**, s. XXII.

Afrika'daki topraklarını hızla Batılı güçlere ya da onların nüfuz alanlarına bırakarak Anadolu'ya çekilmek zorunda kalmışlardır.

“Avrupalı liderlerin Viyana Kongresi'nin kararları uyarınca herhangi bir milliyetçi isyanı desteklememeleri gerekmele birlikte, Osmanlı Devleti'nin gayr-i medenî tabiatı hakkında Avrupa kamuoyu imajı siyasî olarak hayli önemli hale gelmiş”<sup>286</sup>, bu yaklaşımın sonucunda Yunanistan'ın bağımsızlaşması sürecinde Osmanlılar Avrupalı devletlerin baskısına maruz kalmışlardır. Osmanlıların bu imajı ortadan kaldırmaya dönük çabaları -bu anlamda Tanzimat reformları- Avrupa'dan gelebilecek benzer müdahalelerin önüne geçmeyi de amaçlamaktaydı.

Oryantalist bakış açısının, bu dönemde yaşanan gelişmelere ışık tutan bir başka yönünü de, “Osmanlıların Tanzimat Fermanı ile başlayan –ki bu Islahat Fermanı'nın aksine, büyük oranda imparatorluğun kendi hür iradesiyle yapmış olduğu bir reformdu- ilerleme, reform ve uygarlığa yönelik girişimleri Osmanlı padişahları başta olmak üzere fanatik Müslüman olan Türklerin engelledikleri” söylemidir. Özellikle Balkanlarda yaşanan sorunlar çerçevesinde Osmanlıların yapmaya çalıştıkları reformların ve bu anlamda attıkları adımların Batılı güçler tarafından dikkate alınmaması, başta 1876 anayasası olmak üzere imparatorluğun, bütün bir Osmanlı toplumunu birbirine eşit yurttaşlar haline getirme girişimlerinin, Batı için hiçbir anlam ifade etmemesi bu oryantalist yaklaşımın bir sonucudur.

Nihayet, Osmanlılar dış baskılar altında giriştikleri reform süreçlerini hiçbir zaman Avrupalılara beğendirememiş, başta Balkanlar olmak üzere büyük miktardaki topraklarını Batılı güçler lehine kaybetmekten kurtulamamıştır. Dolayısıyla buradaki oryantalist yaklaşımın, Avrupalı güçlerin Osmanlılar aleyhine emperyalist genişlemelerinin fikirsel bir dayanağı rolünü oynadığı açıktır. Bunu Rusya'nın Paris Büyükelçisinin 1853 yılında, Tuna prensliklerinin işgalinin hemen ardından Rus Dışişleri Bakanı Sergev Nesselrode'ye yazdığı bir mektuptan anlamak mümkündür. “Osmanlı sultanı daha kararlı ve daha iyi örgütlenmiş bir direniş gösterecek

<sup>286</sup> Yazara göre “Tanzimat Fermanı aynı zamanda bir Avrupa merkezli emperyal uluslararası toplum ve onun medeniyet hakkındaki evrensel iddialı meşrulaştırıcı söyleminin Osmanlı elitleri tarafından farkına varıldığı ve kısmen kabul edildiği anlamına geliyordu.” C. Aydın; “Emperyalizme Karşı...”, s. 46.

durumdaysa –ki o henüz reform planlarının ve iyileştirmelerinin temellerini tam olarak yaratamamıştır- *her şeyi daha da sağlamlaştırmaya zaman bulmuş olsaydı, bizim için ne denli korkunç olurdu.* Tehlike bizim açımızdan daha fazla büyümeden saldırıya geçtiğimiz için kendimizi mutlu sayabiliriz...”<sup>287</sup> Bu mektuptan da anlaşıldığı gibi, Osmanlı İmparatorluğu’nun her türlü yenileşme ve çağdaşlaşma girişimi, daha başarıya ulaşmadan, hatta daha başlamadan engellenmek istenmiştir. Çağdaşlaşma ve ilerleme atılımlarının imparatorluğun gücünü artıracığı bilindiğinden, bu tür girişimler henüz yeşermeden önlenmek istenmiş; bu reformları önlemenin yolu olarak da askerî saldırılar yapılmıştır.

Bilindiği üzere Şark Meselesi’nin en önemli ayağını Osmanlı topraklarında yaşayan Hristiyan toplumların koruyuculuğu konusu oluşturmuştur. Burada Wilhelm Leibniz (1646-1716) ile başlayan ve onu takip eden bütün oryantalist düşünürlerin (özellikle Voltaire, Kant, J. G. Herder, Hegel, Marx ve Engels gibi Alman filozoflar) vurguladığı bir husus etkili olmuştur. W. Leibniz, “Teodise adlı eserinde ‘sahte dinlerde olmayan özellik Hristiyanlıkta vardır’ diyerek dine karşı aklı temel almasının yanı sıra Hristiyanlığın dışındaki dinleri, dolayısıyla İslâm’ı ‘sahte’ olarak nitelendirir. Böylece başta sergilediği nesnel tutumdan uzaklaşmakta, İslâm’ı öteki ve sahte diyerek damgalamakta, İslâm’ın savunucusu ve yayıcısı olarak görülen Türklere karşı düşmanlığı artırmaya ve cepheyi genişletmeye yönelik baskın anlayışı benimser.”<sup>288</sup> Kendinden sonra gelecek bütün oryantalistler bu fikri takip etmişlerdir. Bunun en açık örneklerinden birisi, Mısır’ın İngilizlere ait olması gerektiğine ilişkin Leibniz’in düşüncelerinin kendisinden çok uzun bir süre sonra Engels tarafından aynen benimsenmesidir. Ona göre “Türkiye bölüşüldüğünde Mısır, kaçınılmaz olarak İngilizlerin payına düşecektir.”<sup>289</sup> Yine ortak oryantalist görüşlerden bir tanesi de, “G. Agricola, G. Herder ve Engels’in, Avrupa’nın en güzel yöreleri olarak adlandırdıkları toprakların, yani Balkanların Türk egemenliğinden kurtulacağı savıdır.”<sup>290</sup>

<sup>287</sup> O. B. Kula, **a. g. e.**, s. 185.

<sup>288</sup> Ibid; s. 11.

<sup>289</sup> Ibid, s. 153.

<sup>290</sup> Ibid, s. 157.

Şark Meselesi'nin din üzerine konumlandırılmasının<sup>291</sup> arkasında yatan temel neden de Avrupa fikir dünyasının içinde bulunduğu bu durumdur. Dolayısıyla Westphalia'dan itibaren temelleri atılan ve kendi aralarında gözetmeye özen gösterdikleri *ahde vefa* gibi önemli ilkelerin Osmanlılarla olan ilişkilerinde göz ardı edilmesinin arkasında da bu tür anlayışlar bulunmaktadır. Esasen bu durum yeni bir bakış açısının ürünü değildir. Çünkü Batı'nın İslâm algısındaki iki temel tutumdan "ilk ve en yaygın görüş uyumsuzluk ve çatışmadır. Bunun kökenlerini İslâm'ın tarih sahnesine çıktığı ve Batı tarafından çok kısa bir süre içinde, Hristiyanlığa karşı teolojik ve politik bir tehlike olarak algılandığı 8. yüzyıla kadar götürmek mümkündür."<sup>292</sup> Bazı istisnalar hariç olmak üzere birlikte yaşama ve uzlaşma görüşü Osmanlıların tarih sahnesinden çekilmesinden çok daha sonra bir alternatif olabilmıştır.

Özellikle 1856 Paris Antlaşması sonrasında Osmanlıların Batılı güçlere sürekli olarak toprak bütünlüğünün bu devletler tarafından tanındığının hatırlatılması karşısında özellikle İngilizlerin bu durumu ustalıkla geçıştirdiklerinin birçok örneği görülmüştür. Dolayısıyla Avrupa devletler sistemine girmek için oldukça geç bir dönemde harekete geçen Osmanlılar aslında Ortaçağ'dan beri kendisini dışlayan ve bunun felsefî kökenlerini net bir şekilde kurgulayarak kendi toplumlarına yayan bir bütüne dâhil olmaya çalışmış, ancak yüzyıllardır oluşan bir imgeyi tersine çevirmekte oldukça zorlanmışlardır. Bu imgenin günümüzde bile tamamen ortadan kalkmadığına hatta sıcaklığını korumaya devam ettiğine ilişkin birçok örnek vermek mümkündür. Söz gelimi, II. Viyana Kuşatması sırasında Osmanlıları yenilgiye uğratan Avusturya ordusunun komutanı olan "Prens Eugen, 1838 yılında Ferdinand Freiligrath'ın yazdığı şiirde soylu şövalye diye yüceltilirken, Joseph Strauss Prens Eugen Marşı'nı bestelemiştir. Bu askerin ismi Hitler döneminde Nazi ordularının

<sup>291</sup> Doğu-Batı ilişkilerinin din üzerine konumlandırılmasına en önemli eleştirilerden birisi, Graham E. Fuller tarafından yapılmıştır. O'na göre; "Çok eskilere dayanan Doğu-Batı ilişkilerinin evrimini sıkı biçimde etkilemiş olan çok sayıda farklı etken vardır: Ekonomik çıkarlar, jeopolitik çıkarlar, bölgedeki imparatorluklar arasında yaşanan güç savaşları, etnik çekişmeler, milliyetçi dalgalar, hatta Hristiyanlığın içerisinde yaşanan ciddi çatışmalar –tüm bunlar, aslında İslâm ile uzaktan yakından alakası olmayan Doğu-Batı rekabetlerine ve çatışmalarına bol miktarda zemin hazırlamaktadır." G. E. Fuller; **a. g. e.**, s. 10.

<sup>292</sup> İbrahim Kalın; "Batı'daki İslâm Algısının Tarihine Giriş", **Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, Sayı. 15, İstanbul, 2003, s. 2.

bazı birimlerine ve savaş gemilerine verdiği bir isimdir ve heykeli halen Viyana'nın Kahramanlar Meydanı'nda (Heldenplatz) bulunmaktadır.”<sup>293</sup> Yine Türkler için kullanılan Sarasen kavramı, Hristiyan Avrupa'yı özellikle Türklere karşı bir cephede toplamak amacıyla sıkça kullanılır.

Bu bağlamda Osmanlıların 19. yüzyılın ikinci yarısında Batı ile olan ilişkilerinin tarihi salt askerî ve ekonomik etkenlerle açıklanamaz. Batıların gözündeki Osmanlı imgesinin sahip olduğu ve genel olarak farklılık üzerine kurulmuş olan niteliği, bu dönemdeki gelişmeleri açıklayabilmek için oldukça önemlidir. Ancak bu yöntemle, kendi aralarında önemli çıkar çatışmaları yaşayan devletlerin yeri geldiğinde Osmanlılar karşısında bir bütün olarak hareket edebilmelerini sağlayan siyasal ve sosyo-psikolojik nedenler açıklığa kavuşur.

Bununla yanında, Osmanlı İmparatorluğu'nun çökmeye yazgılı olduğu tezinin Ortaçağ'dan beri devam ettiği görülmektedir. Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu'nun göreceli olarak daha yeni bir sıfatı olan “hasta adam” konusu ortaya çıkmadan önce, oryantalist düşünürlerin bu durumu farklı şekillerde dillendirdikleri görülmektedir. Yine Engels'ten örnek verecek olursak, 1851 yılında, Osmanlı'yı Avrupa'dan ayrı tutucu bir yaklaşımla şöyle demektedir: “Türkiye (Osmanlı), Avrupa meşruiyetçiliğinin *kanayan yarasıdır*. Türkiye'nin var olan durumunu koruyalım demek, ölü bir atın leşinin tümüyle çürümeden önce içinde bulunduğu çürüme sürecinin belli bir aşamasında durdurulmasına benzer. “Şimdiki Avrupa güçler dengesi sistemi ve statüko korunduğu sürece Türkiye çürümektedir ve giderek daha fazla çürüyecektir. Ayrıca Türkiye kokuşmakta olan her maddenin çevresine hidrokarbon ve güzel kokulu gazlar salması gibi, bütün kongrelere, tutanaklara ve ultimatolara karşın, her yıl diplomatik güçlükler ve uluslararası kargaşalar konusunda payına düşeni yapacaktır. Bu nedenle Türkler (Balkanlardaki varlığı) ortadan kaldırılmalıdır. Gerçek çözümü bir dünya savaşına yol açabilecek bu soruyu sormaktan kaçınılmamalıdır.”<sup>294</sup>

<sup>293</sup> O. B. Kula, **a. g. e.**, s. 27.

<sup>294</sup> Ibid, s. 152.

Buraya kadar bahsedilen Oryantalist söylemler, oluşturulan yanılsamalar bağlamında İslam dünyasının ve özellikle Osmanlıların insanlık tarihinin genel akışından koparılmasına, Osmanlıların çevre coğrafyalardan ayrıştırılmasına ve insanlığın genel serüveninin dışına itilmesine hizmet edecek şekilde kurgulanmıştır.<sup>295</sup> Bu çalışmada kullandığımız “Osmanlıların *Doğusuzlaştırılması*” kavramı tam da bu tür bir ayrıştırmanın ulaşmaya çalıştığı sonuca işaret etmektedir.

“1876-1886 arasındaki on yıllık dönemde Avrupa’daki imparatorluklar kendilerini daha fazla beyaz ırk ve Hristiyanlık ile tanımlar hale gelmiş, sömürgecilik daha saldırgan ve mütekebbir bir hüviyet kazanmıştır. Bu dönüşüm Afrika’daki sömürgeci rekabet kadar, Avrupa’nın Osmanlı imajı ve politikaları ile de yakından ilintiliydi. Özellikle 93 Harbi’nde Osmanlıların Rusya’ya karşı yenilgisi sonrasında ortaya çıkan, Doğu-Batı ve İslâm-Hristiyanlık meselesi hem dâhilî hem de hâricî politikalarda revizyonu gerekli kılmaktaydı.”<sup>296</sup>

Bu dönemde Osmanlıların Batı algısı da dikkate değer biçimde değişime uğramıştır. Bu değişimin en somut örneğini Osmanlı fikir adamlarının Avrupa’ya ilişkin düşünceleri oluşturmaktadır. “17. yüzyılda Evliya Çelebi’nin Viyana ve 18. yüzyılın başlarında Yirmisekiz Mehmet Çelebi’nin Paris üzerine yazdıklarında temsil edildiği şekliyle daha erken dönemdeki Avrupa tasavvurlarından bir kopuş”<sup>297</sup> söz konusuydu. Bu eserler Avrupa medeniyetini Osmanlıların ulaşacağı ideal bir derece olarak görmemekteydiler. Ancak Mustafa Sami Efendi’nin *Avrupa Risalesi* ve Sadık Rıfat Paşa’nın *Avrupa Ahvâline Dair Bir Risale* adlı eserleri 1840’lı yıllarda Avrupa’yı ideal bir noktaya yerleştiriyor ve Avrupa’nın üstünlüğü açıkça kabul ediliyordu. Örneğin Sadık Rıfat Paşa, “Fransızca *civilization* kelimesini, tercüme etmeksizin Avrupa güç ve üstünlüğünün arkasındaki siyasî, ekonomik ve sosyal sırrı açıklamak için kullanmıştır.”<sup>298</sup> “Osmanlı Müslüman elitler 1830’larla birlikte bütüncül bir Avrupa imajını kavramsallaştırmaya başladılar. Bu bütüncül Avrupa

<sup>295</sup> 20. yüzyılın son çeyreğinde yeni-oryantalizm İslâm dünyasına yönelik kavramsallaştırmaları ile 19. yüzyılda Osmanlılara yönelik olarak yapılan oryantalist kavramsallaştırmalar arasında paralellik bulunmaktadır. Bkz: Ahmet Davutoğlu; “İslam Dünyasının Siyasî Dönüşümü: Dönemlendirme ve Projeksiyon”, *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, Sayı. 12, İstanbul, 2002, s. 1.

<sup>296</sup> C. Aydın; “Emperyalizme Karşı...”, s. 61.

<sup>297</sup> Ibid, s. 48.

<sup>298</sup> Ibid, s. 49.

fikri Osmanlıların siyaset, ekonomi, kültür ve toplumsal alanların hepsinde temel konu haline geldi. Bu durum basitçe, Osmanlıların (Çin ve Japonlarda da böyleydi) Avrupa karşısındaki askerî zayıflığının bir ürünü değildi. Bu seçkinler evrensellik ve modern bir medeniyet anlayışına sahiptiler.”<sup>299</sup>

#### 4.1.2. XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlıların Doğu Algısı

Coğrafi olarak “Doğu”, Osmanlı dış politikasının ilgi alanına çok daha erken dönemlerde girmiş olan bir bölgedir. Osmanlı siyasî tarihinde Doğu ülkeleriyle ilişkilerin, güvenlik, ekonomi, din ve kültür bağlamında oldukça önemli bir payı hep olmuştur. Çünkü Osmanlı devletinin İslâm ve/veya Türklük bağlamındaki “Doğulu” kökenleri, Osmanlı devlet sisteminin mantığını, devlet adamlarının düşünce yapısını ve böylece devletin Doğu’ya (genel olarak da tüm dünyaya) yönelik dış politika anlayışını her zaman etkilemiştir. Batılılaşma döneminde büyük güçlerin Osmanlıya yaklaşımları, onun bu Doğu’yla bağlantısının ortadan kalkmasına ve böylece Osmanlıların *Doğusuzlaştırılmasına* yol açacak bir dizi operasyonun yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu durumun farkında olan Osmanlılar, büyük güçler lehine gözüken bu *eksen daralmasının* oluşturduğu pozisyonu aşabilmek için Doğu’yla tarihsel ilişkilerini yeniden tesis etmeye ve hatta daha önce Osmanlı dış politika anlayışının ilgi duymadığı yeni aktörlerle ilişki kurmaya çalışmışlardır. İran, Türkistan, Doğu Türkistan ve Hindistan’a yönelik politikalarını birinci duruma, Japonya’ya yönelik politikalarını da ikinci duruma örnek olarak vermek mümkündür.

Ussame Makdisi’nin, *Osmanlı Oryantalizmi* adlı çalışması Osmanlı tarihinin bugünün değerleri, algılamaları ve kavramlarıyla açıklanmasına yönelik bir girişim mahiyetindedir. Makdisi, “Batı-egemen modernite çağında her ulusun kendi ‘Doğu’sunu oluşturduğunu ve 19. yüzyıl Osmanlılarının bu konuda bir istisna oluşturmadığını”<sup>300</sup> savunmaktadır. Ancak ilginç bir şekilde Osmanlıların büyük güçlerle ilişkilerinin analizinde genel olarak “öteki” üzerinden, (Osmanlılar adına modernleşme söylemi örneğinde olduğu gibi) birbirine benzemeyenlerin benzeşmeye

<sup>299</sup> C. Aydın; *a. g. e.*, s. 15.

<sup>300</sup> Ussame Makdisi; “Ottoman Orientalism”, *The American Historical Review*, Vol. 107, No. 3, June 2002, p. 768.

çalışmasına dayalı bir yaklaşım ve bu güçlerle Osmanlıların uzlaşmazlık alanlarının tespitine dayalı söylemler ön plandadır. Doğu ile ilişkilerin analizinde ise Osmanlılarla “müşterek” değerlere sahip olan toplumlar söz konusu olmakta, bunlarla ilgili (varsa) sorunlu alanlar da yine müşterek değerlerin üzerinden açıklanmaktadır. Örneğin, Türkistan ve Hindistan politikaları din ve kültür gibi müşterek değerler üzerinden değerlendirilebilmekte, İran ile ilişkiler ise İslâm müşterek değeri içerisinde mezhepsel tartışmaların yansımaları olarak ele alınmaktadır. Japonya örneğinde ise Osmanlıların bu yeni aktörle bir müşterek (bir politik) değer arayışına girdiği görülmektedir. Dolayısıyla Makdisi’nin tespitlerinin aksine Osmanlıların Doğu algısı, bir ötekileştirme sürecine değil, benzerliklerin tespitine ve bu kanallar üzerinden ilişkilerin yeniden tesisine yönelik olarak düzenlenmiştir. Bu bağlamda, M. Akif Kayapınar’ında işaret ettiği gibi, “Osmanlılar için yıkım ve kaos dönemi olan 19. yüzyılda belirlenen politikalar pek çok şekilde tanımlanabilir. Ne var ki bu dönemde yürütülen politikalardan hiçbirini ‘oryantalizm’ olarak nitelendirmek”<sup>301</sup> de mümkün değildir.

Doğu’yla ilişkilerin bir başka niteliği, Osmanlıların Batılılaşma ile başlattığı dönüşümün, doğudaki ülkeler açısından Osmanlıların sahip olduğu imajda köklü ve olumsuz değişiklikler yapmamasıyla ilgilidir. Birçok Osmanlı tarihi çalışmalarının sürekli tekrarladığı yıkılış söyleminin, Doğu’daki özellikle Müslüman toplumların gözünde Osmanlıların en güçlü Müslüman devlet olduğu imajını açıklayamamasının nedeni de bu olsa gerektir. Çünkü imparatorluğun büyük güçler tarafından “hasta adam” olarak nitelendirildiği dönemlerde bile Türkistan ve Hindistan’daki Müslüman toplumların, Rusya, İngiltere ve İran baskısı karşısında sürekli olarak Osmanlılardan yardım talep etmişlerdir. Osmanlıların her halükarda bu isteklere yanıt vermeye çaba harcaması ve çoğu zaman yanıt vermesi, bu imajın devamında oldukça önemli bir rol oynamıştır.

Bununla birlikte, Osmanlıların Doğu politikalarının analizinde önemli bir ayırım yapmanın gerekli olduğunu düşünüyoruz.

---

<sup>301</sup> M. Akif Kayapınar; “Ussama Makdisi ve ‘Osmanlı Oryantalizmi’ ”, *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, Sayı. 20, İstanbul, 2006, s. 317.

Öncelikle, Osmanlıların bu bölgeyle ilişkilerinin siyaset ve güvenlik boyutu, bütün Doğu'yu kapsayacak bir şekilde değerlendirilemez. Burada, Osmanlılarla sınırdaş olan İran ile siyaset ve güvenlik ilişkisi, elbette daha uzak bölgeler olan Türkistan ve Hindistan ile ilişkilerden farklı olarak cereyan etmiştir. Dahası, çok daha uzak bir bölgede yer alan Japonya ile ilişkilerin bambaşka bir politika ve güvenlik anlayışı çerçevesinde değerlendirilmelidir. Ayrıca İran ve Japonya, bir bütün olarak siyasal muhataplar olarak değerlendirilebilirken, Türkistan bölgesinin Rus egemenliği altında bulunduğu, Hindistan'ın ise İngiliz sömürgesi olduğu göz önüne alınmalıdır.

Ekonomik olarak, Doğu'nun yine ayrıştırılarak incelenmesi gerekmektedir. Dönemin ekonomik durumu açısından İran, Rus emperyalizmine maruz kalan Türkistan, İngiliz sömürgesi olan Hindistan ile dönemin yükselen ekonomik güçlerinden olan Japonya'nın benzer pozisyonlara sahip olmadıkları açıktır. Bu nedenle, ekonomik analizde bu ayrım dikkate alınmalıdır.

Dinî ve kültürel bağlara dayalı ilişkilerde de yine İran ile Sünnî-Şîî bağlamında bir yaklaşım gereklidir. Hindistan'la ilişkilerin Sünnîlik çerçevesinde bir ilişki zeminine sahip olduğu, Türkistan'la ilişkilerde ise Sünnîlik yanında kültürel bağların da dikkate alınması gerekir. Japonya ile ilişkilerin dinsel ve kültürel olarak değerlendirilebilmesi için ise elimizde çok az sayıda veri bulunmaktadır.

Osmanlıların Doğu algılamalarıyla ilgili önemli bir nokta, bu algılamalarda oryantalistlerin Doğu'ya bakışındaki ötekileştirici/dışlayıcı (exclusive) yaklaşımın olmamasıdır. Aksine Osmanlılar kapsayıcı (inclusive) bir yaklaşımı benimsemişlerdir. Bu yaklaşımın sonucu olarak Osmanlılar Doğu'da yeni düşmanlar ortaya çıkarmaktan çok bu bölgede yaşayan (Türkistan ve Hindistan Müslümanları gibi) toplumlarla müşterek değerleri güçlendirmek, (Japonya gibi) bu tür bir değer mevcut değilse bunu tesis etmeye yönelik olarak gerçekleştirmeye çalışmışlardır.

Osmanlıların Doğu'ya yaklaşımını oryantalizmden ayıran ikinci önemli konu ise, Osmanlıların kendi doğusunda bir tahakküm kurma ya da buraları kendi kontrolü altına almaya yönelik özellikle emperyalist bir tavrının olmamasıdır. Başka bir

ifadeyle, Osmanlıların Doğu'ya yönelmesi, imparatorluğun tek taraflı bir tasarrufu olmaktan çok buralardaki toplumların da Osmanlıların ilgisini çekmek üzere aktif rol almış olmalarıdır. Bunun genel olarak tek istisnasını İran oluşturmaktadır ki İran bile bir süre sonra Şah Nasireddin döneminde Osmanlılarla belirli müşterekler üzerinde buluşulmasına yönelik aktif politikalar izleyecektir.

#### 4.1.3. Osmanlılar ve Pan-İslamizm

Osmanlıların Doğu politikalarının önemli bir ayağı olarak düşünülen Pan-İslamizm yaklaşımı tartışılmaya muhtaç bir konudur. Osmanlıların bir dış politika yaklaşımı olarak varsayılan bu yaklaşımın gerçekte ne zaman ve nasıl bir ortam içinde ortaya çıktığı ile nasıl bir işleve sahip olduğu konusu birçok araştırmada ele alınmıştır. Ancak yapılan çalışmalarda “bu hareketin orijinleri ve karakteri konusunda birbiriyle çatışan hatta birbiriyle taban tabana zıt olan yaklaşımlar söz konusudur.”<sup>302</sup> Bu farklılıkların nedeni pan-İslamizm konusunun hangi coğrafya açısından incelendiğiyle ilgilidir. Bunun yanında, konuyu Osmanlıları merkez alarak inceleyen çalışmalarda da yine farklı yaklaşımlardan kaynaklanan bir karmaşa söz konusudur. Bazı değerlendirmelere göre pan-İslamizm Osmanlıların dış dünyaya yönelik bir politikasıdır. Diğerlerine göre ise aslında bu hareket parçalanma sürecindeki Osmanlıların kendi iç dünyasının bütünlüğünü sağlamaya yönelik bir tedbir olarak kabul edilmelidir. Osmanlıların Doğu politikalarını konu alan eserlerde sıkça pan-İslamizm kavramına atıfta bulunulması, bu konudaki tartışmaları kısaca ele almamızı gerektirmektedir.

Oryantalistlere göre pan-İslamizm, “İslâmî ülkünün gerçekleştirilmesi, dünyanın İslâm çatısı altında birleştirilmesi ve bu dünyanın da bir lider tarafından merkezî olarak yönetilmesidir. Bu yönüyle pan-İslamizm ırksal ya da ulusal olmaktan çok dinsel bir düşünce ve harekettir. Çoğu oryentaliste göre bu hareket, halife unvanının kendisine prestij ve güç sağlayacağını düşünen II. Abdülhamit

<sup>302</sup> Dwight E. Lee; “The Origins of Pan-Islamism”, *The American Historical Review*, Vol. 47, No. 2, January 1942, p. 278.

tarafından başlatılmıştır. Arnold J. Toynbee ise bu hareketin başlangıcını Küçük Kaynarca Antlaşması'na kadar götürmektedir.”<sup>303</sup>

Osmanlı İmparatorluğu'nda pan-İslamist politikaların 1774 yılına kadar götürülebilmesini şu şekilde açıklamak mümkündür. Osmanlılar İslâm'ı ilk kez politik ve ideolojik bir araç olarak o zaman kullanmışlardı. Bunu ise sadece Avrupa'nın oluşturduğu tehdide karşı değil Müslüman nüfusa sahip olan Kırım üzerindeki dinî ve kültürel etkisini güvence altına almak için yapmıştı. 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşından sonra Kırım'ın kaybedilmesi Osmanlıların Müslüman ve Türkçe konuşan Tatar nüfus ile tarihsel ve dinsel bağlarını koparmasına neden olmadı. Osmanlıların siyasal ve kültürel düşünüşüne yabancı bir unsur olan Türk milliyetçiliğinin olmadığı dönemde Osmanlılar İslâm'a başvurdular ve hilafet fikrini yeniden canlandırıdılar. Böylece Osmanlı sultanı sadece kendi emperyal alanının bir yöneticisi değildi. O ayrıca İslâm dünyasının dinî ve ruhânî lideriydi.

Böylece Rusya ile yapılan savaşın sonunda imzalanan “Küçük Kaynarca Antlaşması'nda sultan bütün Müslümanların halifesi ve Kırım Tatarlarının dinî temsilcisi unvanını kullandı. Hilafet söylemini güçlendirmek için Osmanlılar ayrıca Yavuz'un Mısır seferinde Kahire'de bulunan son halifenin bu unvanıyla birlikte bütün rütbe ve nişanlarını Osmanlı hanedanına teslim ettiği mitini ürettiler.”<sup>304</sup>

Oryantalistler başlangıç olarak hangi tarih alırlarsa alsınlar pan-İslamizmi Rusların pan-Slavist politikalarının Osmanlı versiyonu olarak düşündükleri ve böylece bu hareketi Hristiyan Batı'ya karşı bir girişim olarak takdim ettikleri açıktır. Bu varsayımın esasen Batılıların, üzerinde egemen oldukları Müslümanların özgürlüklerini ortadan kaldırmaları için kurgulanmış bir kavram olduğu düşünülebilir. Çünkü oryantalizmin genel karakteristiği bu tür bir kurguya oldukça müsaittir.

Bu noktada farklı bir bakış açısı C. V. Findley'e aittir. Ona göre “Avrupalıların II. Abdülhamit'in İslâmcı dış politikayı teşvik edişinden ürkmeleri Osmanlı devletinin kaynakları ile saldırganlığının abartılışından kaynaklanıyordu. Sultan,

<sup>303</sup> D. E. Lee, a. g. m., p. 279.

<sup>304</sup> M. Kia; a. g. e., p. 132.

kendini bütün dünyadaki Müslümanları savunmaya adanmıştı. Ancak bu politikasında ölçülü davranmış, kendi devletini koruması gerektiğinin farkında olmuştur. Nitekim 1878-1914 arasında bir daha Osmanlı-Rus savaşı çıkmadı. Ayrıca Müslümanların Avrupa'ya duyduğu nefretin yıkıcı biçimlere dönüşmemesini sağladı.”<sup>305</sup>

Başka yaklaşımlar pan-İslamizmi aslında Batılı güçlerin emperyalist rekabetleri bağlamında değerlendirmektedir. Onlara göre 19. yüzyılın ikinci yarısında İngilizler ve Ruslar arasında Müslüman ülkeler üzerinde şiddetini oldukça artıran bu rekabet, kendisine karşı bir tepki olarak pan-İslamizmi doğurmuştur. Bu coğrafyalardan ve özellikle Orta Asya ve Hindistan Müslümanları, bu iki emperyalist güce karşı Osmanlı halife-padişahından yardım talep etmişler ve bu liderin etrafında bir Müslüman birliği kurulması fikrini sürekli tartışmışlardır.

İşgal altında ya da her an işgal edilme tehdidini yaşayan Hindistan, Endonezya, Afrika ve Türkistan'daki Müslümanlar halifeliği kendilerini tek bir liderin etrafında toplayabilecek ortak bir kurum haline getirmeyi amaçladılar. “Başlangıcı 18. yüzyılın sonlarına kadar uzansa da bu hareket 1850’lerde İslâm dünyasının sınırlarında gelişti. Söz konusu hareket Pan-İslamizm olarak adlandırılmış ve Batı basını tarafından Avrupa karşıtı olarak nitelendirilmiştir; oysa gerçek farklıdır. Başlangıç aşamasında Pan-İslamizm yerel ve bölgesel konuların üstünde olan sömürgecilik karşıtı ve çağdaşlaşma yanlısı bir hareketti.”<sup>306</sup> Zira, Osmanlılardaki Batı karşıtlığı düşüncesinin bir boyutunu oluşturan pan-İslamizmin “sadece İslâm-Hıristiyanlık arasındaki çatışmalara indirgenemeyeceği ve indirgenmemesi gerektiği ortadadır.”<sup>307</sup>

Osmanlılar açısından ise durum benzer bir nitelik taşımaktaydı. Avrupalı güçlere karşı yitirilen savaşların ve toprak kayıplarının, siyasal ve ekonomik gücün ve prestijin kaybının verdiği acının bir sonucu olarak yeni bir Osmanlı yurtseverliği duygusu Tanzimat döneminin son on yılında ortaya çıktı. İslâmî birliği ilk savunular Genç Osmanlılardı. “Bu Müslüman entelektüel grup Osmanlı devletinin modernleşmesinin Osmanlı bağımsızlığın ve toprak bütünlüğünün korunmasının

<sup>305</sup> C. V. Findley; *Dünya Tarihinde...*, s. 204.

<sup>306</sup> Kemal H. Karpat; *Türkiye ve Orta Asya*, Çev. H.Gür, İmge Kitabevi, Ankara, 2003, s. 161.

<sup>307</sup> Cemil Aydın; *The Politics of Anti Westernism in Asia: Visions of World Order in Pan-Islamic and Pan-Asian Thought*, Columbia University Press, New York, 2007, p. 3.

ilkesel bir aracı olduğuna inanıyorlardı.”<sup>308</sup> Osmanlı İmparatorluğu’nun parçalanmasıyla ilgili olarak devletin dış saldırılara karşı kendisini korumada aciz kalmasının oluşturduğu küçük düşürücü durum, Almanya ve İtalya’nın bütünleşik birer yapı olarak ortaya çıkmasının verdiği ilhamla Genç Osmanlılar siyasal, askerî ve ekonomik kurumların modernleşmesinin gerekliliğine inandılar. Onlar için Osmanlı devleti parlamento gibi Batılı modern kurumlarla tanışmalı ve ayrıca kendi bağımsızlığını koruyabilmek için kendisine İslâm dünyasının koruyuculuğu rolünü tamamen yüklemeliydi. “Anti-emperyalizm, 19. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu’nu yaşatmanın araçlarından biri olarak görülmeye başlamıştır. Bu anti-emperyalist çabaların en önemli sonuçlarından birisi Osmanlı hükümetinin İngiliz karşıtı pan-İslamizm kampanyasında da açıkça görüldüğü şekliyle emperyal dünya düzeninin gayr-i meşruluğunun pekiştirilmesi olmuştur.”<sup>309</sup>

Genç Osmanlıların Pan-İslamist fikirleri 1876 anayasasının 3. Maddesinin (sultanı İslâm dünyasının halifesi olarak ifade eden) girişinde yer alan ifadelerin sorumlusuydu. II. Abdülhamit döneminin başlamasıyla birlikte Pan-İslamizm Osmanlı devletinin ideolojisini ve dış politikasını belirlemede önemli bir rol oynadı. Batı’da ortaya çıkan pan-ideolojilere karşı üretilen bir tez olarak Pan-İslamizm, “Batı medeniyetinin milliyetçi, rasyonalist ve pozitivist fikirleri ile bütün emperyalizm türlerinin yayılmacı doğasına karşı reaksiyon üreten bir fikirdi.”<sup>310</sup>

II. Abdülhamit, Pan-İslamist düşüncelerini esas olarak hilafet unvanına yaptığı vurguyla güçlendirmiştir. Sultan, hilafet unvanını hem iç hem de dış politikada önemli bir derecede aktif bir unvan olarak kullanmıştır. O dönemde bazı Arap ve İngilizlerin bu unvanın kullanımına ilişkin başlatmış oldukları tartışmalar<sup>311</sup>, II. Abdülhamit’in Müslüman devletlerle ilişkilerini etkileyecek bir öneme sahip olamamıştır. Aksine, “Batı emperyalizminin yönetimi altına giren Müslüman

<sup>308</sup> M. Kia; **a. g. e.**, p. 133.

<sup>309</sup> C. Aydın; “Emperyalizm Karşıtı...”, s. 42.

<sup>310</sup> Şaban H. Çalış; “The Origins of Modern Turkish Foreign Policy: Ottoman Psychological Background”, **Foreign Policy**, Vol. 27, No. 3-4, 2001, p. 80

<sup>311</sup> Ş. Tufan Buzpınar; “Opposition to the Ottoman Caliphate in the Early Years of Abdülhamid II: 1877-1882, **Die Welt des Islams**, Vol. 36, Issue 1, March 1996, p. 59.

sayısının giderek daha fazla artması, tarihin Osmanlıların lehine işlemesini ve Osmanlıların Pan-İslamist iddialarının güçlenmesine neden olmuştur.”<sup>312</sup>

Her şeyden öte Rus çarı Osmanlıların iç işlerine karışırken, sultanın Ortodoks Hristiyan unsurlarının savunmasını ve korunmasını Pan-Slavizm çerçevesinde kullandı. Benzer şekilde sultan Rusya’daki ve İngiliz Hindistan’ındaki Müslümanların koruyuculuğunu Pan-İslamizmi haklı çıkarmak ve Çarlığın ve İngilizlerin kontrolü altında bulunan bu bölgelere yönelik müdahalelerini meşru hale getirmek için kullanabilirdi. “Ancak yine de Osmanlıların özellikle Orta Asya ile kurduğu diplomatik temaslar, bir pan-İslamist girişimden öte İngilizlerin Ruslara karşı yürüttüğü politikanın bir parçası olarak değerlendirilebilir.”<sup>313</sup> Zamanla ortaya çıkacak olan (Ertuğrul firkateyni gibi) gelişmeler de göstermiştir ki, İngilizlerin Osmanlılar tarafından yürütülen ve pan-İslamizm kavramı altında değerlendirilebilecek politikalarından rahatsız olduğu örnekler de bulunmaktadır.

Sonuç olarak pan-İslamizmin çok boyutlu bir hareket olduğu, başta Osmanlılar olmak üzere Batılı olmayan (non-western) direnişlerin bir yansıması olduğu kadar bu hareketin, büyük güçler için de politik bir araç olduğu görülmektedir. Ancak Osmanlıların yaptığı adlandırma, pan-İslamizm denilen olgunun daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır: İttihad-ı İslam. “Müslüman entelektüellerin küresel moderniteye dair evrensel tasavvurlar ile Avrupa merkezli dünya düzeninin gayr-i ahlakî ve emperyalist politikaları arasındaki gerilim, onları uluslararası sahada aradıkları eşitlikle daha uyumlu olabilecek alternatif bir dünya düzeni tasavvur etmeye sevk etmiştir.”<sup>314</sup> İmparatorluğun varlığını kaybetmesine engel olacak politik bir seçenek olarak ittiḥad-ı İslâm Müslümanlar arasında milliyetler üstü dayanışma sürecinin adıdır.

Bu dayanışma fikri 1878 yenilgisinden sonra yükselişe geçmiştir. Bu tarihten sonra Osmanlı fikir adamları bu dayanışmanın içeriği hakkında çeşitli düşünceler üretmişlerdir. Avrupalıların savunduğu şekilde, bu fikirlerin İngiltere’nin çıkarlarına

<sup>312</sup> Selim Deringil; “Legitimacy Structures in the Ottoman State: The Reign of Abdülhamid II: 1876-1909”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 23, No. 3, August 1991, p. 345.

<sup>313</sup> D. E. Lee; a. g. m., p. 284.

<sup>314</sup> C. Aydın; “Emperyalizme Karşı...”, s. 71.

karşı bir tehdit olduğu iddiasına ise “ya bu iddiayı tamamen reddederek ya da Batılı hâkimiyetin yaygın tehdidine karşı barışçıl ve savunmacı bir metot olarak müdafaa etmişlerdir.”<sup>315</sup> Ayrıca ele alınan dönemde teorik ve pratik açıdan şekillen pan-İslamist politikalar çok daha sonraları, Rus – Japon savaşından sonra “Kazan medreselerinde yetişen Sibiryalı âlim Abdurreşid İbrahim Efendi, miladi 1909 senesinde Japonya, Kore ve Çin’i ziyaret etmesine, bu ülkelerin önde gelen şahsiyetleriyle yaptığı görüşmelerde ve bu ülkelerin önde gelen gazetelerine yazdığı makalelerde “İttihad-ı Şark” propagandası yaparak Uzakdoğu hükümetlerini ve halklarını emperyalizme karşı birleşmeye çağırmasına”<sup>316</sup> önemli bir kaynak teşkil etmesi açısından da önem arz etmektedir.

#### 4.2. Osmanlıların İran Politikası

Türklerle ile İranlılar arasındaki ilişkiler, tarihin çok eski dönemlerine kadar götürülebilir. Bu ilişkilerin Türklerin İslâm’ı kabul etmelerinden sonraki dönemde temel olarak dört temel özellik taşıdığı görülmektedir.

İlk olarak, Türklerle İranlılar her şeyden önce birbirine komşu olan iki toplumdur. Bu özelliğiyle İranlılar, ileride izlenecek diğer coğrafyalardan farklı bir konumda olmuşlardır.

İkincisi, komşuluktan kaynaklanan nedenlerle ve her iki toplumun da birbirine üstünlük kurma mücadelesinin ön plana çıkması, barışçı dönemlerden çok daha uzun sürmesine neden olmuştur. Bu yönüyle ikili ilişkiler genelde siyaseten ve güvenlik açısından birbirine hem egemenlik alanı anlamında hem de dinî farklılaşmalar anlamında rakip olan iki gücün çekişmesi olarak yansımıştır.

Üçüncüsü, Türk tarihinin İran tarihi anlaşılmadan tam olarak açıklanamaz olmasıdır veya tersi. Zira yüzyıllardır yan yana yaşayan bu iki toplumun siyaset ve güvenlik alanları dışında birbirlerinden dinî, kültürel ve ekonomik olarak çok ileri düzeyde etkilenmiş oldukları ortadadır.

<sup>315</sup> C. Aydın; “Emperyalizme Karşı...”, s. 73.

<sup>316</sup> Hakan Albayrak; “Osmanlı’nın İlk Aşkı”, **Şehir Gazetesi**, 14 Temmuz 2011.

Son bir özellik ise, her iki ülkenin de birbirlerinin topraklarında kendi öz unsurlarını taşımış olmalarıdır. Osmanlı topraklarındaki Şîîler ve İran topraklarındaki Sünnîler, ikili ilişkilerin yönünü belirlemede etkili olmuşlardır. Bu bağlamda, 1839-1890 arası dönemde ikili ilişkileri açıklarken bu dört özellik göz önünde bulundurulacaktır.

#### 4.2.1. Osmanlıların İran Politikasında Olgular ve Olaylar

Osmanlı-İran ilişkileri, Yavuz Sultan Selim zamanına kadar uzatılabilir.<sup>317</sup> Kutsal topraklara sahip olmak Müslüman liderler arasında bir prestij meselesiydi. Nitekim İran Şahı Şirvan'a gönderdiği bir mektubunda Yavuz, hem kendi zaferlerini bildirmiş hem de artık yüce halife olarak kabul edilmesini ve hutbelerde adının okunmasını istemiştir. 17 Mayıs 1639 tarihinde imzalanan Kasr-ı Şirin Antlaşması'na kadar geçen dönemdeki ilişkiler genellikle mezhepsel nedenlerle sürekli olarak savaş üzerine kurulmuştur. Bu antlaşma iki devletin ilişkilerinde önemli bir dönüm noktası sayılmaktadır. Çünkü "18. yüzyıl boyunca bu antlaşma iki ülke tarafından da gözetilecektir. Ancak bu yüzyılda ilişkiler iç zayıflıkların, reformların ve dış saldırıların sonucunda samimi bir dostluk çerçevesinde olmayacaktır."<sup>318</sup> Osmanlılarla İranlıların uzun yıllar boyunca bir çatışmaya girmemesi ve Kasr-ı Şirin ile birlikte iki ülke arasındaki sınır konusunun göreceli olarak erken bir tarihte halledilmiş olması<sup>319</sup> "gerçekliği iki ülkenin birbirlerine yönelik güvenlik kaygılarının olmadığı anlamına gelmemektedir."<sup>320</sup>

İran, 1794-1925 yılları arasında Kaçar Hanedanı tarafından yönetilmiştir. Kaçar Hanedanı döneminde "İran ile Osmanlı arasındaki ilişkileri etkileyen üç

<sup>317</sup> Osmanlı-İran ilişkilerinin burada ele alınan dönemden önceki tarihi konusunda bkz: Bekir Kütükoğlu; **Osmanlı-İran Siyâsî Münasebetleri: 1578-1612**, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul, 1993.

<sup>318</sup> Stanford Shaw; "Iranian Relations With the Ottoman Empire in the Eighteenth and Nineteenth Centuries", Peter Avey (Ed.), **The Cambridge History of Iran**, Vol. 7., Cambridge University Press, New York, 1991, p. 297.

<sup>319</sup> Sonraları Türkiye Cumhuriyeti ve İran arasındaki sınır konusu belirli oranda bu antlaşmada yapılan düzenlemeler çerçevesinde gerçekleşmiş ve Doğu Anadolu'daki İran sınırının bugünkü durumu söz konusu antlaşmayla çizildiği haliyle kalmıştır. Bkz: Remzi Kılıç; "Osmanlı Devleti'nin İran Politikası: 16. ve 17. Yüzyıllar"; Mustafa Bıyıklı (Ed.), **Türk Dış Politikası: Osmanlı Dönemi**, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, 2008, s. 100.

<sup>320</sup> Hüseyin Bağcı ve Bayram Sinkaya; "Türkiye-İran İlişkileri: Güvenlik Perspektifinden Bir Değerlendirme", **4. Türkiye-İran İlişkileri Sempozyumu**, TTK Yayınları, Ankara, 2008, s. 6.

önemli faktörden söz etmek mümkündür. Birincisi; iki tarafın da uzun süre uğruna mücadele verdikleri Kafkas ülkeleridir. İkincisi; Irak-ı Acem dediğimiz bugünkü İran-Irak sınır bölgesini teşkil eden ve İranlılarca bilhassa Şiilik nokta-i nazarından, önemli addedilen Kerbelâ dâhil olmak üzere, arazidir. Üçüncüsü ise Doğu Anadolu’da Türk-İran sınır bölgesinde yaşayan bazı konar-göçer aşiretlerin neden olduğu problemlerdir.”<sup>321</sup> “İran’daki bu konar-göçer (Türk) kabilelerin 19. yüzyılın ikinci yarısında ülke nüfusunun dörtte biri olduğu”<sup>322</sup> göz önüne alındığında bu geniş ve yarı özerk grupların İran dış politikasında ne kadar önemli olduğu tahmin edilebilmektedir.

Herât meselesinden dolayı İran’da kaybettiği prestiji yeniden kazanmaya çalışan İngiltere ile yakın zamanda İran’dan aldığı Transkafkasya topraklarını unutturmaya çalışan ve bu nedenle İran üzerindeki etkisini devam ettirerek bu ülkenin kuzeyini elinde tutmaya ve İran hükümeti üzerinde nüfuz kurmaya çalışan Rusya arasında sıkı bir rekabet dönemine girilmiş durumdaydı. Esasen İngilizlerinki sadece Herât konusundaki bir prestij meselesi değildi. Onlar “bir yandan İran’daki ticari çıkarlarını korumak isterken diğer yandan da İran Körfezi’ni kontrol etmeyi ve diğer güçleri buradan uzak tutmayı ve nihayet Hindistan’ın savunması için güney ve doğu İran’ı güvenli bir yer haline getirmeyi planlıyordu.”<sup>323</sup> İranlıların, Rusların ve İngilizlerin kendi üzerindeki rekabetinden en iyi şekilde faydalandığı devir, Nasireddin Şah (1848-1897) devri olmuştur. Çünkü bu rekabeti İran liderlerinin iletişim kurabileceği Tahran’daki elçiler yürütmekteydiler her iki güç de bir diğerine karşı kullanılabilme niteliği taşımaktaydı. Örneğin, Nasireddin 1848’de Şah olduğu zaman, Rusya’nın etkisini dengelemek için İngilizlerden yardım almıştır. Çünkü İngilizler bu dönemde İran’ın tamamen Rusya’nın eline düşmesini istemiyordu. Yine de İran’ın Afganistan üzerine ve oradan Hindistan’a doğru genişleme eğiliminde olması, İngilizler ile yakın bir işbirliğini engellemekteydi.”<sup>324</sup>

<sup>321</sup> Mehmet Saray; **Türk-İran İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1999, s. 75.

<sup>322</sup> Nikki Keddie and Mehrdad Amanad; “Iran Under the Later Qajars: 1848-1922, Peter Avey (Ed.), **The Cambridge History of Iran**, Vol. 7, Cambridge University Press, New York, 1991, p. 174.

<sup>323</sup> N. Keddie and M. Armanad; a. g. m., pp. 179-180.

<sup>324</sup> Steven M. Ward; **Immortal: A Military History of Iran and Its Armed Forces**, Georgetown University Press, Washington, DC, 2009, p. 78.

“Rus istilaları, kendi Hindistan hâkimiyetini korumak için Afganistan’ı kontrolü altında tutan İngiltere tarafından dengeleniyordu. Afganistan’ı kendi topraklarına katmak isteyen İran, 1856’da Herât’ta bozguna uğramış, Afganistan’ın bağımsızlığını tanımak ve bazı siyasî ve ticari tavizler vermek zorunda kalmıştı. Kesin sonuç Rusya’nın Asya’nın iç kısımlarında ve Kafkaslar’da; İngiltere’nin de Afganistan’da bir egemenlik alanı oluşturmaya idi. Manidar olan, bu güçlerin İran’ı doğrudan sömürge altına almamış olmalarıydı.”<sup>325</sup>

Her ne kadar İran, Rus ve İngiliz güçlerince ele geçirilmemiş olsa da ekonomik olarak tamamen bu iki gücün nüfuz alanı haline gelmişti. Kurulan bankalar ve oldukça geniş bir ekonomik düzlemde yapılan faaliyetler (Hazar’daki balıkçılık haklarından madenlerin işletilme hakkına kadar) İngiltere ya da Rusya’nın tekeline geçmişti.<sup>326</sup>

Sultan Abdülmecit’in saltanatı (1839-1861) ise bu dönemde büyük güçlerin kendi ülkesi üzerinde rekabet ettikleri bir dönemi yaşıyordu.

Bu süreçte iki taraf arasında Bağdat konusunda bir anlaşmazlık ortaya çıkmıştı. Buradaki sınırda bulunan “Arap halk, bazen Osmanlılara bazen de İran’a vergi vererek sınır konusundaki anlaşmazlığı daha da derinleştiriyorlardı. İran’ın şovenist tutumlarına karşı Bağdat valileri Osmanlı menfaatlerini korumaya çalışınca bu sınır konusunun çözülmesi iyice güçleşmişti.”<sup>327</sup> İngiltere ve Rusya’nın bu konu yüzünden tarafların çatışmasını istememeleri nedeniyle bir komisyon tarafından bu sorunun çözümüne harcadıkları çabalar işe yaramamıştır. Ancak Osmanlılar yine de meseleyi anlaşma yoluyla çözebilmek için 1852 yılında Ahmed Vefik Efendi başkanlığında bir sefaret heyetini Tahran’a göndermişler, ancak tarafların kendi sefaretlerinde bayraklarını çekebilecekleri kararının ötesinde sorunun çözümüne yönelik bir sonuç elde edememişlerdir.

<sup>325</sup> Ira M. Lapidus; **İslam Toplulukları Tarihi**, Cilt. 2, Çev: Yasin Aktay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 38.

<sup>326</sup> 1857’den başlayarak 1890’lara kadar geçen dönem, ekonomik nüfuzun en fazla yoğunlaştığı dönemdir. İran ekonomisi üzerinde İngiliz ve Rus nüfuzu konusunda bkz: I. M. Lapidus; **a. g. e.**, C. 2, s. 38. Bu konuda ayrıca bkz: Ali M. Ansari; “Iran to 1919”, Chase F. Robinson (Ed.), **The Cambridge History of Islam**, Vol. 5, Cambridge University Press, New York, 2011, pp. 169-172.

<sup>327</sup> M. Saray; **Türk-İran...**, s. 83.

Bu dönem Kırım Savaşı öncesine denk gelmekteydi ve İngiltere ile Osmanlılar arasında bir yakınlaşma mevcuttu. Bu yakınlaşmadan endişelenen İran da Rusya'ya yönelmişti. Bu durum, iki tarafın devam eden sorunlarını çözememesine ve aynı zamanda yeni sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Zira “bu kutuplaşma sonucunda İran Rusya'ya daha fazla meyletmiş ve (Ruslara destek mahiyetinde Azerbaycan'a bir ordu göndermiştir.”<sup>328</sup> Bunun üzerine Osmanlıların Tahran'daki elçisi Ahmed Vefik Paşa, İran hükümetine bir protesto göndererek, “İran'ın Azerbaycan'a bir ordu göndermesinin hudut bölgesinde yaşayan kabileleri yanlış düşünce ve harekete sevk edeceğini bunun ise Osmanlı-İran münasebetlerini menfi yönde etkileyeceğini”<sup>329</sup> bildirmişti. Ancak bu protestoya olumsuz yanıt gelmesi üzerine sınır bölgesinin güvenliğini tesis etmek üzere Bağdat Valisi Reşit Paşa kumandasındaki kuvvetleri takviye etmek mecburiyetinde kalmıştır. Yaşanan bu hareketlilik üzerine İran, Osmanlı sınırlarına saldırma niyeti olmadığı konusunda Osmanlılara güvence vermek zorunda kalmıştır.<sup>330</sup>

Osmanlılar Kırım Savaşı'yla ve İran da Herât Meselesi dolayısıyla İngilizlerle uğraştıklarından, ikili ilişkilerde bir süre durgun bir dönem yaşanmıştır. Zira “İran Kırım Savaşı'nın oluşturduğu karmaşadan yararlanmasını bilmiş ve Nasireddin Şah, özellikle kendi doğusunda olan Afgan rakiplerine karşı diplomatik ve askerî hareketlere kalkışmıştı.”<sup>331</sup> İngilizler, İran'dan kaynaklanan bu tehdidin ortadan kaldırılması için Herât başta olmak üzere önemli geçiş noktalarını işgal ettiler. “Osmanlıların Kırım'dan galip çıkması ve İran'ın Herât meselesinde mağlup olması sonucunda bu durumu fırsat olarak değerlendiren Osmanlılar, Kerbelâ, Necef gibi (Irak-ı Arab) önemli bölgelerdeki denetimini sağlayacak önemli düzenlemeler yaptılar. Zira “II. Abdülhamit döneminin en önemli dış politika araçlarından birisi olan propaganda ve karşı-propagandanın”<sup>332</sup> uygulandığı zeminlerden bir tanesini bu bölgeydi ve Kırım Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan bu fırsatı kaçırmak istemiyorlardı.

<sup>328</sup> M. Saray; **Türk-İran...**, s. 84.

<sup>329</sup> BOA, İrade Hariciye, 5117. Aktaran M. Saray; **Türk-İran...**, s. 84.

<sup>330</sup> M. Saray; **Türk-İran...**, s. 84.

<sup>331</sup> S. M. Ward; **a. g.e.**, s. 78.

<sup>332</sup> Selim Deringil; “The Struggle Against Shiism in Hamidian Iraq: A Study in Ottoman Counter-Propaganda”, **Die Welt Des Islams**, New Series, Vol. 30, No. 1/4, 1990, p. 45.

Osmanlıların, Irak-ı Arab'da yaptıkları düzenlemelerle Şîî İran tebaasına uyguladıkları sistemin ana hatlarını vermek, o dönemde reformlar (fermanlar) vasıtasıyla Osmanlıların kendi gayr-i Müslim tebaasına verdiği haklarla karşılaştırılması açısından oldukça önemlidir. Bu noktada, İran ile yüzyıllar boyunca yaşanan çatışma durumunun izlerinin kolayca silinemediğini görmekteyiz. Ayrıca Emperyal alan içerisinde bulunan tebaasının dini ne olursa olsun onların Osmanlı kimliği altında buluşturulmaya devam edilmesi yönünde bir gayretin olduğunu, ancak benzer noktalarda aynı hakların İran Şîîlerine verilmediğini ve bunu yaparken de onların başka bir tebaa olduğunun vurgulandığını görmekteyiz. Bu açıdan hem Osmanlı devlet anlayışının anlaşılması hem de Osmanlıların bu dönemdeki İran politikasının önemli bir parçasının ortaya konması açısından son derece önemli gördüğümüz söz konusu düzenlemeler dört başlık altında incelenmektedir:

“Birincisi; Şîîler için kutsal atfedilen Kerbelâ, Necef vb. yerleri ziyarete gelen İranlılar ile Osmanlı vatandaşları arasında meydana gelen anlaşmazlıkları Türk mahkemeleri halledecektir. İkincisi; Osmanlı kanunlarına göre arazi alım-satımı veya arazi vakfedilmesi sadece Osmanlı tebaasına ait bir haktır. Bu hak İran tebaasına verilemez. Üçüncüsü; İranlı ziyaretçilerin gidiş-gelişleri diğerleri gibi olacak, yanlarında ticaret malı olmadığı zaman onlardan gümrük vergisi alınmayacaktır. Son olarak da; şehir içindeki büyük medreselerin etrafında Şîî cenazelerin gömülmesinde yer durumu gözetilerek ücret alınacaktır. Eğer defin yeri belediyelerin gösterdiği yerlerse, o zaman Şîî cenazelerinden mezar ücreti alınmayacaktır.”<sup>333</sup>

Bu düzenlemeler İran tarafından kabul edilmemiş ve Osmanlıların bu uygulamayı değiştirmeleri yönünde talepleri devam etmiştir. Ancak bu dönemde ortaya çıkan bir başka sorun, bu konuyu gölgelemiştir. “İran Şahı'nın şehzade Abbas Mirza ile arasının açılması ve daha sonra onu öldürtmeye kalkışması neticesinde Şehzade, İngilizlerin de yardımıyla Irak-ı Arab ve Bağdat üzerinden İstanbul'a

<sup>333</sup> BOA, İrade Hariciye, 5556, Lef. 10. Aktaran M. Saray; **Türk-İran...**, s. 85.

gelmiştir. Ancak ilişkilerin daha da gerilmesini istemeyen Osmanlılar tekrar Bağdat üzerinden Şehzade'yi İran'a göndermişlerdir.”<sup>334</sup>

Bu olaydan sonra İran Şahı Nasireddin, 1870'te ölmeden önce Kerbelâ ve Necef'i ziyaret etmek istemişti. İlk başta buna sıcak bakmayan Osmanlılar, İngilizlerin araya girmesiyle bu isteği kabul etti. Şah bu durumdan dolayı oldukça memnun olmuştu. Memnuniyetini bildiren bir mektubu da Sultan Abdülaziz'e İstanbul'daki İran elçisi aracılığıyla göndermişti. Şah mektubunda, “imamların kabirlerini ziyaret için, Osmanlı hükümetinin muvafakatinden o kadar memnunum ki tarif edemem. Bize bu ziyaret için gerekli müsaadeyi verdiklerinden dolayı Osmanlı Devleti ricalinin gösterdikleri anlayıştan dolayı son derece memnunum. Bu vesileyle *bizden öncekilerin sürdürdükleri manasız taassubu da ortadan kaldırmış oldular. Bu sebepten dolayı bütün İran milletinin kalbini kendilerine bağladılar*”<sup>335</sup> diyordu.

Böylece ziyaretlere başlayan Şah'ın Irak-ı Arab'dan sonraki önemli duraklarından birisi Bağdat olmuş, Şah burada Şiî cenazeleriyle ilgili daha önce bahsedilen düzenlemeler konusunda Bağdat Valisi Mithat Paşa ile görüşmeler yapmış ve bir antlaşma metni üzerinde uzlaşmıştır. “9 Ocak 1871'de imzalanan antlaşmayla, hem sınır ve cenaze meselesi halledilmiş hem de Osmanlı parası ile İran parası arasındaki kambiyo değeri Osmanlı kuruşu lehine tekrar düzenlenmiştir.”<sup>336</sup>

Böylece iki ülke arasında daha barışçı bir döneme girilmiş oldu. Zira çıktığı Avrupa seferinden dönüşte Şah'ın 1873'te İstanbul'a uğramasıyla bu genel durum daha da dostça bir hale dönüştü. Basiret gazetesi de bu duruma işaret etmek üzere şunları yazmıştı: “Hem hudut olmamız, kezâ İslâm cemaatinden bulunmamız sebebiyle Devlet-i Âliyye ile İran Devlet-i Fahimesi'nin daima ittifak ve ittihad üzere bulunmaları gereklidir. Çünkü hudutların bitişik olması, menfaat birliğini, o da ittihad ve ittifakı gerektirmektedir. Bu, sebeplerin birincisidir...”<sup>337</sup>

<sup>334</sup> M. Saray, **Türk-İran...**, s. 86.

<sup>335</sup> Ibid, s. 87.

<sup>336</sup> Ibid, s. 88.

<sup>337</sup> Basiret Gazetesi, No. 1007, (1290 h. – 1873), s. 1. Aktaran M. Saray, **Türk-İran...**, s. 89.

Bu dostluk havası 93 Harbinin öncesinde Rusların başlattıkları propaganda faaliyetleri sonucunda ortaya çıkan olaylarla birlikte tekrar eski gergin haline dönecektir. Ruslarla savaşılan dönemde Doğu Anadolu’da başlayan ve İran’a vergi vermeyi reddeden Şeyh Ubeydullah’ın başını çektiği bir isyan hareketi baş göstermişti. Ancak Ruslarla yaptıkları savaşın Osmanlıların aleyhine geliştiğini gören Şeyh Ubeydullah, o zamana kadar İran karşısında kendisine müsamaha gösteren Osmanlıların aleyhine tavır almış ve “hatta müstakil bir devlet kurmaya kalkışmıştır.”<sup>338</sup> Rusya’nın İstanbul’daki elçisinin Şeyh’in bu talebinin kabul edilmesi yönündeki talebi üzerine Osmanlılar konunun ciddiyetini daha net görmüşler ve Şeyh’in üzerine ordu göndermek zorunda kalmıştır. Şeyh, İran’a sığınmak istese de bu talebi reddedilmiş ve açıkta kalan Şeyh, “Osmanlılardan özür dileyerek kendisinin affedilmesini istemiştir.”<sup>339</sup>

Bu süreçte İran’ın durumuyla Osmanlıların durumu arasındaki bir paralellik görülmektedir. Osmanlılarda olduğu gibi, büyük güçlerin siyasî ve askerî müdahaleleri, Kaçar İranı’nı devlet aygıtını modernleştirmeye güçlendirmeye sevk etmişti. 1826’dan beri devam eden bu sürecin<sup>340</sup> özellikle Nasireddin Şah döneminde yoğunlaştığı görülmüştü. Ordu ve eğitim alanında yaptıkları reformlar çoğu zaman Osmanlılarınkine benzemektedir. Bu bağlamda İran ile Rusya arasındaki yakınlaşma oldukça önemlidir. Nasireddin Şah, 1878 yılında Rusya’yı ziyaret ederek, İran ordusunun İngiltere karşısında güçlendirilmesi gerektiğini bildirmiş, bunun üzerine 1879-1884 yılları arasında İran ordusunu modernleştirmek üzere Rus komutanlar İran askerlerinin bir kısmının eğitim ve komuta görevini yerine getireceklerdir.<sup>341</sup>

93 Harbindeki Osmanlı mağlubiyetinin kesinleşmesi üzerine İngilizler, Rusların Basra ve Akdeniz’e hızla inmelerini engelleyecek çeşitli projeler düşünmeye başlamışlardı. Öncelikle Van ve Bitlis’i içine alacak bir bölgede bağımsız bir Ermenistan kurulmasına karar verseler de böyle bir devletin kısa sürede

<sup>338</sup> BOA, Yıldız Esas Evrakı, K. 24, Za. 162. KA, VIII, Ev. 149, ss. 65-68. Aktaran M. Saray; **Türk-İran...**, s. 91.

<sup>339</sup> M. Saray; **Türk-İran...**, s. 91.

<sup>340</sup> İran’ın modernleşme sürecinde gerçekleşen reformlar için bkz: I. M. Lapidus; **a. g. e.**, C. 2, ss. 39-41.

<sup>341</sup> Bu dönemde gelen Rus askerler ve İran ordusunda yaptıkları faaliyetler için bkz: S. M. Ward; **a. g. e.**, ss. 82-83.

Rus nüfuzu altına gireceği endişesiyle bundan vazgeçmişlerdi. Bu nedenle Şeyh Ubeydullah'ı bir alternatif olarak düşünmüşler ve büyük kısmı İran topraklarını içerecek bu bölgede bir devlet kurabilmesi için kendisine asker ve silah yardımıyla bulunmaya başlamışlardı. Şeyhin adamları bu fırsatı değerlendirmek için harekete geçmişlerdi ancak başta Şiîler olmak üzere Müslüman insanlara yaptıkları büyük katliamlar sonucunda bu kez İran Şeyh'in üzerine bir ordu göndermek zorunda kalmıştı. Bunun üzerine, "İngilizler Şeyh'i desteklemekten vazgeçerek mevcut Osmanlı-İran dostluğunun kendi çıkarları için daha gerekli olduğuna karar vermişler ve Şeyh'e olan desteklerini sona erdirmişlerdir."<sup>342</sup>

Bu olayın Osmanlılar ve bölgenin geleceği açısından önemli olan bir sonucu da İngilizlerin ilk başta bölgede bağımsız bir Ermenistan kurulması yönündeki ilk projesidir. Her ne kadar İngilizler böyle bir devletin kısa sürede Rusların yanında yer alacağını görüp bu projeden vazgeçmiş olsalar da, artık böyle bir devletin kurulabilirliği konusunun uluslararası düzeyde tartışılmaya başlanmasının önünü açmışlardır.

Bu süreçte Osmanlıların devam ettirdiği Pan-İslâmî politikalar karşısında İran'ın bakışını kısaca özetlemek gerekmektedir. İran, Osmanlıların başta kendi emperyal alanındaki insanları bir arada tutmak için ortaya koyduğu ancak daha sonra doğrudan dış politikayı etkileyecek bir ilke olarak benimsedikleri bu politikalara sıcak bakmamıştır. Bunu farklı sebepleri bulunmaktadır. Öncelikle Sünnî bir devlet olan Osmanlılar liderliğinde oluşacak böyle birlik, Şiî İran'ın önemini azalmasına ve böylece yüzyıllardır kimliğini üzerine kurduğu bu karşıt söylemin ortadan kalkmasına neden olacaktı. Diğer bir neden de Pan-İslâmî hareket içerisinde rol alan isimlerden ve İslâm dünyasının ileri gelen fikir adamlarından birisi olan Cemaleddin Afganî idi. "Cemaleddin Afganî hem İslâm modernizmi düşüncesinin hem de İslâm dünyasını sömürge durumundan kurtarma çağrısının baş aktörüydü. Onun düşüncesine göre Batılı sömürge idaresinden kurtulup bağımsız ve özerk hale gelmek hem Müslümanların canlanması hem de eşit ve saygın bir üye olarak uluslararası arenada Müslümanların hak ettikleri konumu kazanmaları için ön

<sup>342</sup> M. Saray, **Türk-İran...**, s. 91.

şarttı.”<sup>343</sup> “Afganî’nin özellikle dini konulardaki düşünceleri her zaman tutarlı değildi. Buna rağmen, politik düşünceleri zaman zaman vurgu değişikliği olsa da oldukça tutarlıydı. Onun sürekli tekrarladığı tema, Avrupa saldırısıyla eş zamanlı olarak Müslümanların mobilizasyonunun (özellikle liderlerin ve entelektüellerin) ve zorba kurallara karşı durmanın gerekliliği idi.”<sup>344</sup>

Pan-İslâmist eylemcilerden olan Cemaleddin Afganî ve Mirza Ağa Han Kirmani, İran’daki reformculara katılarak, asıl amaçları uzun vadede İran’ı modernleştirmek olduğu halde, kendi görüşlerini İslâmî terimler içinde sundular. Onlar, “İslâm’ın siyasal görüşünü, milli gururun yeniden canlandırılmasına yardım edecek ve Müslüman halkları Batılı müdahalelere karşı direnmeye sevk edecek anti-emperyalist bir doktrin olarak vurguladılar.”<sup>345</sup>

“Cemaleddin Afganî, Rusya, İngiltere ve Fransa başta olmak üzere büyük güçlerin İslâm ülkelerinde giriştikleri emperyalist faaliyetler karşısında İran’ı bu yeni birlik içine çekebilmek için mücadele edenlerden birisiydi. Şah Nasireddin, Afganî’nin özellikle Bağdat’taki söz konusu faaliyetlerinden oldukça rahatsız oluyordu.”<sup>346</sup> Çünkü Afganî, bu birliğe katılma konusunda isteksiz davranan Şah aleyhine bir propaganda başlatmış, Şah’ın devrilmesi yönünde nüfuz sahibi bazı kişilerle görüşmelere başlamıştı. Bunun üzerine Şah, Afganî’nin bu faaliyetlerini engellemesi için Osmanlılardan talepte bulunmuştu. II. Abdülhamit ile arasının bozulmasını istemeyen Afganî, kendiliğinden Bağdat’ı terk etmiş ve Londra’ya giderek faaliyetlerine orada devam etmiştir. Ancak İran’ın Pan-İslamist harekete katılmasını istemeyen İngilizler, Afganî’nin Londra’daki bu faaliyetlerine son vermesini istemişlerdi. Bunun üzerine II. Abdülhamit, Afganî’yi İstanbul’a çağırmişti. “Şah Nasireddin, Afganî’nin hapsedilmesini istemiş, ancak Osmanlılar bir misafirin, özellikle de din adamı olan birisinin hapsedilemeyeceğini bildirmişlerdir. Kısa zaman sonra da, Afganî’nin müritlerinden Mirza Rıza-i Kirmanî, şeyhine yaptığı kötülüklerden dolayı Nasireddin Şah’ı cezalandırmak istemiş ve 19 Aralık 1896’da

<sup>343</sup> C. Aydın; “Emperyalizme Karşı...”, s. 66.

<sup>344</sup> Jacob M. Landau; **Pan-İslâm Politikaları: İdeoloji ve Örgütlenme**, Anka Yayınları, İstanbul, 2001, s. 31.

<sup>345</sup> I. M. Lapidus; **a. g. e.**, C. 2., s. 43.

<sup>346</sup> M. Saray; **Türk-İran...**, s. 94.

Şah'ı tabancayla vurarak öldürmüştür. Sadece yirmi gün sonra da Afganî 8 Ocak 1897'de İstanbul'da vefat etmiştir.<sup>347</sup>

Cemaleddin Afganî, oldukça tartışmalı bir kişiliktir. Özellikle II. Abdülhamit'in hatıralarında onun için kullandığı sözler, bu tartışmalı durumun belirtileri olarak kabul edilebilir. "Blund adlı bir İngilizle, Cemaleddin Afganî isimli bir maskaranın elbirliği ederek İngiliz Hariciyesi'nde hazırladıkları bir plan elime geçti. Bunlar hilafetin Türkler tarafından Araplardan zorla alındığını ileri sürüyorlar ve Mekke Şerifi Hüseyin'in halife ilan edilmesini İngilizlere teklif ediyorlardı. Cemaleddin Afganî'yi yakından tanırdım. Mısır'da bulunuyordu. Tehlikeli bir adamdı. Bana bir ara Mehdîlik iddiasıyla bütün Orta Asya Müslümanlarını ayaklandırmayı bile teklif etmişti. Buna muktedir olmadığımı biliyordum. Ayrıca İngilizlerin adamıydı ve çok muhtemel olarak İngilizler beni sınamak için bu adamı hazırlamışlardı. Derhal reddettim. Bu sefer de Blund ile işbirliği yaptı."<sup>348</sup>

İran, Pan-İslamist harekete katılmak bir yana, 1870'lerde başlayan ve 1890'lı yıllara kadar devam eden ciddi bir Şîlik propagandasına başlamıştır. Bu tavırlar üzerinde Rusya ve İngilizlerin Tahran elçileri vasıtasıyla Pan-İslamist hareketin İran'ın çıkarlarına hizmet etmeyeceği yönündeki telkinleri oldukça etkili olmuştur. Buna ek olarak Osmanlıların Rusya ile meşgul durumda bulunmaları, imparatorluğun İran sınırlarındaki toprakları ile bu dönemde çok fazla ilgilenememesine neden olmuş ve bu durum İran propagandalarına rahat bir zemin hazırlamıştır. Savaşın sona ermesiyle birlikte Osmanlılar tekrar bölgedeki nüfuzlarını tesis etmeye çalışacaklar ve özellikle Ahmed Cevdet Paşa'nın tavsiyeleri doğrultusunda bölgede önemli tedbirler alacaklardır.

Sonuç olarak, 1839-1890 arası dönemde Osmanlı-İran arasındaki askerî ilişkiler daha çok sınırlarda yaşanan küçük çaplı çatışmalar şeklinde ortaya çıkmıştır. Bunların de en önemli nedeni, küçük aşiret grupların karşılıklı sınırlar içerisindeki geçiş hareketleri olmuştur. Osmanlı hükümetinin bu bölgelerdeki en önemli görevi bu tür saldırılara karşı güçlü bir savunma uygulamak olmuştur. Ancak alınan

<sup>347</sup> M. Saray; **Türk-İran...**, s. 96.

<sup>348</sup> N. Berkes; **a. g. e.**, s. 361.

tedbirler çok etkili olmadığından bölgedeki gerilim yüzyılın sonuna kadar devam etmiştir. Bununla birlikte söz konusu saldırılar iki ülkenin de ortak ticarî çıkarları için bir dezavantaj oluşturmuştur. “İpek ve diğer malların İran’dan Osmanlı toprakları üzerinden (Trabzon aracılığıyla) Batı’ya ihraç ediliyor olması, Osmanlılara bu komşu güç üzerinde bir manevra kabiliyeti sağlıyordu. Ayrıca bu ihracat yolunun açık tutulması için barış ortamının devam etmesi gerekiyordu. Çünkü bu dönemde oluşan yeni ticaret yolları olan İran Körfezi, Süveyş Kanalı ve Rusya Kafkas rotaları ile rekabet durumu söz konusuydu.”<sup>349</sup> İki ülke de 19. yüzyılın (Rusya ve İngiltere başta olmak üzere aynı güçlerden kaynaklanan) emperyalizminden etkilenmekteydiler ve bu durum her iki gücün de ortak bir sorunu olarak ortaya çıkmaktaydı. Ayrıca ikisi de bir reform süreci yaşamaktaydı. Bu benzerlik kendisini 1890’dan sonra da göstermeye devam edecekti.

1839-1890 arası dönem hem Osmanlılar hem de İran açısından büyük güçlerden kendilerine yönelen tehditlere karşı reformlar yapmaya çalıştıkları bir dönem olmuştu. Özellikle “Batı ekonomisinin neden olduğu meydan okumalar karşısında bu Osmanlılar, İran (ve Çin); Batılı imparatorluklar karşısındaki durumlarını daha iyi bir duruma getirebilmek için siyasal ve sosyo-ekonomik bir dönüşüm içine girmişlerdi.”<sup>350</sup> Bu çerçevede sınırdaş olan iki devletin de birbirlerine karşı genel bir savaşa yönelmesini gerektirecek büyük sorunları olmamıştı. Bununla birlikte Osmanlıların ve İranlıların tarihten gelen uyuşmazlık alanlarında bir çözüme kavuşamamaları ve Osmanlıların özellikle pan-İslamist politikalara yönelmesi, İran ile muhtemel bir ittifakın önündeki en büyük engeller olmuştur. Dahası İran, bölgedeki çıkarlarını koruyabilmek adına özellikle Osmanlıların önemli rakiplerinden birisi olan Rusya ile yakın ilişkiler içinde olmuştur. Benzer şekilde ele alınan dönem içerisinde Osmanlıların da İran için büyük tehditlerden biri olan İngilizlerle yakın temasta bulunması söz konusu bir ittifakı önleyici bir unsur olmuştur.

<sup>349</sup> S. Shaw; a. g. m., s. 313. Doğu ticaret yolları ve Osmanlılar konusunda bkz: A. H. Lybyer; “The Ottoman Turks and the Routes of Oriental Trades”, *The English Historical Review*, Vol. 30, No. 120, October 1915, pp. 577-588.

<sup>350</sup> Gregory Blue; “Opium for China: The British Connection”, Timothy Brook and Bob T. Wakabayashi (Eds.), *Opium Regimes: China, Britain and Japan (1839-1952)*, University of California Press, Berkeley, 2000, p. 46.

Osmanlıların İran politikalarını bu devletin büyük güçlerle ilişkilerinden bağımsız olarak değerlendirmek mümkün değildir. Büyük güçlerin sömürgecilik faaliyetlerine ve işgallerine karşı ayakta kalmaya çalışan Osmanlılar, İran'ı kapsayıcı bir birlik politikasını takip etmemişlerdir. Bunun en önemli nedenlerinden birisi de mezhepsel çatışmaların diğer bütün tehditlerin ötesinde cereyan etmesidir. Hristiyan devletler, Osmanlılara karşı mücadelelerinde mezhepsel tartışmaları bir kenara bırakarak nihaî olarak bir ittifak ilişkisi içerisinde hareket edebilmişlerdir. Ancak Osmanlılar ve İranlılar büyük güçlere karşı bu tür bir yakınlaşmayı gösterememişler ve bu nedenle dış politikalarında önemli bir zaafiyetle karşı karşıya kalmışlardır. Bu zaafiyet, iki devlet için de gerek iç işlerinde gerekse dış işlerinde büyük güçlerin nüfuzunun önüne geçememeleri şeklinde ortaya çıkmıştır.

#### 4.3. Osmanlıların Türkistan Politikası

Türkistan; “bugünkü Orta Asya diye tanıtılan ve Türklerin tarihinde önemli bir yeri olan bir bölgedir. Bu bölgenin sınırlarını şu şekilde çizmek mümkündür: Batıda Hazar Denizi ile Horasan Dağları, güneyde Hindikuş ve Kûh-i Sefid Dağları, kuzeyde Kazakistan bozkırlarının şimâl sınırları arasında kalan yaklaşık beş milyon kilometrekarelik bir alandır.”<sup>351</sup> Bununla birlikte Türkistan tek bir siyasal otoriteye bağlı bir bölge değildir. “Tarih boyunca Türkistan adıyla bir devlet veya hanlık kurulmadığı halde, Orta Asya'nın büyük bir bölümünü oluşturan ve eski çağlardan beri Türklerin anayurdu olarak kabul edilen ülkeye Türkistan denmiştir.”<sup>352</sup> Bu kadar geniş bir coğrafyada birden fazla siyasal otorite bulunduğu için, Osmanlıların tek bir Türkistan politikası yerine bu bölgede egemen olan farklı güçlerle ilişkilerini ayrıarak incelemek gerekmektedir.

Rusya, 1850'ye kadar Orta Asya'nın stratejik önemini hesaba katmamıştır. Bu zamana kadar bölgeye yönelik bakışı sadece sınırlarının güvenliğini sağlamak ve Doğu'daki pazarlara ulaşmakla ilgili dar bir bakış olmuştur. Ancak Kırım Savaşı'ndan yenik çıkan Ruslar bu bölgenin stratejik önemini daha iyi

<sup>351</sup> Mehmet Saray; **Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)**, TTK Yayınları, Ankara, 1994, s. 1.

<sup>352</sup> Alâeddin Yalçınkaya; **Sömürgecilik & Panislamizm Işığında Türkistan: 1856'dan Günümüze**, Timaş Yayınları, İstanbul, 1997, s. 27.

değerlendirmeye başlamışlardır. Bu tarihten sonra bölgede yapacakları bütün girişimler, İngiliz Hindistan'ını tehdit edici bir nitelik taşımıştır. “Bölgenin hızlı bir şekilde kolonileştirilmesi İngilizlerin mutlaka tepkisini çekeceğinden ve büyük bir krize neden olacağından, Ruslar buraları kademe kademe ele geçirmeyi daha uygun görmüştür.”<sup>353</sup>

Osmanlıların Doğu'ya yönelik ilgilerinin Yavuz zamanında ortaya çıkmasına paralel olarak Türkistan ile ilişkilerinin de aynı süreçte başladığı görülmektedir. “Osmanlı İmparatorluğu 16. yüzyılda Buhâra, Kaşgar, Hîve ve Hokand ile yakın kültürel ve tarihsel bağlar oluşturmuştur. Orta Asyalı hacıların temel olarak durak yeri İstanbul'du. İstanbul'a uğramadan yapılan hac ibadetinin kabul olmayacağına inanılıyordu. Ayrıca Orta Asyalı yöneticiler kendi siyasal çıkarlarını koruyabilmek amacıyla sık sık bu eski dinsel ve kültürel bağları kullandılar.”<sup>354</sup>

Osmanlıların Türkistan politikalarını etkileyen temel unsurları birkaç başlık altında incelemek mümkündür.

İlk olarak, Osmanlı devletinin gerek dünya anlayışını gerekse devlet-toplum ilişkilerinin Türklerin Orta Asya tarihi ile yakın bağlantıları mevcuttur. Bu anlamda Türkistan politikaları, yabancı bir topluma yönelik politikalar olmaktan çok aynı tarihsel köklerden beslenen unsurların ilişkileri olarak incelenmesi gerekmektedir.

İkincisi; Osmanlıların bölgeyle ilişkilerinin büyük güçlerin yine uzun bir tarihsel geçmiş çerçevesinde bölgeye yönelik (Rusya, İran, İngiltere ve Çin başta olmak üzere) emperyalist ülkelerin politikaları bağlamında şekillendiği görülmüştür. Benzer şekilde Türkistan'ın bu emperyalist güçlere karşı verilen mücadelede Osmanlıları bir kurtuluş ümidi olarak değerlendirmeleri oldukça önemlidir ve Osmanlıların buraya ilişkin ilgisinin en temel kaynaklarından birisini Türkistan'dan gelen talepler oluşturmuştur.

<sup>353</sup> David MacKenzie; “Turkestan's Significance to Russia: 1850-1897”, **Russian Review**, Vol. 33, No. 2, April 1974, p. 169.

<sup>354</sup> K. H. Karpat; **Türkiye ve Orta Asya**, s. 158.

Üçüncüsü; Osmanlıların bu bölgedeki insanlarla etnik bağları kadar güçlü dinî ve kültürel bağları bulunmaktadır. Bu nedenle, Osmanlılar özellikle çalışmamızın kapsadığı dönem içerisinde, Türkistan'ın bu özelliğini dikkate alarak yeni politik tavırlar belirleyeceklerdir.

Dördüncüsü; Osmanlıların İran ve Rusya'yı geçerek bu bölgeyle doğrudan bir emperyal bağlantı kurmamış olmasıdır. Ancak bu durum, Türkistan bölgesinin Osmanlı toprağı haline gelmemiş olması anlamındadır. Bunun dışında Türkistan, uzun yıllardır Osmanlı emperyal dünyasının bir parçası olmuştur, yani Osmanlı nüfuzunun etkili olabileceğı potansiyel bir bölge olarak var olagelmıştır.

Bu dört nedenle, ilgili dönemde Osmanlıların Türkistan politikaları, bu imparatorluğun Doğu politikasının en önemli ayaklarından birini oluşturmuştur. Bu bağlamda, 1839-1890 arası dönemde ikili ilişkileri açıklarken bu dört özellik göz önünde bulundurulacaktır.

#### **4.3.1. Osmanlıların Türkistan Hanlıkları Politikasında Olgular ve Olaylar**

Avrupa'da 18. yüzyılın ikinci yarısında meydana gelen ve Osmanlılar üzerinde oldukça kötü sonuçlar oluşturan gelişmeler, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'nın imzalanmasıyla had safhaya ulaşmıştı. Kırım'ın Rus nüfuzuna terk edilmesiyle Rusya Kafkaslar üzerinden de Osmanlıları tehdit eder hale gelmişti. Bu açıdan Osmanlıların önceliklerinden biri bu dönemde Kırım üzerindeki nüfuz mücadelesine geri dönmektir. Bunun için de önemli müttefikler arayışı içindeydi. Avrupalı güçler içerisinde kendisine Kırım konusunda müttefik olacak çok ciddi güçler bulunmamaktaydı. İşte, bu yüzyılda, Osmanlıların daha önceki dönemlere nispeten daha kapsayıcı biçimde Türkistan'a yönelişinin en önemli nedenlerinden birini, bu müttefik arayışı oluşturmuştu. Çünkü Yavuz zamanından beri devam eden ilişkilere bakıldığında<sup>355</sup>, Osmanlıların Türkistan üzerinde önemli bir prestije ve güçlü bir imaja sahip olduğu bilinmekteydi ve imparatorluğun bu bölge üzerinde etki oluşturulabileceğine inanılıyordu. Ancak Rusya bir yandan da Türkistan'daki

<sup>355</sup> Osmanlı ve Türkistan arasındaki ilişkilerin Yavuz döneminden 18. yüzyıla kadar yaşanan olgu ve olayları için bkz: M. Saray; **Rus İşgali Devrinde...**, ss. 1-21.

yayılmasını devam ettiriyordu. İşte 1839-1890 arasında Osmanlı-Türkistan ilişkilerinin üzerinde olduğu zeminin iki özelliği bu şekilde ortaya çıkmaktaydı: büyük güçlerle mücadelesinde Türkistan’la birlikte davranmak isteyen Osmanlılar ve kendi topraklarında başlayan yabancı işgaller karşısında Osmanlılardan yardım bekleyen Türkistanlılar. Ancak Osmanlıların Türkistan ilişkileri tek bir başlık altında incelenemez. Bu nedenle, hem ilişkilerin gelişimi hem de muhatapların özellikleri nedeniyle Osmanlıların Türkistan politikasını 3 başlığa ayrılabilir. Bunlar; Hîve, Hokand ve Buhâra Hanlıkları, Kaşgar Devleti ve üçüncü olarak da Türkmenler ve Azerilerdir.

#### 4.3.1.1. Osmanlıların Hîve, Hokand ve Buhâra Politikası

“Osmanlıların Türkistan bölgesiyle ilişkilerini yoğunlaştırmasının Rus işgalleriyle olduğu kadar bu bölgedeki üç hanlık arasındaki siyasî çekişmelerin önceki yüzyıla göre daha da şiddetlenmesiyle ilişkili olduğu”<sup>356</sup> bilinmektedir. Kendi aralarında çatışmalar ve anlaşmazlıklar olsa da Hîve, Hokand ve Buhâra Hanları, 1836 yılında Osmanlılarla dostça ilişkiler içindeydiler. Osmanlı sultanına bağlılıklarını bildirdikleri mektuplarda birbirleri arasındaki mücadeleden bahsetmiyorlardı. Örneğin, “Hokand Hanı Muhammed Ali Han, 1837 yılında İstanbul’a gönderdiği elçisi Zâhid Hoca vasıtasıyla Osmanlı hükûmetine ülkesinde vuku bulan gelişmeleri arz ettikten sonra, ordusunun eğitimi için bazı öğretmenler (iki süvari, iki piyade ve iki topçu talimcisi) ile eğitim malzemesi (savaş tekniklerine ilişkin basılmış kitaplar) rica etmişti.”<sup>357</sup> Bu öğretmenlerle kitapların gönderildiğine ilişkin bir kayıt olmamakla birlikte II. Mahmut bu uzak mesafeden gelerek sadakatini bildiren elçiye “... vakıa bu Hokand ahalisi dindar adamlardır; bâ-husus bu kadar uzak mesafeden sadakatlerini izhar için gelmiş oluyorlar. Bu suretle Hanları ve gerek

<sup>356</sup> Mehmet Alpargu; “Osmanlı Devleti’nin Türkistan Politikası”, Mustafa Bıyıklı (Ed.), **Türk Dış Politikası: Osmanlı Dönemi**, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, 2008, s. 43.

<sup>357</sup> Hokand sefir Zahid Hoca bu istekleri yazılı olarak değil şifâhen bildirmiştir. Hokand sefiri Zâhid Hoca dailerıyla olan mülakatın suretidir. Hatt-ı Hümayûn, No. 36565-A. Aktaran M. Saray; **Rus İşgali Devrinde...**, s. 50.

kendi haklarında istekleri doğrultusunda muamele yapmak münasip olacağından nişanlar ile bir adet kılıç...<sup>358</sup> verilmesini uygun görmüştür.

Buhâra Emiri Nasrullah, bu hanlığın tarihindeki güçlü liderlerden birisidir. Orduda modernleşme ve yönetimde merkezîleşme atılımlarıyla dönemin önemli bir aktörü haline gelmiştir. Ancak onu daha önemli yapacak olan özelliği, zalim bir yönetici olmasıdır. Zira 1843 yılında esir aldığı iki İngiliz subayını, İngiltere'nin ve Osmanlıların tüm diplomatik çabalarına rağmen öldürmüş ve böylece "Rusya'nın Türkistan bölgesinde ilerlemesinde tek bariyer devlet olabilecek İngiltere'nin elini zayıflatmıştır. Bu sebeptendir ki, Rusya ilerleme ve işgal hareketinde daha bir serbestlik kazanmış ve daha rahat hareket etme imkânına kavuşmuştur."<sup>359</sup>

Buhâra Emiri Nasrullah Han, gerek önceden var olan düşmanlıklar gerekse Hokand Hanı'nın İstanbul'da edindiği bu itibarı kıskanması neticesinde "Hokand üzerine bir saldırıda bulunmuş, gerçekleştirdiği büyük katliamlardan sonra burada kalamayarak şehri terk etmiştir. Hokand Hanı Şir Ali, çok iyi bir idareci olmasına rağmen 1845 yılında uğradığı bir suikast sonucunda öldürülmüş, yerine 1846-1858 yılları arasında hâkim olacak Hudâyar Han geçmiştir. İktidarını sağlar sağlamaz da Hacı Rûzî Bey'i 1846 Kasım'ında İstanbul'a göndererek sultana ubudiyetini arz etmiş ve Buhâralıların şiddetli saldırılarını anlattıktan sonra, ülkesinde mevcut olan madenlerin işletilebilmesi için madencilikten anlayan 2-3 usta talep etmiştir."<sup>360</sup>

Bunun üzerine sadrazam, Hokand coğrafi yapısı ve yönetim yapısı hakkında bir rapor hazırlayarak sultana sunmuştur. Ancak bu raporda Buhâra Hanlığı'nın yaptıkları savaşlardan bahsedilmiş ve yakında onların Türkistan'ın büyük kısmına hükmedecekleri belirtilmiştir. Bu rapor üzerine sultan, Hokand ve Buhâra hanlarına bir cevapnâme-i hümayûn hazırlanıp gönderilmesini emretmiştir. Bu arada Hîve tahtında bir değişim yaşanmış ve Muhammed Emin Han, saltanatını Rus tehdidi altında başlamıştı.

<sup>358</sup> Hatt-ı Hümayûn, No. 1098. Aktaran M. Saray; **Rus İşgali Devrinde...**, s. 51.

<sup>359</sup> M. Alpargu, a. g. m., s. 44.

<sup>360</sup> M. Saray; **Rus İşgali Devrinde...**, s. 52.

Bu arada 1846 yılında Rusya, Kazak milli ayaklanmasını bastırmakla uğraşmaktaydı. Bu bastırma girişimiyle ayaklananlar arasından bazı Kazaklar Hokand ve Hîve'ye sığınmışlardı. Rusya, bu iki hanlığın sınırlarına saldırmaya başlamıştı. “Hîve, İstanbul’a bir mektup göndererek Rusların Hîve hudutlarına tecavüz ettiği ve İslâm ehline zarar verdiğini Osmanlılara şikâyet etmiş ve memleketlerinden Rusların kovulması için yardım talep etmişlerdi.”<sup>361</sup> Bunun üzerine Osmanlı sultanı “... Rusya devleti tarafına lüzumlu dostane rica ifade edilmiş ... ve inşallah isteğinizin hasıl olacağı...”<sup>362</sup> şeklinde bir yanıt göndererek Hîve'nin talebine yanıt vermiştir.

Bu mektuplarla Buhâra Hanı Emîr Nasrullah Han'ın, din kardeşi olan komşularına yönelik başlattığı kanlı savaşıardan haberdar olan Osmanlılar, İstanbul Özbek Tekkesi<sup>363</sup> Şeyhi Elhac Mehmed Efendi'yi, Emîr'i ikaz etmek üzere Buhâra'ya göndermiştir. Gönderilen nâme-i hümayûnda “...bir vakitten beri o havalide zuhura gelen kıtaller ve savaşlar malûmumuz olmakta ve Müslümanlar arasında bu şekilde kan dökülmesi Hilâfet makamının hamiyet ve merhametine pek ağır gelmekte... ve cereyan eden nifakın himmetinizle ittihada değişeceği emeli”<sup>364</sup> bildiriliyordu.

Bir yandan da Rusya bölgedeki toprakları işgal etmeye devam ediyordu. Kırım Savaşı'nda Rusların yenilmesi, bu devletin Türkistan'daki işgallerini engellememiştir. Bunu engelleyebilecek bir adım aslında Ömer Paşa tarafından daha savaşın başında İngiliz ve Fransızlara yapılan teklifle mümkün olabilirdi. Kafkaslar üzerinden de Rusya'ya saldırılması teklifini, tüm dikkatini Ortadoğu'daki gelişmelere ve buradaki nüfuzları üzerinde toplayan İngiltere ve Fransa bu teklifi kabul etmemişlerdi. Her ne kadar Kırım Savaşı'ı sona erse de Rusların Kafkaslardaki istilaları karşısında, başını Şeyh Şamil'in çektiği Müslümanlar burada Ruslara karşı mücadelelerine devam etmişlerdir.

<sup>361</sup> M. Alpargu, a. g. m., s. 45.

<sup>362</sup> Nâme-i Hümayûn Defteri, No. 12, 68-69. Aktaran M. Saray; **Rus İşgali Devrinde...**, s. 57.

<sup>363</sup> Osmanlılarla Türkistan arasındaki kültürel bağlantının en önemli boyutlarından birisi tasavvuf oluşturmaktaydı. Türkistan'dan Anadolu'ya doğru devam eden Nakşibendilik cereyanının önemli merkezlerinden birini de bu Özbek tekkeleridir. Bkz: M. Alpargu; a. g. m., s. 50.

<sup>364</sup> Nâme-i Hümayûn Defteri, No. 12, 68-69. Aktaran M. Saray; **Rus İşgali Devrinde...**, s. 57.

Bu dönemin şartları açısından, İngilizlerle denizler üzerinde rekabet edemeyeceğini anlayan Rusya, bu gücü ancak Orta Asya’da yayılarak dengeleyebileceğine inanıyordu. Bunun üzerine Rus Çarı II. Nikola, bölgeye gönderdiği görevlilerle özellikle askerî ve ekonomik emperyalizm için bölge hakkında istihbarat toplamaya başladı. 1850’li yıllarda Türkistan Hanlıklarının durumu her iki emperyalist yayılmaya da açık durumdaydı. Zira özellikle “Hokand’da, bu hanlığı oluşturan unsurlar (Özbek, Kırgız, Kıpçak ve Kazaklar) birbirleriyle çatışmaktaydılar.”<sup>365</sup> Bu çatışmalarda bazı gruplar Buhâra’ya sığınıyor ve bu hanlık da İstanbul’dan gelen uyarıya rağmen Hokand’ın işlerine karışma fırsatını değerlendiriyordu. 1850’lerde Hîve ise Türkmenlerden aldığı vergiyi iki katına çıkararak onların isyanına zemin hazırlamış, iç savaş başlamış ve Muhammed Emin bu çatışmalarda hayatını kaybetmiştir. 1857’ye kadar devam eden savaştan Türkmenler bağımsızlıklarını kazanarak, Hîve ise mağlup ve dağılmış olarak çıkmıştır.

1858 yılında Rus çarının yetkilendirdiği Albay İgnatiyev, hanlıkları ziyaret ederek özellikle onları ticarî olarak kendisine bağlayacak birtakım antlaşma teklifleri götürmüştür. Bunlar içerisinde Buhâra dışındaki hanlıklar Rus isteklerini reddetmişlerdir. Ancak “Buhâra lideri Emîr Nasrullah, Hokand’a karşı mücadelesinde Rusya’dan destek alma karışılığında (ve sürekli ticarî temsilcilik açılması konusu dışında) Rus isteklerini kabul etmiş ve Ekim 1858’de Rus Albay ile el sıkışmıştır.”<sup>366</sup> Böylece Ruslar, Buhâra’yı diğer hanlıklara karşı kullanma fırsatını elde etmiş oldular.

Bu başarıları üzerine Albay İgnatiyev, 1860 yılında Çin’e gönderilmiş ve Orta Asya’daki Rus harekâtından endişelenmemeleri konusunda onları ikna etmeyi ve geniş çaplı bir ticaret antlaşması imzalamayı başarmıştır. Bu açıdan Rusya’nın Orta Asya’daki yayılmasının önündeki büyük bir engel de ortadan kalkmıştır. 21 Kasım 1864 yılında Hokand’da başlayan işgalleri Rus hâriciye vekili Prens Gorçakov şöyle gerekçelendirmiştir: “Rusya’nın Orta Asya’da karşılaştığı durum, hiçbir sosyal

<sup>365</sup> M. Saray, **Rus İşgali Devrinde...**, s. 61.

<sup>366</sup> Ibid, s. 64.

organizasyonu olmayan, yarı-vahşi ve göçebe halklar karşısındaki bütün medenî olan devletlerin problemleriyle aynıdır... Çalkantılı ve istikrarsız yapılarının istenmeyen komşular haline getirdiği... (ve) genel özelliği gözle görülür, elle tutulur kuvvetten başka bir şeye saygı duymamak olan bu Asyalılara karşı... Rusya bu ikinci şıkkı (işgali) tercih mecburiyetinde kaldı, tıpkı ABD'nin Kuzey Amerika'da, İngiltere'nin Hindistan'da, Fransa'nın Cezayir'de ve Hollanda'nın kolonilerinde yaptıkları gibi...<sup>367</sup>

Bu deklarasyon ile diğer büyük güçlerin Rusların Türkistan'a yönelik muhtemel emperyalist saldırılarına karşı çıkmalarının bir barbar-medenî söylemi geliştirerek engel olmaya çalıştığı açıktır. Nitekim hemen deklarasyonu takip eden dönemde Hokand ile başlayan işgale karşı diğer büyük güçler karşı çıkmamışlardır. Türkistan içerisindeki siyasal bölünmüşlük de Rusların işgallerini kolaylaştırmıştır. İmparatorlukların “böl-yönet” stratejisinin bu Rus yayılmasında önemli tarihî örnekleri görülmüştür. Rusların bir yandan Hokand'ın büyük bölümünü işgal etmesi üzerine bu bölgedeki bir Türk hanlığı olan Buhâra da geri kalan Hokand topraklarını ilhak etmiştir. Dolayısıyla “Rus tarihinin bu en kapsamlı son emperyal yayılımı”<sup>368</sup> Orta Asya hanlıklarına doğru olmuş, 1864-1876 tarihleri arasında adı geçen üç hanlık da Rus egemenliği altına girmiştir. Bu egemenliğin hukuki biçim alması ise 11 Haziran 1867 tarihinde General Konstantin Petrovich fon-Kaufman'ın vali olarak görevlendirildiği Türkistan Valiliği'nin kurulmasıyla<sup>369</sup> gerçekleşmiştir.

Hokand'ın işgali sırasında “öldürülen Hokand hanı Seyyid Sultan Han'ın yardım için Osmanlılara gönderdiği elçi Seyyid Yakub Han Töre, Nisan 1865'te İstanbul'a ulaşmıştı. Elçinin Ruslar ve Buhâralıların işgallerini bildirdiği ve istilacıların ülkeden çıkarılması için yardım talep ettiği sırada Taşkent'in de işgal edildiği haberleri gelmişti. Bunun üzerine sadrazam, bir tezkire hazırlayarak sultana arz etmiştir.”<sup>370</sup> Bu tezkirenin şikâyet konusuna ilişkin sultana önerdiği çözüm

<sup>367</sup> A. Yalçınkaya; **a. g. e.**, s. 67.

<sup>368</sup> Adeeb Khalid; “Russia, Central Asia and the Caucasus to 1917”, Chase F. Robinson (Ed.), **The Cambridge History of Islam**, Vol. 5, Cambridge University Press, New York, 2011, p. 182.

<sup>369</sup> David Mackenzie; “Kaufman of Turkestan: An Assessment of His Administration: 1867-1881”, **Slavic Review**, Vol. 26, No. 2, June 1967, p. 265.

<sup>370</sup> M. Saray; **Rus İşgali Devrinde...**, s. 72.

önerileri o dönemde Osmanlıların Türkistan Hanlıklarıyla ilişkilerinin açıklanması açısından oldukça önemlidir. Tezkirede kısaca şöyle deniyordu: “Rus müdahalelerinin ve Buhâra Emîri taraftarlarının... tecavüzleri (neticesinde) bunca Müslüman’ın şu suretle daimî bir karışıklık içinde bulunmaları dolayısıyla yabancıların tasallutuna hedef teşkil ettikleri hakikaten teessüfe şâyân bulunduğu; kendilerinin uyarılması ve tanzimi ve buna İslâm’ın koruyucusu olan Osmanlı devletinin yardımı cidden arzu edilecek keyfiyetten iken aradaki mesafenin ziyade uzaklığı ve arada başka devletlerin bulunması ...(hanlıkların) aralarının düzeltilmesi kabil olmaması sebebiyle bazı nasihatten başka bir şey yapılamadığı... Halife tarafından... hanlıklara mektup gönderilmesi...”<sup>371</sup> Sultan bu tezkireye paralel olarak ilgili mektupları hanlıklara göndermiştir.

Osmanlılardan ciddi bir yardım göremeyen Hokan Hanı, Hâce Beg İshak Agasi isminde bir başka elçisini Hindistan’daki İngiliz Valisi’ne göndermişti. Bu elçinin götürdüğü mesajlar da Hokand’ın Osmanlılara bakışını anlamak açısından önemlidir. Mesajın içeriğinde dikkat çeken noktalar şunlardır: “...Ruslar ve Buhâra bize karşı hasmane bir tutuma girdiler. Şu iki sebepten dolayı Majesteleri İngiltere Kraliçesine dostluk duymaktayız. (Öncelikle) İngiltere hâkimi ile İstanbul’daki halifemizin menfaatlerinin bir ve dostluklarının kadîm olduğu âşikardır. Biz Müslüman olduğumuz ve halifemize bağlı bulunduğumuz için onun dostu bizim de dostumuzdur. (İkinci olarak) benim memleketim İngiltere’den hiçbir kötülük görmemiştir... Buhâra Emîri ile Rus Çarının İngiltere’ye ne kadar düşman oldukları bilinmektedir... İngiltere’nin dostu olmam hasebiyle ülkeme yapılan bu saldırıların durdurulmasına Majestelerinin hükümetinin tavassutta bulunmasını rica ederim...”<sup>372</sup> İngilizlerin Hindistan Valisi John Lawrence, bu talep karşısında, mesafenin uzunluğu dolayısıyla yardım edilemeyeceğini ve saldırılardan dolayı üzüntülerini bildirmekle yetinmiştir.

Taşkent’in işgali sonrasında kendisinden yardım talep ettikleri Buhâra Emîri Muzaffereddin, Hokan düşmanlığını unutarak, burayı Ruslardan kurtarmaya karar

<sup>371</sup> Sadaret Tezkiresi, İrâde Hariciye, No. 12493. Aktaran M. Saray; **Rus İşgali Devrinde...**, s. 72.

<sup>372</sup> Translation of a letter from the King of Kokan to the Honourable Company, Political and Secret Memoranda 5/257, Indian Office, London. Aktaran M. Saray; **Rus İşgali Devrinde...**, s. 75.

vermişti. 1865 yılında bu işgali anlaşıma yoluyla çözmek için birkaç kez Rus generali Çernyayev'e elçi gönderdi. Bu görüşmelerden sonuç alamayınca doğrudan St. Petersburg'a elçi gönderen Emîr'in elçileri burada tutuklandı. Buna karşılık Emîr de Rus diplomatik misyonlarının ülkesinden çıkmasına izin vermedi. Bunun üzerine Ruslar Buhâra'ya savaş açtılar ve 1866 yılı bu Rus saldırılarıyla geçti. Emîr, Rusya'dan çok ağır bir darbe aldığı anda da Buhara Müftüsü Hoca Ahmed Parsa Efendi başkanlığında bir heyeti İstanbul'a gönderdi. Afganistan ve Hindistan üzerinden İstanbul'a geçen heyet önce Hindistan'daki İngiliz Vali ile görüştü. Vali iyi dileklerini iletmekle yetinmişti.

“Eylül 1867'de sultanın huzuruna çıkarılan elçinin getirdiği mektubun Meclis-i Mahsusa'da görüşülmesine karar verilmişti. Bu arada İstanbul'daki İngiliz elçisi Sir Henry Elliot ile görüşen Muhammed Parsa, İngiliz hükûmetine durumun bildirilmesini talep etmişti. Hükûmete durumu bildiren Elliot'a, Hindistan Valisi'nin verdiği yanıtın yeterli olduğu söylendi.”<sup>373</sup>

Ruslar, İngilizlerin Gorçakov'un bildirisinin dışına çıkıldığı ve bunun oluşturduğu endişeleri bildirerek Türkistan'da meydana gelen olayları eleştirmelerini geçiştirmişler, bu gelişmelerden İngiliz hükûmetinin endişelenmemesini istemişlerdi. Ocak 1868'de Emîr'in teklif ettiği sulh karşısında Rusların çok ağır şartlar içeren bir antlaşma metni ile yanıt vermesi üzerine Emîr, İstanbul'a tekrar yeni elçilerle mektuplar gönderdi. Bu mektuplar Nisan 1868'de Meclis-i Mahsusa'da görüşülmeye başlandı. “Bir yandan da 1860'ta önce Hîve'ye ve sonra İran'a karşı verdiği mücadele ile bağımsızlığını kazanan Türkmenler, Buhâra'ya yardım etmek üzere yola çıkmıştı. Ancak bu sırada Emîr'in Ruslar karşısında dayanamadığı, ağır bir yenilgiye uğrayarak Rusların dikte ettiği antlaşma şartlarını kabul etmek zorunda kaldığı haberleri hem İstanbul'a hem de Türkmenlere ulaştı. Türkmenlerin bu yardım girişimi, daha sonra Rusların burayı da işgal etmesine neden olacaktır.”<sup>374</sup>

Şubat 1869 tarihli sadaret tezkiresinde Buhâra'nın durumuyla ilgili karar şu şekilde açıklanmıştı: “...daha önce elçi gönderilerek yardım istenmiş olduğundan...

<sup>373</sup> M. Saray, **Rus İşgali Devrinde...**, s. 83.

<sup>374</sup> Ibid, s. 89.

mesafe uzaklığından fiilen yarım kabil olamayacağından... Hokand ve Hîve hükümetleriyle hoş geçinmeyerek daima birbirleri aleyhinde bulunduklarından, selamet ve kurtuluşlarını zikredilen hükümetlerle ittifak ederek... mümkün olacağı... elçiye bildirilmiş... padişahın tavsiyelerini ihtiva eden mektup... adı geçen hakime gönderilmişti... daha sonra iki elçi daha gelmiş... getirdikleri mektuplar özel bir komisyonda okunup mütalaa olunarak... Buhâralılar ile Rusyalıların barışması bundan böyle sözleşme hilafında bir şey yapmayacaklarının teminine bağlı olup buna Osmanlı hükümeti kefil olursa gereğinin yapılacağı cevabı verilmişti... Buhâralıların dağınık durumu ittihadı değişmedikçe... bu hususta teminat veremeyecekleri... İngiltere'nin manevî yardımları önceleri ümid olunurken... Rusyalı onlara dahi teminat ver(diğinden) İngiltere'nin... yardım ümidi kalmamıştı. Bunların yerine... mümkün olduğu kadar fedakârlık ederek sulh yapmaları... civardaki hükümetlerle hoş geçinmeleri... (çünkü Osmanlılar açısından) arabuluculuğa dahi mahal kalmadığı”<sup>375</sup>. Sultan bu tespitlere paralel olarak Şeyh Süleyman Efendi'nin Buhâra'ya elçi olarak gönderilmesini uygun bulmuş ve hazırlanan cevapnâme-i hümayûnun da Emîr'e elçi tarafından teslim edilmesini emretmiştir.

Bu süreçte Osmanlılardan istediği yardımı ve desteği tam anlamıyla elde edemeyen Buhâra, Rusya'nın nüfuzuna girmiş ve böylece Osmanlılarla Buhâra ilişkileri bir süre donmuştur. Ancak Rusya Orta Asya'daki yayılmasını durdurmayacak, Hîve başta olmak üzere bu coğrafyadaki işgallerini genişletecektir. Seyyid Muhammed Rahîm Han, ülkesinde bir felaket yaşanmaması için Hîve ile Rusya arasında bir antlaşma imzalanmasını önerse de Rus komutanlar bunu kabul etmemişler ve burayı da Haziran 1873'te kanlı bir şekilde ele geçirmişlerdir. Böylece Türkmenistan hariç olmak üzere tüm Türkistan Rus egemenliği altına girmiştir.

Hîve'nin istilasından dolayı İstanbul'daki Rus sefiri İgnatiyev, işgalin başarılı olduğu haberini alınca “sefârethanede büyük bir şenlik yapmış, onun bu hareketi bazı sefirler tarafından çirkin bir olay olarak karşılanmıştır. Çünkü nezdinde bulunduğu Osmanlı saltanatına dinî anlamda bağlılığı olan bir hükümetin istila edilmesinden

<sup>375</sup> Sadaret tezkiresi, İrade Meclis-i Mahsus, No. 1510. Aktaran M. Saray; **Rus İşgali Devrinde...**, s. 91.

dolayı şenlik düzenlemeye cüret etmesinin siyasî anlamda doğru bir şey olmadığı belirtilmiştir.”<sup>376</sup>

Buralarda Rus nüfuzunun baskın olduğu özerk vassal devletler varlığını bu şekilde devam ettirmiştir.

#### 4.3.1.2. Osmanlıların Türkmenistan ve Azerbaycan Politikaları

Türkmenlerin Hîve’den bağımsızlıklarını kazanma sürecine daha önce değinilmişti. Bağımsızlık sürecinde İran’a karşı da savaşan Türkmenler, bu saldırılara bağımsızlık sonrası dönemde de maruz kalmışlardır. Özellikle “1856 yılında gelen İran saldırısı Türkmenler açısından oldukça ağır sonuçlara yol açmıştır. Bu saldırıda İran binlerce Türkmen’i esir almıştır. Bu durum üzerine Osmanlıların Tahran’daki elçisi Esseyid Haydar Efendi devreye girmiş ve esirlerin serbest bırakılmasını sağlamıştır.”<sup>377</sup> Ancak İran, Türkmenleri tamamen ortadan kaldırarak bu bölgeyi ele geçirme konusunda kararlıydı. Bu tehlikeyi 1860’ta tekrar hisseden “Türkmenler, barış yolunu aramaya başladılar ancak İranlı komutan Hamza Mirza bütün teklifleri reddetti. Bunun üzerine Kuşid Han liderliğinde bir araya gelen Türkmen askerleri Kara-Kum çölüne çektikleri İran ordusunun yarısını yok ettiler.”<sup>378</sup> İran saldırısını püskürten Türkmenler bir yandan da Rus saldırılarına maruz kalmaya başlamışlardı. Kesin bir Türkmenistan işgalini hedefleyen Rusya’nın bu amaca ulaşmak için kurduğu Hazar Ötesi Valilik, Türkmenlerin daha fazla tedirgin olmalarına neden olmuştu. Rus saldırıları yoğunlaşmaya başlamıştı ve 93 Harbi’nin sonucunu merakla bekleyen Türkmenler, Osmanlıların mağlubiyet haberini almışlardı ve bu onlarda büyük hayal kırıklığına ve moral bozukluğuna neden olmuştu. Askerlerin mukavemet gücünün bu haberle oldukça azalması neticesinde Rus hâkimiyetini kabul eden bir antlaşma yapma fikri ön plana çıktı. Ancak Kuşid Han vefat edip yerine Nur Verdi Han geçince tekrar moral toplayan Türkmenler, savaşa hazırlanmaya başlamışlardı. Haziran 1879’da harekete geçen

<sup>376</sup> M. Alpagur, a. g. m., s. 45.

<sup>377</sup> İrade Hariciye BOA No. 6728, Lef. 2. Aktaran M. Saray; **Rus İşgali Devrinde...**, s. 119.

<sup>378</sup> M. Saray; **Rus İşgali Devrinde...**, s. 119.

Ruslar, o ana kadar Orta Asya’da yenilmezlik vasfını taşıyan bir ordu iken bu özelliklerini Eylül 1879’da Göktepe’de bırakacaklardır.

93 Harbinde Gazi Osman Paşa’ya karşı savaşmış olan General Skobelev’e Türkmenistan’ın kesin işgali emri veren Ruslar, oldukça uzun süren bir savaş sonunda Ocak 1881’de Türkmen topraklarının işgaliyle sonuçlanmıştır.

Azerbaycan, tam anlamıyla arada kalmış bir ülkeydi. Osmanlı, İran ve Rusya arasındaki mücadelelerin ortak noktasını oluşturan coğrafyalardan biriydi. Azerbaycan, Osmanlılar ile İran’ın Sünnî-Şîî çatışmasına dayalı mücadeleleri ve Rusların uzunca bir süredir devam ettirdiği işgallerle iyice yıpranmıştı.

Osmanlılar, Bakü’nün Hazar ticareti açısından taşıdığı önemden ve burada önemli miktarda Osmanlı vatandaşı olmasından dolayı, Sadrazam Kâmil Paşa’nın tekifi ve sultanın onayıyla 22 Mayıs 1887 yılında burada bir başkonsolosluk açmıştır. Kirmanşah eski başkonsolosu Rifat Bey, Bakü’ye tayin edilmiştir. “...Bahr-ı Hazar sahilinde vâki’ Bakü şehrinin ehemmiyet-i ticâriyesi ve orada bir hayli teb’â-i şâhâne bulunması hasebiyle mahall-i mezkûrda bir başşehbenderlik te’sisiyle Kirmanşah Başşehbenderi Rifat Bey’in... işbu başşehbendirkte istihdamı...”<sup>379</sup>

19. yüzyılın ikinci yarısında Orta Asya’nın Müslüman halkları olan Hîve, Hokand, Buhâra Türkleri ve Türkmenler Rus hâkimiyeti altına girmişlerdi. Dünyanın diğer bölgelerinde Portekizliler, İngilizler, Fransızlar, Almanlar ve Hollandalılar gibi Ruslar da Türkistan’daki bu halkların idarecisi olmuşlardı. Ancak Rusya bir kara imparatorluğu olduğu için bu ülkenin emperyalist yayılması emperyal alanlarına sınır komşusu olan yerlerde gerçekleşmişti ve “bu yerler nihayetinde bağımsızlığını kazanacak yabancı alanlar sayılmıyordu, aksine fetheden ülkeler tarafından kendi topraklarını bütünleyen yerler olarak görülüyordu. Rus ve Çin bakış açısından *sömürge* sorunu bir *azınlık* sorunu biçimini aldı. Müslüman bakış açısından ise sorun

<sup>379</sup> BOA, İrade Hariciye, No. 305/19437, Aktaran Ahmet Zeki İzgöer; s, Türk Dünyası Belediyeler Birliği, İstanbul, 2008, s. 69.

yabancı medeniyetler içerisinde asimilasyon doğrultusundaki baskılar karşısında Müslüman kimliğinin nasıl tanımlanacağı halini aldı.”<sup>380</sup>

Osmanlı İmparatorluğu, sahip olduğu kimliği politikaya dönüştürme yaklaşımını devam ettirmeye çalışmıştı. Bu bağlamda Osmanlı kimliğinin gerektirdiği çerçevede davranmaya çalışıyordu. Türkistan bölgesinden gelen yardım taleplerine ve diğer isteklere karşı verdikleri cevaplarda onları yabancı bir topluma dönüştürecek ya da böyle bir algıya meydan verecek bir dil kullanmıyorlardı. Aksine, Osmanlı tarihinin tamamında emperyal dünyasını oluşturan toplumlarla ilişkili kapsayıcı (inclusive) yaklaşımlarını devam ettiriyorlardı.

Bunun yanında Osmanlılar kendi emperyal alanlarının içinde meydana gelen krizler ile kendisine dışarıdan yönelen tehditlere karşı yeni bir anlayış geliştirmeye çalışmaktaydılar. Büyük güçlerle ve bunlardan özellikle Ruslarla ilişkilerinin bir uzanımı olarak Türkistan’a yönelik aktif bir siyaset izlemekle Osmanlıların dış politikasında bu dönemde yaşanan dinamizmin örneklerini vermekteydiler. Bütün bu veriler dikkate alındığında Osmanlıların dış politikasındaki çeşitliğin bu dönemde artmasının en önemli nedeni Batı kaynaklı olduğu görülmektedir. Çünkü büyük güçlerin de pan-İslamizm’i kendilerine karşı bir strateji konumuna yerleştirmeleri ve Osmanlıların da bu durumu kendi lehlerine kullanmalarını sağlayarak ateşlediği bir dönemde özelde hilafet kurumunun ve genelde İslâm birliği siyasetinin köklerini Batı ile ilişkilerin bir sonucu olarak değerlendirmek mümkündür.

#### **4.4. Osmanlıların Çin ve Kaşgar (Doğu Türkistan) Politikası**

Osmanlılar, Türkistan’ın diğer bölgeleriyle olduğu gibi Kaşgar ve Yarkent bölgesiyle de yakın kültürel ve tarihsel bağlara sahipti. Bununla birlikte Osmanlılar 1873 yılından itibaren daha Türkistan’a yönelik olarak daha aktif politikalar yürütmeye başlamışlardır. Bu aktif politikaya ortam hazırlayan kişi ise, Hokand ordu komutanının Çin saldırılarını durdurmak üzere Kaşgar’a gönderdiği ve sonra orada Doğu Türkistan Müslümanlarının güvenini kazanarak bölgeye hâkim olan Yakup Bey’dir.

<sup>380</sup> I. M. Lapidus; *a. g. e.*, C. 2, s. 361.

“Yakup Bey (1820-1877) Doğu Türkistan’da adı Kaşgar olan bağımsız bir devlet kurduğu ve bu devleti, *bey*, *atalık gazi*, *badevlet* ve son olarak da Osmanlı halife-padişahının verdiği *emir* unvanlarıyla yönettiği günlerden beri akademisyenlerin büyük ilgisini çekmiştir. Yakup Han aslında Asya ve Afrika’daki diğer birçok hükümdar gibi Panislamcı bir birliğin tahtını koruyabilmek için en iyi yol olduğuna inanmış bir liderdi.”<sup>381</sup>

Onun, daha önceki hanlara nispeten daha tutarlı ve dirayetli bir kişi olması, Osmanlıların bu kişiye yakın ilgi duymalarına neden olmuştur. Ayrıca, Rusya’nın Hindistan’a yaklaşması karşısında İngilizlerin de Osmanlıların Kaşgar ile yakın temasa girmesini desteklediğini düşünmek mümkündür.<sup>382</sup>

1865’te Doğu Türkistan’a egemen olan ve ardı ardına askerî başarılar elde eden Yakup Han, Rusların endişelenmesine neden olmuş ve bir an önce Kaşgar’a karşı harekete geçmelerine neden olmuştur. Ancak doğrudan askerî müdahale etmek yerine Yakup Bey ile ticaret antlaşmaları imzalama yolunu tercih eden Rusya, Yakup Bey’in onları düşman olarak karşısına almak istememesi nedeniyle bu amacına ulaşmıştır. Ancak bu durum, Rus nüfuzunu Afganistan sınırlarına kadar genişleten bu durumu tehlikeli bulmuşlardı. 1868’de bu kez İngilizler ticarî amaçlarla Kaşgar’a elçi göndermiş ve Yakup Bey’in dostluğunu kazanmaya çalışmışlardır. “Osmanlılarla İngilizler arasındaki yakınlık nedeniyle”<sup>383</sup> Yakup Bey, kendi ülkesinin İngiltere ile Rusya arasında -ancak İngilizler lehine- bir tampon bölge olmasının önünü açan bu dostluğa karşılık vermişti. Nitekim iki taraf arasında 1872 yılında bir ticaret antlaşması imzalanmıştır.

“Yakup Bey’in İstanbul ile ilişkilerini hem İstanbul ile uzun vadeli Orta Asya ilişkileri bağlamında hem de halifenin prestijini artırmış olan Müslüman dünyasında gerçekleşen daha derin ideolojik ve felsefi dönüşüm ışığında değerlendirmek gerekir. Bu dönüşüm büyük güçlerin tehdidi altındaki Müslümanları ortak İslâmî simgeler ve

<sup>381</sup> K. H. Karpat; **Türkiye ve Orta Asya**, ss. 151-152.

<sup>382</sup> M. Saray; **Rus İşgali Devrinde...**, s. 103.

<sup>383</sup> Ibid, s. 107.

kurumlar çerçevesinde harekete geçirme ve bu arada da Müslüman toplumun yeniden canlandırılma çabasıyla oluştu.”<sup>384</sup>

“Yakup Bey, ülkeyi bir tek idare altında toplama mücadelesine başladığı 1864 yılından itibaren meseleleri mümkün olduğu kadar sulh yoluyla halletme yolunu tercih eden bir liderdi. Bilhassa Müslümanlar arasında kan dökülmesini hiç istemezdi. Ayrıca, kan dökülerek kurulan bir birliğin de sağlam temellere oturmayacağına inanırdı.”<sup>385</sup> Yakup Bey, Ruslar ve İngilizlerle bu antlaşmaları imzalandıktan sonra “Orta Asya Müslümanlarının yetiştirdiği büyük diplomatlardan biri olan Seyyid Yakup Han Töre’yi, İslâm’ın başı olan Osmanlı padişahı Sultan Abdülaziz’e göndererek hem biat ettiğini bildirmiş hem de yardım talebinde bulunmuştur.”<sup>386</sup> “Elçi Hoca Töre, Haziran 1873’te Osmanlılardan kendi ülkesi için silah ve personel yardımı talebinde bulunmuş, padişahın direktifi üzerine Yakup Han’ın biat ve elçisinin yardım için yaptıkları müracaatları görüşülerek kabul edilmiştir.”<sup>387</sup>

Subaylar ve askerî malzemelerin Kaşgar’a ulaşmasından sonra, artık ‘birinci rütbeden murassâ nişan-ı Osmanî’ ye sahip olan Yakup Bey, hâkimiyeti altında bulunan bütün memleketlerde hutbeleri Sultan Abdülaziz namına okutmaya ve sikkeleri de onun adına bastırmaya başlamıştır.”<sup>388</sup> Daha sonra Osmanlıların kendisine yaptığı yardımlar için teşekkür için 1875’te İstanbul’a gönderdiği mektupta Yakup Han, “... büyük ihsanlarınız bütün Orta Asya İslâm alemine yeni bir hayat vermiştir... Ümit ederim ki kısa bir zamanda bütün Orta Asya Darü’l-Hilafe ile bağlantı kurarlar ve bu suretle... İslâm birliği ortaya çıkmış olur.”<sup>389</sup> diyordu.

Daha sonra, Emîrliğin ölünceye kadar kendisinde kalmasını ve vefatından sonra da en büyük ve en reşit oğluna geçmesi için padişahın müsaadesini isteyen Yakup Han’a verilen cevapta bunun şu şartlar dâhilinde kabul edildiği bildirilmiştir. “Hutbeler halife adına kesintisiz olarak okunacak, para halife adına basılacak,

<sup>384</sup> K. H. Karpat; **Türkiye ve Orta Asya**, s. 160.

<sup>385</sup> Mehmet Saray; **Doğu Türkistan Türkleri Tarihi**, Cilt. 1, Doğu Türkistan Araştırma Merkezi, İstanbul, 1998, s. 141.

<sup>386</sup> M. Alpagur; a. g. m., s. 46.

<sup>387</sup> İrade Dahiliye, No. 46753 ve 46454. Aktaran M. Saray; **Rus İşgali Devrinde...**, s. 108.

<sup>388</sup> İrade Hariciye, No. 15817 ve 16526. Aktaran M. Saray; **Rus İşgali Devrinde...**, s. 109.

<sup>389</sup> İrade Dahiliye No. 49054. Aktaran M. Saray; **Rus İşgali Devrinde...**, s. 110.

Osmanlı sancağında şekil değişikliği yapılmadan orada dalgalanacak, lüzumsuz yere komşularla niza çıkarıp nüfus ve toprak kaybına yol açılmayacak ve memleketin her cihette barışa ve refaha kavuşması için gerekli bütün iktisadî ve kültürel tedbirlerin alınması.”<sup>390</sup>

Ancak Çin’in Doğu Türkistan üzerindeki hâkimiyet iddiasında ısrar etmesi, Yakup Han’ın dış politikasının önündeki en önemli engel durumundaydı. Kaşgar üzerine sürekli saldırılarda bulunan Çin askerleri, ordunun askerî malzeme ve yiyecek sıkıntısıyla karşılaşması sonucunda Şensi ve Kansu’yu aldıktan sonra saldırılarını durdurmak zorunda kalmışlardı. Çin ordusunun yardımına, bu dönemde Osmanlılara karşı bir savaşa hazırlanan Rusya koşmuş, bu yakın gelecekte düşünülen savaşta Yakup Han’dan gelebilecek muhtemel tehlikeyi bertaraf etmek için, Kaşgar’a karşı savaş başlatmış olan Çinlilerin ihtiyaç duyduğu malzemeleri kendilerine sağlamıştır. Burada ilginç bir başka gelişme de “Çin komutanı General Tso’nun bir kısım ihtiyaçlarının da Pekin’deki İngiliz bankalarından aldıkları kredilerle”<sup>391</sup> temin etmeleridir. Böylece Kaşgar saldırısı için hazır hale gelen Çin askerleri, Rus, İngiliz ve Çin başkentlerindeki diplomatik savaşın sonuçlarını beklemeye başlamışlardı.

Seyyid Yakup Han Töre, İstanbul’un tavsiyeleri doğrultusunda Rusya ve İngilizlerin bu saldırıyı engellemeleri yolundaki çabaları sonuç vermeyecektir. Doğu Türkistan konusunda fikir ayrılığı yaşayan İngilizler içinde Çin lehine bir karar çıkmasının ardında Hindistan Bakanı vardı. İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Derby, iki taraf arasında arabuluculuk yapılması yönünde İngiltere’nin Çin Büyükelçisi Wade’yi görevlendirmiş ancak onun girişimleri Çin tarafından kabul görmemiştir. 1876’da savaşı başlatan Çin, Kaşgar güçleri karşısında sürekli ilerleme kaydetmeye başlamıştı. Bu sırada Yakup Han’ın aniden ölümü hem Kaşgar’ın işgalini kolaylaştırmış hem de ülke topraklarında iç çatışmaların çıkmasına neden olmuştur.

<sup>390</sup> İrade Meclis-i Mahsus, No. 2343, Lef. 1. Aktaran M. Saray; **Rus İşgali Devrinde...**, s. 111.

<sup>391</sup> M. Saray; **Rus İşgali Devrinde...**, s. 112.

“Mart 1878 yılında Çin, bütün Doğu Türkistan’ı topraklarına kattığını ilan etmiştir.”<sup>392</sup>

Seyyid Yakup Han Töre, işgalden sonra Kaşgar’dan Çinlilerin çıkarılması için Sultan II. Abdülhamit’e başvurmuştu. Ancak, Yakup Han’ın ilk zamanlarında askerî personel ve silah yardımı yapan Osmanlıların, 93 Harbi’nin oluşturduğu şartlarda bu talebe olumlu yanıt verilmesi mümkün olmamıştır. Böylece bir zamanlar Osmanlı himayesine girmiş olan Kaşgar Çin kontrolüne geçmiş ve Osmanlıların bölge ile ilişkileri sona ermiştir.

Kaşgar bölgesinin diğer Türkistan topraklarından ayrı olarak değerlendirilmesinin iki önemli nedeni bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, Kaşgar’ın diğer bölgelerin aksine bir Rus değil Çin işgaline maruz kalmasıdır. İkincisi ise, sadece bu bölgede aktör olma kabiliyeti taşıyan bağımsız bir siyasal otorite örneğinin Yakup Bey tarafından gerçekleştirilebilmesidir. Yakup Bey yeni oluşturduğu devletini kendi isteğiyle Osmanlı halife-padişahının emrine sunan ve Osmanlılara paralel politikalar izleme isteği taşıyan tek örnektir. Oysa Türkistan’ın diğer bölgelerindeki yöneticiler sadece hanlıklarını ilan etmişler ve siyasal otoritelerine meşruiyet kazandırmak amacıyla Osmanlılardan destek istemişler ancak Osmanlılarla paralel politikalar izleme konusunda isteksiz davranmışlardır. Dahası özellikle Osmanlıların tüm ikazlarına rağmen Buhâra hanlığının Rusya ile birlik olup diğer Müslüman Türk hanlıklara karşı savaşması Rusya’nın işini oldukça kolaylaştırmış ve nihayetinde Buhâra da Rus işgaline hedef olmaktan kurtulamamıştır. Ancak Yakup Bey Kaşgar’ı Osmanlı emperyal alanının bir parçası haline getirmeye yönelik adımlar atmış ve bunu yaparken de Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin 1870’lerdeki dostane durumunu çok iyi analiz etmiştir.

Ancak tarih Yakup Bey’in yanılmasına neden olmuştur. Zira İngilizlerin bölgede Osmanlılarla birlikte hareket etme niyetinde olan Kaşgar’ın varlığından hoşnut olacağı inancı boşa çıkmıştır. “İngilizler, Rusya’nın bölgeye yönelik ilgisinin

<sup>392</sup> Fraser to Derby, Peking, No. 50, March 16, 1878, FO, 17/826, Londra. Aktaran M. Saray; **Rus İşgali Devrinde...**, s. 114.

bulunmadığını fark eder etmez Yakup Bey’e olan ilgilerini yitirmişler ve onu Çinlilerin eline terk etmişlerdir.”<sup>393</sup>

Yakup Bey’in yanılmasına neden olan ikinci tarihsel olgu ise Osmanlılarla ilgilidir. Yakup Bey, Osmanlı halife-padişahıyla ittifak arayışlarına girerken, sultanın dünya politikasında önemli bir aktör olduğu kanaatiyle, kendilerine yönelecek bir işgali Osmanlıların önleyebileceğine inanmıştır. Ancak incelenen örneklerden de anlaşıldığı kadarıyla Osmanlılar elinden geleni yapmış olmakla birlikte, böyle bir işgali önleyebilecek bir kudrete sahip olamadıklarını göstermişlerdir.

Yakup Bey’i yanıltan son bir husus ise aralarında Çin’in de bulunduğu emperyalist güçlerin davranış tarzlarına ilişkindir. Bölge Çin tarafından işgal edilmiş olsa da bu işgal bir miktar İngiliz bankalarınca finans edilmiş ve bir miktar da Rus lojistik desteğiyle gerçekleşebilmiştir. Dolayısıyla, başka coğrafyalar ve stratejik noktalar üzerinde birbirlerine karşı kıyasıya mücadele eden büyük güçlerin görece olarak değersiz gördükleri ya da kendi emperyal alanlarına karşı bir tehdit olarak algılamadıkları bölgeler söz konusu olduğunda buraların işgalinde birbirlerinin işlerini kolaylaştırıcı adımları atabilmiş olmalarıdır.

#### 4.5. Osmanlıların Hindistan Müslümanları Politikası

Hindistan bölgesi Osmanlıların çoğu zaman emperyal dünyasının bir parçası olmuştur. Bunun en önemli nedeni Osmanlılarla Hindistan Müslümanları arasındaki yakın tarihsel ve dinî bağlardır. Osmanlıların özellikle Şah Cihan zamanındaki diplomatik temasları Osmanlı toplumu ve Hindistan Müslümanları arasındaki etkileşimin önünü açmıştır. Osmanlılara gönderilen “Behmenî veziri Hâce-i Cihân İmâmüddin Mahmûd Gâvân’ın (1410-1481) Osmanlı-Hindistan ilişkilerinde önemli bir rol oynadığını görmekteyiz. Mesela Hindistan ticarî mallarının Osmanlı topraklarına kadar ulaşması, sırf onun gayretleri sonucudur.”<sup>394</sup>

<sup>393</sup> K. H. Karpat; *Türkiye ve Orta Asya*, s. 176.

<sup>394</sup> H. İnalcık; *Classical Age...*, s. 126.

Osmanlı-Hindistan Müslümanları etkileşiminin iki kanalı olmuştur. Bunlardan birincisi, Osmanlı egemenliği altında bulunan Hicaz’a sürekli gidip gelen hacılardır. İkinci kanal ise, kültürel ve bilimsel alışverişi artıran bir unsur olarak o dönemin tasavvuf hareketleridir. “Molla Fâizî, Şeyh Ebu’l-Fazl, Molla Abdülhakim Siyalkotî, Şehâbeddin Ahmed, Ömer El-Hindî ve Abdulhay Dihlevî gibi birçok 16. ve 17. yüzyıl âlimlerinin şöhretleri İstanbul’a kadar yayılmış ve medreselerde kitapları okutulmuştur. İmâm Rabbânî’nin Mektûbât’ı Osmanlılar tarafından biliniyor ve okunuyorken aynı şekilde Mevlâna Celaleddîn-î Rûmî’nin Mesnevî’si Hindistan’da en çok okunan ve tanınan eserlerden birisiydi.”<sup>395</sup> Bu eserlerin karşılıklı olarak her iki toplum tarafından okunması, bu ülkelerdeki tasavvufî anlayışın da kaynaşmasını ve Nakşibendîlik, Kadirîlik, Mevlevîlik, Müceddidîlik akımlarının her iki toplumda da müritlerinin ortaya çıkmasını sağlamıştır.<sup>396</sup>

Sanat ve mimarî anlamda ise örneğin “Mimar Sinan’ın yetiştirdiği öğrencilerinden Mimar Yûsuf, Hindistan’da Babürlülerin hizmetine girmiş ve buralarda bazı binalar inşa etmiştir.”<sup>397</sup>

Meysûr Sultanı Tipu’nun I. Abdülhamit’e (1774-1789) yazdığı mektuplarda göze çarpan hususlardan birisi, kullanılan dinî motiflerin ve sembollerin çokluğudur. Askerî ve ekonomik durumun özetlenmesinden sonra Tipu Sultan; “yaklaşık 10.000 Müslüman çocuğun zorla Hristiyanlaştırıldığını ve birçok Müslüman mezarlığının tahrip edilerek bazı camilerin de kilise haline döndürüldüğünü, bu şartlar ve dinî mesuliyetler gereği Hristiyanlara karşı cihat ettiğini ve bu çerçevede Osmanlılardan bazı talepleri olduğunu” bildirmiştir. Ancak bu Hristiyanlaştırma olgusu Hindistan için yeni değildi. “Portekizliler de Hindistan’a ilk ulaştıklarında yaptıkları öncelikli

<sup>395</sup> Azmi Özcan; **Pan-İslamizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere 1877-1924**, İSAM Yayınları, Ankara, 1997, s. 15. Aynı sayfada yazar, Mektûbât’ın Türkçe’ye ilk düzenli tercümesinin 1860’ta Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi tarafından yapıldığını bildirmektedir.

<sup>396</sup> Güney Asya, Orta Asya ve Anadolu arasındaki tasavvufî bağlar konusunda bkz: Mustafa Kara; “Buhara-Bombay-Bursa Hattında Dervişlerin Seyr ü Seferi”, **Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, Sayı. 20, İstanbul, 2006, ss. 45-73.

<sup>397</sup> A. Özcan; **a. g. e.**, s. 16.

işlerden birisi, burayı Hristiyanlaştırmak için denizcilerin ve diğer personelin buradaki yerli kadınlarla evlenmelerini teşvik ediyorlardı.”<sup>398</sup>

“Hindistan’da İngiliz hâkimiyetinin gittikçe yayılması doğal olarak en çok Müslümanlar üzerinde olumsuz etkiler oluşturmuştur. Siyasal hâkimiyetin kaybedilmesi bir tarafa, özellikle İngilizcenin 1836’da resmî dil oluşundan sonra, kültürel varlıkları da tehlikeye düşmüş, buna misyonerlik faaliyetleri de eklenince, Müslümanlar, dinlerini muhafaza noktasında ciddi endişelere kapılmışlar ve İngilizlerin kendilerini Hristiyanlaştıracığından korkar olmuşlardı. Bu durum ise bu insanların güvenilebilecekleri -en azından- manevî bir merkez arayışını harekete geçirmiş ve zamanın en güçlü İslâm devleti olan Osmanlılara bağılıklarını artırmıştır. Ancak bu arayışı ilginç yapan şey, Hindistan ulemasının bu konuda önder olması ve özellikle Şeyh Veliyyullah ed-Dihlevî okulunun bu işi bayraklaştırmasıdır. Bu tür gelişmelerin 1844’ün Urduca gazetelerinde bile yansıtılması ayrıca dikkat çekmektedir.”<sup>399</sup>

#### 4.5.1. Osmanlıların Hindistan Müslümanları Politikasında Olgular ve Olaylar

“Hindistan İslâm’la 711’de Emevî komutanı Muhammed b. Kasım’ın Sind fethiyle tanışmıştır.”<sup>400</sup> Osmanlı-Hindistan ilişkilerinin tarihi oldukça eski dönemlere dayanmaktadır. İstanbul’un fethi üzerine Güney Hindistan’daki bazı Müslüman sultanların Osmanlılarla diplomatik ilişkiler kurmak istemelerine kadar uzatılabilecek bu sürecin, Osmanlıların bir imparatorluk olmasıyla çok yakından alakalı olduğu ortaya çıkmaktadır. Nitekim “Behmenî sultanları III. Muhammed Şah ve Mahmud Şah ile Fatih Sultan Mehmet ve II. Bayezid arasında elçiler aracılığıyla gerçekleşen karşılıklı mektuplaşmalar ve hediyeleşmeler”<sup>401</sup> bu ilişkilerin ilk evrelerini temsil etmektedir ve bu ilk evre Osmanlıların imparatorluk evresinin başlangıcına denk gelmektedir. Ancak ilişkilerin bu ilk evresinde doğrudan bir siyasal ve askerî işbirliği

<sup>398</sup> Burton Stein; **A History of India**, Wiley-Blackwell, UK, 2010, p. 199.

<sup>399</sup> A. Özcan; **a. g. e.**, s. 23.

<sup>400</sup> Azmi Özcan; “Hindistan’da İngiliz Hâkimiyeti ve Ulemânın Tavrı”, **Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, Sayı. 17, İstanbul, 2004, s. 103.

<sup>401</sup> A. Özcan; **a. g. e.**, s. 5.

söz konusu olmamıştır. Bu işbirliğinin gerçekleşmesine yönelik ilk adımlar Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferinden sonra atılmıştır. Yavuz, bu dönemde Portekiz istilasına maruz kalan Hindistan Müslümanlarına mektup yazarak, Portekizlileri Hindistan'dan uzaklaştırmak için yardım edebileceğini bildirmiş, ancak bu müdahale ancak Kanuni döneminde gerçekleşmiştir.

Hac yollarının güvenliğinin tehlike altına girmesi sonucunda Hindistan Müslümanları Osmanlılardan yardım talep etmiştir. İran körfezini kontrol altına almak isteyen Osmanlılar bu teklife sıcak bakmış ve 1531-1554 arasında çeşitli müdahalelerle bazı limanları Portekizlilerden almıştır.

“Babürlüler ile Safeviler arasında anlaşmazlık baş gösterince Babür Şahı Cihangir Osmanlı ve Özbeklerle bir Sünnî ittifak planlamış, bu amaçla IV. Murat'a bir mektup göndermiştir. Osmanlılarla ilk düzenli diplomatik ilişkiler Babür lideri Şah Cihan (1627-1658) tarafından başlatılmıştır. Ölümü üzerine planı yarım kalan Cihangir'in Sünnî ittifak davasını Şah Cihan devam ettirmek istemiş, Mîr Zarîf İsfahânî adında bir elçisini IV. Murat'a göndermiştir.”<sup>402</sup> Ancak daha sonraki yöneticilerin bu davayı devam ettirmemeleri nedeniyle bu proje hayata geçirilememiştir.

17. yüzyıldan sonra kesilen diplomatik ilişkiler iki ülke arasındaki bağların farklı kanallar üzerinden gelişmesini engellememiştir. Örneğin, birçok Osmanlı askerî uzmanları Hindistan'ın değişik yerlerinde Müslüman sultanlar tarafından sık sık yüksek rütbelerle istihdam edilmiş, hatta zaman zaman Hindistan orduları bile Osmanlı savaş düzenine göre eğitilmişti.

Babür hâkimiyetinin gerilemeye başlaması ve ülke topraklarında çok sayıda ve güçsüz sultanlıkların kurulması, İngiliz istilasına uygun bir zemin hazırlamaya başlamıştır. Bu açıdan özellikle iki sultanlığın (Malabar ve Maysûr) bu tehlikeyi doğru bir biçimde analiz ederek Osmanlılarla daha yakın ilişkiler kurmaya çalıştıkları görülmüştür. Zira bu dönemde Hindistan üzerinde İngiltere ve Fransa

---

<sup>402</sup> A. Özcan; **a. g. e.**, s. 13.

rekabeti iyiden iyiye açığa çıkmaya başlamış ve hatta “Osmanlıların Fransa ile 1760 yılında kurma niyetinde oldukları ittifakı, İngilizler engellemiştir.”<sup>403</sup>

Malabar Sultanı’nın İngilizlere karşı verdiği mücadelede, tam 1774 Kırım Savaşı sırasında Osmanlılardan malî yardım istemesi, kendi içinde bulunduğu savaşın ağır yükü altında kalan Osmanlılar için mümkün olan bir istek değildi. Ancak İngiltere ile Malabar arasında arabuluculuk yapılabileceği bildirildi. İngilizlerin kendi topraklarından çıkarılması konusunda askerî destek isteyen Mabalar’ın bu isteği de normal olarak yerine getirilemedi. Bu bağlamda yaklaşık 240 sene önceki durumun olmadığı net bir şekilde ortaya çıkmıştı.

Meysûr Sultanı Tipu, İngilizlerin Hindistan’da hâkimiyetlerini güçlendirme aşamasında karşılarına çıkan en büyük engellerden birisi olmuştur. “Tipu Sultan, Osmanlı ve Avrupa devletlerine elçiler göndererek uluslararası siyasette rol almak isteyen ilk Hintli sultandır. Osmanlılara 1786’da gönderdiği diplomatik heyetle askerî ve ekonomik yardım talebinde bulunmuş ancak daha önemlisi Osmanlı halifesinden bir hilafet beratı istemiştir. Bu herhangi bir Hintli sultanın Osmanlı halifesinden berat istemesine ilk ve son örnektir.”<sup>404</sup> Ancak aynen Malabar’ın taleplerinde olduğu gibi Meysûr’un taleplerine de cevap verebilecek durumda olmayan Osmanlılar, Ruslarla savaştıklarından dolayı bu dönemde İngilizleri de karşılarına alabilecek bir durumda değillerdi. Nihayet 1792’de bütün diplomatik çabalarına rağmen Tipu, İngilizler karşısında ağır bir yenilgi almış ve topraklarının büyük kısmını kaybetmiştir. Oryantalist yaklaşımın İngilizlerin Hindistan’daki bu emperyalist genişlemelerinde önemli katkıları olmuştur. Örneğin, “Richard Cobden (1804-1865) gibi radikal siyasal yorumcuların seyahatnameleri buradan, yanlış idare edilen, hırsızlaşmış ırkların bulunduğu, savaşçı kabilelerden ve hukuk tanımayan eşkıyalardan oluşan tiranlıklar olarak bahsetmekteydi.”<sup>405</sup>

Bu sırada Fransa’nın Mısır’a 1794’teki müdahalesi, İngilizlerin Hindistan’a giden yolların Fransız tehdidi altına girmesine neden olmuştur. Bunun üzerine

<sup>403</sup> A. Özcan; **a. g. e.**, s. 17.

<sup>404</sup> Ibid, s. 20.

<sup>405</sup> Susan Bayly; **The New Cambridge History of India**, Vol. 4, Part. 3, Cambridge University Press, New York, 1999, p. 113.

“İngiltere, ‘Müslümanların lideri’ olan III. Selim’den, Tipu’ya mektup yazarak ona kendileriyle savaşmamasını tavsiye etmesini istemiştir. Bu tavsiye Tipu tarafından dinlenmemiş ve ülkesindeki İngiliz işgali kesinleşmiştir. Burada önemli olan nokta, İngilizlerin Osmanlı sultanının hilafet mekanizmasını harekete geçirmesine yönelik ilk talebidir. İngilizler bundan sonra bu mekanizmanın işletilmesini sık sık isteyeceklerdir.”<sup>406</sup>

Osmanlılar 1849’da Hindistan’daki ilk konsolosluklarını Bombay ve Kalküta’da açmışlardır.<sup>407</sup> Bombay’da açılan sürekli temsilciliğin göreceli olarak erken bir dönemde açılması –ki Stockholm, St. Petersburg ve Torino, Brüksel ve Washington’dan daha önce açılmıştır- Osmanlı dış politikasında Hindistan’ın sahip olduğu önemin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. “Bu konsoloslukların en önemli fonksiyonlarından birisi de Hindistan topraklarında Osmanlıcı duyguların artmasını teşvik etmek olmuştur.”<sup>408</sup>

Kırım Savaşı’nda Rusların Osmanlılara saldırısı Hindistan’da hemen heyecan ve tepki uyandırmıştır. Bu savaşta Osmanlıların İngilizlerle birlikte hareket etmesi, Hindistan Müslümanları üzerinde rahatlatıcı bir etki oluşturmuş, kendilerini rahatça ifade edebilmelerine zemin hazırlamış, hatta kendi aralarında Osmanlılar için bir miktar para yardımı bile toplamışlardı. İngilizler de buradaki Müslümanları etkileyebilmek için iyi bir fırsat elde etmişlerdir. İngilizler “1857’deki Büyük Hint Ayaklanması sırasında, Kırım Savaşı’nın oluşturduğu bu ortamdan yararlanacaklar, Müslümanların halife ile ilişkilerini, isyanı bastırmak için kullanmayı başaracaklardır.”<sup>409</sup>

1857’de başlayan isyan üzerine İngilizler bu kez sultan Abdülmecit’ten Müslümanların İngiltere ile savaşmamasını tavsiye eden bir mektup göndermesini istemişlerdir. Gönderilen mektup bütün Hindistan’a yayılmış ve camilerde okunmuştur. İngiliz büyükelçisine (Canning) göre; “Sultan Abdülmecit isyancıların

<sup>406</sup> A. Özcan; **a. g. e.**, s. 21.

<sup>407</sup> Şehbender Defteri, I (1808-1879) ss. 41-42; BAO; F. D. Poll, 10 Feb. 1849, No. 1-8, NAI. Nakleden A. Özcan; **a. g. e.**, s. 23.

<sup>408</sup> M. N. Qureshi, “The Khilafat Movement”, s. 10.

<sup>409</sup> A. Özcan; **a. g. e.**, s. 24.

işlediği katliamları lanetledi ve Müslümanların İngiltere'ye karşı benim kanaatlerimden farklı bir kanaate sahip olduklarını düşünürsem haksızlık etmiş olurum. Onlar Kırım Savaşı'nda İngilizlerin bize sağladıkları desteği unutmış olamazlar. Artık Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında bir düşmanlık söz konusu olamaz”<sup>410</sup> demiştir.

“Bu isyan çok acı şekilde bastırıldı ve kolay kolay da unutulmadı. İngilizler Hindistan yönetimini yeniden düzenlediler. Mughal İmparatorluğunu ve Doğu Hindistan Şirketi'ni resmen feshettiler.”<sup>411</sup> “1857 Ayaklanması her ne kadar Doğu Hindistan Şirketi'nin manda yönetimini sona erdirmiş olsa da bu isyanın bastırılması İngiliz hükümetinin bu kadar geniş bir coğrafyaya hükmetmenin sorumluluğunu üstlenmekten artık korkmamasına neden olmuştur.”<sup>412</sup> “Hindistan'a hiç seyahat etmese de ‘Hindistan bana ait olmalı’ diyen Kraliçe Victoria döneminin Britanyalıları artık uzunca bir süre Hindistan'ı yönetmenin kendi hakları olduğunu düşüneceklerdi.”<sup>413</sup> Zira İngilizler Hindistan'a ilk olarak mahalli idarecilerin izniyle ticaret amaçlı olarak girmişler ve varlıklarını güçlendirmişlerdi. 1857 ayaklanmasının başarısızlığı üzerine devlet olarak tamamen Hindistan'a hâkim olmuşlardır.<sup>414</sup> 1857 isyanından sonra İngiliz parlamentosu, kabine tarafından atanan bir genel vali eliyle Hindistan'ı dolaysız biçimde yönetmeye karar vermiştir.<sup>415</sup>

“Ayaklanmanın bastırılması neticesinde İngilizlerin duruma hâkim olmaları ve Delhi'nin tekrar zaptı, Osmanlılar tarafından da memnuniyetle karşılanmıştır. Hatta Ali Paşa bu vesile ile İngiliz hükümetine bir mesaj gönderip, tebriklerini bildirmiştir. Hatta Abdülmecit, olaylar sırasında zarara uğrayan İngilizler için açılan yardım

<sup>410</sup> FD. Sec. 2 Jan. 1858. No. 1910, NAI Aktaran A. Özcan; **a. g. e.**, s. 25.

<sup>411</sup> I. M. Lapidus, **a. g. e.**, C. 2., s. 269. 1600 yılından feshedilişine kadarki dönemde Doğu Hindistan Şirketi'nin Hindistan'daki faaliyetleri konusunda bkz: Durmuş Bulgur; “Ticaretten Sömürgeciliğe 19. Yüzyılda Hindistan ve İngiliz Hâkimiyeti”, **Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, Sayı. 17, İstanbul, 2004, ss. 64-70.

<sup>412</sup> Hermann Kulke and Dietmar Rothermund; **A History of India**, Routledge, London, New York, 1998, p. 226.

<sup>413</sup> Steven Patterson; **The Cult of Imperial Honor in British India**, Palgrave Macmillan, New York, 2009, p. 79.

<sup>414</sup> A. Özcan; **a. g. m.**, s. 103. 1857'den 1947 hatta 1950'ye kadarki geçen zaman içerisinde bu olay İngilizler tarafından isyan olarak adlandırılmıştır. Ancak bölünmeden sonra tarihçiler bu olayı bağımsızlık savaşı şeklinde telaffuz etmişlerdir. Bkz: D. Bulgur; **a. g. m.**, s. 70.

<sup>415</sup> W. H. McNeill; **a. g. e.**, s. 618.

kampanyasına 1000 sterlinlik bir yardımda bulunmuştur.”<sup>416</sup> Hintli Müslümanlar gerçekte Abdülmecit’in fikirlerini paylaşmıyorlardı. Ancak onun Müslümanlar üzerindeki nüfuzunun ne kadar ciddi olduğu bu örnekle görülmüştü. İngiliz Başbakan Palmerston, sultana gönderdiği teşekkür mektubunda bu nüfuzun önemini dile getirmiştir. Ona göre; “bu para yardımıyla sultanı kendi mezheplerinin en büyük önderi olarak kabul eden Hint Müslümanları üzerinde pek çok büyük tesiri olacağı açıktır.”<sup>417</sup>

Söz konusu bu etkinin belki de en çarpıcı ifadesi 1880’lerde Haydarâbâd Başbakanı olan Salar Jung’un şu beyanıdır: “Merhum babamın bana sık sık anlattığına göre İngilizler ayaklanmayı bastırabilmek ve Müslümanları kendi saflarına çekebilmek için hilâfet makamının manevî nüfuzunu devamlı olarak kullanmıştır. Bu suretle Osmanlıların Kırım Savaşı’ndan dolayı İngiltere’ye olan borcunun tamamı ödenmiştir. Halife duruma müdahale edince yerlilerin en savaşçıları İngilizleri desteklediler. Aksi halde Hindistan’daki bütün Avrupalılar yok edilebilirlerdi.”<sup>418</sup> Ancak Osmanlıların Hindistan’daki olaylar ve bu olaylarla Müslümanların ilişkisi hakkında en azından eksik bilgilere sahip olduğu sonucunu çıkarmak mümkündür. Çünkü “Canning ile olan konuşmasında Sultan Abdülmecit ‘eğer İngilizler İslâmiyet’in yerine Hıristiyanlığı ikame etmeye çalışmış olsalardı durum farklı olur ve kendisinden aynı iyi niyet beklenemezdi’ şeklinde bir ifade kullanmıştır.”<sup>419</sup>

İngilizler böyle bir şeye açıkça niyetli olduklarını söylemeseler de ve/veya Sultan Abdülmecit durumun böyle olduğuna inandı(rıldı)ysa da sonuçta Hindistan’da Müslüman idaresi sona ermiş ve yerine Hıristiyan bir irade gelmiştir. “1857 sonrasında Hindistan Müslümanlarının, ne kendilerinden umutları ne de Hindu ya da İngilizlere güvenleri vardı. Bu karamsar durumun bu insanları Osmanlılara yakınlaştırması tabiidir. Hindistan’da artık Müslüman bir sultan kalmayınca da en azından Osmanlı sultan-halifesinin varlığından duyulan rahatlığın nedeni

<sup>416</sup> A. Özcan; **a. g. e.**, s. 25.

<sup>417</sup> İrade Hariciye 7894, Lef 1, BOA. Aktaran A. Özcan; **a. g. e.**, s. 26.

<sup>418</sup> Salar Jung; “Europe Revisited”, NC, Nov 1887, p. 503 Aktaran A. Özcan; **a. g. e.**, s. 26.

<sup>419</sup> FD. Sec., 2 Jan 1858, No. 1910, NAI aktaran A. Özcan; **a. g. e.**, s. 26.

insanlardaki bu ruh halinin bir sonucudur. İşte bu sıralarda camilerde 1862-63 yıllarında Osmanlı sultan-halifesinin adı zikredilmeye başlanmıştır. Hindistan camilerinde ismi ilk zikredilen sultan, Abdülaziz'dir."<sup>420</sup>

Hindistan topraklarının dârü'l-İslâm mı yoksa dârü'l-harb mi olduğu tartışmaları başlamış, bu tartışmalar 1870'li yıllara kadar devam etmiştir. Bu ülkeyi dârü'l-harb olarak görenler ya ülkeyi terk ettiler ya da susmak zorunda kalmışlardır. Mekke fukahasının da dâhil olmak üzere bir kısım ulema, Müslümanların ibadetlerine ve şahsî hukuklarına karışılmadığı için ülkenin dârü'l-İslâm olduğunu ilan etmişlerdir. Ancak bu görüşe İslâm hukuku açısından en büyük eleştiri -ilginç bir şekilde -bir İngiliz olan William Hunter'dan gelmiştir. Ona göre; 'gerçek şudur ki İslâm hukukuna göre Hindistan dârü'l-harb'dir. Eğer Hindistan bir İslâm memleketi olarak kalmış olsaydı Müslümanların büyük bir çoğunluğu hukuken İslâm memleketi olan bu diyarı fiiliyatta da İslâm memleketi yapmak için bize karşı ayaklanmak mecburiyetindedirler."<sup>421</sup>

Bu tespit karşısında Müslümanların sadakatleri konusundaki şüpheleri gidermeye çalışan ulemanın Osmanlı-İngiliz dostluğuna yaptıkları göndermeler ilginçtir. "Kalküta Müslüman Edebiyat Cemiyeti'nin bu konuda düzenlediği toplantıda konuşan Mevlânâ Fazlı Ali'ye göre; Osmanlı padişahları hadimü'l-haremeyn unvanına sahip oldukları için diğer bütün sultanlardan üstündür. Dolayısıyla Müslümanlar, onları kendi dinlerinin önderi olarak kabul ederler. Padişah ile İngilizler arasında dostça münasebet olduğundan dolayı da bu millete (İngilizlere) karşı cihat caiz değildir."<sup>422</sup>

"Ali Paşa'nın 1869'da büyükelçi Eliot'a söylediği rapor edilen bir söze göre; 'Hindistan Müslümanları, güçlü ve ileri görüşlü bir hükümetin sağladığı imkânlar

<sup>420</sup> A. Özcan; **a. g. e.**, s. 28.

<sup>421</sup> W. W. Hunter; **The Indian Musalmans**, Calcutta 1945 (1876'nın tıpkıbasımı) Aktaran A. Özcan; **a. g. e.**, s. 29.

<sup>422</sup> A. Özcan; **a. g. e.**, s. 30.

arasında tam bir dinî hürriyete sahiptirler. Hindistan'da İngilizlere zarar verecek herhangi bir teşebbüse Osmanlı Devleti'nin rıza göstermesi mümkün değildir.”<sup>423</sup>

1870'lerin ortalarında Balkanlarda başlayan kriz karşısında Osmanlının gücü de test edilmiş oluyordu. Ortaya çıkan tablo, Hindistan Müslümanlarını hayal kırıklığına uğrattırırken, bir yandan da bu bölgeden Osmanlılara ne tür yardımlar yapılabileceği tartışılıyordu. Çünkü son büyük güç olan Osmanlıların ortadan kalkması demek, kendilerinin de en azından desteğine başvurabilecekleri son gücü de kaybetmeleri anlamına geliyordu. Bu nedenle “Hindistan'ın her yerinde toplantılar düzenliyorlar, İngiliz hükümetine dilekçe göndererek Rusya ve onun Balkan müttefiklerine karşı Osmanlı Devleti'ni desteklemesini istiyorlardı. Kezâ, hemen her yerde Osmanlılar için yardımlar toplanarak İstanbul'a gönderiliyor ve halifenin muzafferiyeti için dualar ediliyordu.”<sup>424</sup>

II. Abdülhamit'in Hindistan siyaseti ve Hindistan Müslümanlarına yaklaşımı genel olarak ittihad-ı İslâm ile ilgili hemen hemen her konuda olduğu gibi kendisinden önceki padişahlarınkinden farklıydı. Hindistan ile ilgilenmesinin en önemli nedenlerinden birisi sultanın İngiliz siyaseti konusunda Hindistan tecrübesinden dersler çıkarmaktır. Zira II. Abdülhamit, İngiltere'nin bu coğrafyada ticarî kaygılarla bulunduğunu ve bu amacına ulaşmak için en azından görünüşte Osmanlılara yakın durmaya çalıştığını düşünüyordu.<sup>425</sup>

O dönemde Osmanlılardan sürekli haber alabilmek için yerli basın da gelişmeye başlamış, Hindistan Müslümanlarının Osmanlıların mevcut durumunu bu yayınlardan takip ettikleri ortaya çıkmıştır. Bu yerli gazetelerden birisi olan Urdu Ahbar'a göre; “Türkiye'nin içinde bulunduğu zor durumda Müslümanların Türkler için yapabilecekleri her şeyi yapmaları farzdır. Müslümanların Hindistan'da veya başka bir yerde taşıdıkları şeref ve haysiyetin Büyük Türk İmparatorluğu'nun varlığından dolayı olduğu bir gerçektir ve eğer bu imparatorluk yok olursa

<sup>423</sup> Eliot'tan Calderon'a, 9 Ekim 1869, FD Sec. H. 1869, No. 110-112, NAI aktaran A. Özcan; **a. g. e.**, s. 30.

<sup>424</sup> 1878, NNR (Native Newspaper Reports), L/R/5/53, IOR, Aktaran A. Özcan; **a. g. e.**, s. 85.

<sup>425</sup> Azmi Özcan; “Osmanlı Devleti'nin Güney ve Güneydoğu Asya Devletlerine Yönelik Dış Politikası ve İlişkileri”, Mustafa Bıyıklı (Ed.), **Türk Dış Politikası: Osmanlı Dönemi**, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, 2008, s. 61.

Müslümanlar son derece önemsiz olacak ve kimse onları dikkate almayacaktır.”<sup>426</sup> Ancak burada ilginç olan nokta, “Hindistan’daki Şiîlerin de Osmanlılar lehine tavır takınmaları ve “Bedreddin Tyabci, Muhammed Ali Rogay, Seyyid Emir Ali ve Çırak Ali gibi bazı nüfuzlu Şiîler, bizzat Osmanlı yanlısı faaliyetleri tayin etmek için ortaya çıkmışlardı.”<sup>427</sup>

Dolayısıyla daha 93 Harbi başlamadan önce Hindistan Müslümanları Osmanlı lehine açık bir tavır koymuşlardı. Savaşa giden süreçte Avrupa kamuoyunda Osmanlı aleyhine başlayan kampanyalara da hızla tepki veriyorlardı. “93 Harbi başlamadan önce Hindistan Müslümanları arasında Osmanlı senetlerinin satın alınması böylece halifenin yabancı ülkelere olan borç yükünden kurtarılması yönünde kampanyalar başlatılmıştı. Böylece halifenin sadece Müslümanlara borçlanacağı ve Avrupalı gayri Müslimlerin baskısından kurtulacağı umuluyordu.”<sup>428</sup>

1877-78 Osmanlı-Rus savaşı başladığında Hindistan Müslümanları tek bir vücut halinde hareket eder hale gelmişti. İngiliz hükûmetine dilekçeler gönderilerek Osmanlılara yardım etmesi isteniyordu. Kayserü’l-Ahbar gazetesine göre; “Türkler Müslüman oldukları için Avrupa’da hiç müttefikleri yoktur. Bütün Hristiyan ülkeler karşı taraftadır. Maalesef Müslümanlar da Türkleri yalnız bıraktı. Türk İmparatorluğu, İslâm dünyasının gururuydu, bu yüzden de onların şu anda karşı karşıya kaldıkları talihsizlikler onlardan çok bizi üzmektedir”<sup>429</sup> diyordu. Bir başka gazete olan Envâru’l-Ahbar; “eğer Osmanlı İmparatorluğu’nun bütünlüğüne bir halel gelirse, dinimiz, şerefimiz ve hayatımız bir felaketle karşı karşıya kalacaktır”<sup>430</sup> diyordu.

Gazeteler Müslüman kamuoyunu bu şekilde etkilemeye çalışırken bir amaçları da Osmanlılara gönderilecek yardımın artmasını sağlamaktı. “Osmanlıların Bombay’daki başkonsolosunun bildirdiğine göre bu savaş sırasında 124.843 Osmanlı

<sup>426</sup> Urdu Ahbar, 17 Ağustos 1876, L/R/5/53, IOR, Aktaran A. Özcan; **a. g. e.**, s. 86.

<sup>427</sup> A. Özcan; **a. g. e.**, s. 87.

<sup>428</sup> Ibid, s. 88.

<sup>429</sup> Kayserü’l-Ahbar, 27 Ocak 1878, L/R/5/55, IOR Aktaran A. Özcan; **a. g. e.**, s. 89.

<sup>430</sup> Envâru’l-Ahbar, 1 Ağustos 1877, L/R/5/54, IOR Aktaran A. Özcan; **a. g. e.**, s. 89.

lirası yardım toplanmıştır.”<sup>431</sup> “Osmanlılara olan bu ilginin maddi olarak daha iyi değerlendirilebilmesi, bu yardımlar toplanırken Hindistan’da kuraklık, açlık ve bunlara bağlı nedenlerle altı milyondan fazla insanın ölümü dikkate alınmalıdır. Ayrıca İngiltere savaşta tarafsız olduğundan askerî yardım yapamamışlardır. Yardım toplama konusunu daha organize gerçekleştirebilmek için Encümen-i İslâm gibi örgütler kurulmuştur.”<sup>432</sup>

“Savaşın kötü sonuçlanmaya başlaması ve özellikle Plevne’nin düşmesinden sonra Müslümanların hayal kırıklığı en üst düzeye çıkmıştı ve İngiltere’nin en azından Müslümanlardan gördüğü sadakat karşısında Osmanlılara yardım etmesi gerektiğini düşünüyorlardı. Berlin Antlaşması bu hayal kırıklığını bir kat daha artırmıştı.”<sup>433</sup>

“Berlin Konferansı’ndan hemen sonra İngilizlerin Kıbrıs’a yerleşmeleri Müslümanlar arasında bir infiale sebep olmuştu. Ancak tepkilerini daha çok diplomatik bir şekilde dile getiriyorlar, böylece Hindistan hükümeti bu tepkilere müsamaha gösteriyordu. Ayrıca Müslümanlar arasındaki Rus düşmanlığı, Rus yayılmacılığına karşı Müslüman bir cephe oluşturma isteğinde olan İngilizlerin kendi çıkarları için kullanabileceği bir unsur olmuştu.”<sup>434</sup> Yine de Genel Vali Lytton, Londra’yı uyarıyordu ve “Eğer Müslümanlar İngiltere’nin Türkiye’yi parçalamak için Ruslara yardım ettiğine kani olurlarsa bütün sınırlarımızda gerçek bir cihadı göze almalıyız. Böyle bir tehlike ile başa çıkmak, bize çok pahalıya mal olan 1857 ayaklanmasından daha zor olacaktır”<sup>435</sup> diyordu.

1857 ayaklanmasından sonra uzunca bir süre devam eden şüphe ve güvensizlikten sonra Müslümanlar ve İngilizler arasında bir yakınlaşma yaşanmaya başlamıştı. Ancak bu dönem tam da Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin gittikçe soğuduğu bir zamana denk geliyordu. Bu açıdan, Hindistan Müslümanları, Osmanlı sultanının ilan edebileceği bir cihat çağrısına uyup uymama konusunda tereddüt içindeydiler.

<sup>431</sup> Pencâb-ı Ahbar, 9 Mart 1878, L/R/5/55, IOR Aktaran A. Özcan; **a. g. e.**, s. 90.

<sup>432</sup> A. Özcan; **a. g. e.**, s. 91.

<sup>433</sup> Ibid, s. 93.

<sup>434</sup> Ibid, s. 94.

<sup>435</sup> Lytton’dan Salisbury’ye 21 Mayıs 1877, Aktaran A. Özcan; **a. g. e.**, s. 95.

Çünkü böyle bir durumda kendilerini nasıl bir tehlikenin içinde bulacaklarını tahmin edebiliyorlardı. Bu açıdan Nevvab Abdüllatif ve Seyyid Ahmed Han gibi isimler bir taraftan Müslüman infialini yumuşatmak bir taraftan da İngilizlere karşı güven tesis etmek için çaba harcamaya başlamışlardı. Ayrıca bu çabalar çerçevesinde “Seyyid Ahmed Han, bir taraftan Müslümanların Kur’an’ın bilimsel gelişmelere izin verdiğine ikna etmeye çalışırken diğer yandan Avrupalıları da İslâm’ın akılcı ve saygıya layık bir din olduğu konusunda ikna etmeye çalışıyordu.”<sup>436</sup>

“Seyyid Ahmet Han, kendi gazetesi olan Aligarh Institute Gazette’de; ‘Hindistan Müslümanları ne kadar rencide olsalar ve onları ne kadar etkilese dahi, dinî açıdan yine de İngiltere’ye sadık kalmak zorundadırlar’ diyordu.”<sup>437</sup> “Nitekim ilerleyen yıllarda “İngilizlere sadık bir sözcü olan Seyyid Ahmed Han ile Mirza Gulam Ahmed ve Mevlânâ Ahmed Rıza Han gibi dinî liderler, daha sonra Osmanlı sultanının dünya çapında manevî bir otoriteye sahip olduğunu reddedeceklerdir.”<sup>438</sup>

Osmanlılar, Mekke’de dağıttıkları ve daha önce sözü edilen bildirilerle Hindistan Müslümanlarından cihada maddi ve moral destek vermelerini talep ediyorlardı. Bu talebe karşılık verilince de sultan onları “takdir hislerinin bir ifadesi olarak çok sayıda kişi, gazete ve Müslüman teşkilatlara nişanlar, nâmeler ve hediyeler vererek onları taltif etmiştir.”<sup>439</sup> Hem maddi olarak gelen yardımın devam ettirmelerini hem de İngiliz kamuoyu ve yöneticileri üzerinde etkili olmasını bekledikleri bu Müslüman kitle ilişkilerini sürekli olarak canlı tutmanın gayreti içinde olmuşlardır. Ancak “Avrupa’daki politikamızın Doğu’da zapt ettiğimiz insanlar tarafından dikte ettirilecek olması hayret vericidir”<sup>440</sup> diyen Lord Salisbury’nin temsil ettiği İngiliz diplomatik rijitliği, Osmanlıların beklentilerinin ikinci kısmının gerçekleşmesini engellemiştir.

Daha önce bahsedilen, Ruslara karşı Afganistan’ı harekete geçirmek için buraya heyet gönderilmesi konusu, bu heyetin Hindistan’daki yankıları ve konuya

<sup>436</sup> I. M. Lapidus; **a. g. e.**, C. 2., s. 277.

<sup>437</sup> A. Özcan; **a. g. e.**, s. 97.

<sup>438</sup> Barbara D. Metcalf and Thomas R. Metcalf; **A Concise History of Modern India**, Cambridge University Press, New York, 2006, p. 162.

<sup>439</sup> A. Özcan; **a. g. e.**, s. 99.

<sup>440</sup> Salisbury’dan Lytton’a, 29 Haziran 1877, LP, E.4, IOR. Aktaran A. Özcan; **a. g. e.**, s. 102.

İngilizlerin gösterdiği ilgi sonucunda, Pan-İslâmizm'in gelişmesi ve mahiyetini anlamak için son derece önemli bir örnek olmuştur. Rusya'ya karşı İngiltere'nin desteğini alma çabasında olan II. Abdülhamit, hilafet unvanının bir nüfuzu olduğuna İngiltere'yi inandırmaya çalışmıştır. Özellikle Emir Şîr Ali'nin Osmanlı heyetine verdiği "Osmanlıların duacısı" olmakla sınırlı yanıtın ardından, sultanın kendisinin bu nüfuza ne kadar inandığını bilmek de imkânsızdır. Ancak bu örneğin sonucunda "II. Abdülhamit'in, saltanatının geri kalan kısmında üzerinde en çok uğraştığı hususlardan birisi İslâm dünyası üzerindeki tesir ve itibarını artırmaya çalışmak olmuştur."<sup>441</sup>

Ancak İngilizlerin meseleye dair görüşlerini özetleyen bir meclis üyesinin, II. Abdülhamit'in Şîr Ali'ye tekrar bir elçi gönderme isteği konusunda söyledikleri dikkate alınırsa, onların bu konuya oldukça ihtiyatlı yaklaştıkları görülmektedir. Bu kişiye şunları söylüyordu: "Eğer biz işimize geldiği zaman sultanın sözde bütün Müslümanların lideri olduğunu kabul edersek, daha sonra işimize gelmediği zaman bunu reddedebilir miyiz? Bu durum özellikle kendi Müslüman nüfusumuz için geçerlidir. Bizim açımızdan sultanın halife olduğu hususu mümkün olduğu kadar az tanınmalı ve onun göndereceği bir heyet de ancak siyasî bir müttefikin tedbiri olarak kabul edilmelidir."<sup>442</sup>

1880'li yıllarda 93 Harbinde takındıkları tavır nedeniyle Müslümanlar arasında İngilizlere karşı bir kırgınlık hatta kızgınlık vardı. Müslümanlar Osmanlıları bir başka coşkuyla desteklemeye başlamışlardı. Bu arada İngilizler, Hindistan'da yükselen bu Osmanlı taraftarlığından epey rahatsız olmaya başlamışlardı. Dolayısıyla Hindistan'da ortaya çıkabilecek Pan-İslâmist tehdit üzerinde ciddi bir şekilde düşünmeye başladılar. Esasen daha 1873 yılında bu konuyla ilgili raporlar düzenlenmeye başlanmıştı. Bu tarihte "Osmanlı basınında İslam birliği düşüncesine yapılan atıfların sayısının artması ve Güneydoğu Asya'da Osmanlı hilafetine olan ilgi bağlamda İngiltere Dışişleri Bakanlığı, İslâm dünyasındaki tüm temsilcilerinden özellikle Osmanlı hilafetiyle ilişkileri bağlamında dinî ve siyasî uyanış hakkında

<sup>441</sup> A. Özcan; a. g. e., s. 115.

<sup>442</sup> Ibid, s. 114.

araştırma yapıp değerlendirme raporu göndermelerini istemişti.”<sup>443</sup> Özellikle 1857 ayaklanması sırasında İstanbul ve Mekke’ye kaçan Hindistan Müslümanlarının İngilizlere karşı faaliyetler düzenleme ihtimali üzerinde araştırmalar yapmaya başladılar. “İngilizlerin İstanbul Büyükelçisi Layard (1877-1880) bu konudaki görüşleri kuvvetlendiren birtakım işaretler olduğunu ve bazı Hintlilere gönderilmek üzere hazırlanmış mektuplar gördüğünü bildirdi.”<sup>444</sup> Ayrıca 93 Harbinde İngilizlerin takındığı tutuma karşı Osmanlıların bir intikam alabileceği riskine binaen Osmanlıların Hindistan’daki faaliyetleri üzerine çeşitli raporlar hazırlanmaya başladı.

“İstanbul’dan gönderilen bu raporlara göre Mevlâna Azîmet Hüseyin adında bir Hintli, gönderilen yardımların nerelerde harcandığını görmek için Hindistan Müslümanlarının temsilcisi olarak 1877 yılında İstanbul’a geldi ve 1879’a kadar burada kaldı. Layard, bu kişinin mutlaka takip edilmesini çünkü Hindistan’a dönerken bu şahsın Müslümanları tahrik edici mektuplar götürdüğünü bildiriyordu. Fakat Hindistan hükümetinin soruşturmaları bu iddiayı doğrulamamıştır.”<sup>445</sup> Buna rağmen Layard, görev süresinin sonuna kadar bu tür raporlar düzenlemeye devam etmiştir. Ancak her defasında Hindistan hükümeti takip ve soruşturmalar yapıyor ve bu tür entrikalar olmadığına karar veriyordu. “Osmanlı hükümeti de bu konuda teminat vererek bu çeşit haberlerin Osmanlılarla İngilizlerin arasını bozmak isteyen kişiler tarafından yayıldığını söylüyordu.”<sup>446</sup>

Ancak bu sırada İngiltere’de Liberal Parti’nin iktidara gelmesiyle Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde gözle görülür bir gerginlik başlayınca İngilizler, Osmanlıların niyet ve faaliyetleri hakkında daha fazla şüphe etmeye başladılar. Ayrıca Başbakan Gladstone’un İslâm düşmanlığıyla maruf olması Hindistan hükümetinde de eğer Osmanlılara karşı düşmanca politikalar izlenirse, bunun Hindistan Müslümanları üzerinde kötü tesirleri olabileceği kanaatini uyandırdı.

“Bu arada ‘*Osmanlı entrikaları*’ ile ilgili başka kaynaklardan da (özellikle Fransa ve Hollanda) Londra’ya haber gelmekteydi. Böylece İslâm dünyasındaki

<sup>443</sup> C. Aydın; “Emperyalizme Karşı...”, s. 59.

<sup>444</sup> Layard’dan Earl of Derby’ye, 1877, L/P&S/19, No. 442, IOR. Aktaran A. Özcan; **a. g. e.**, s. 121.

<sup>445</sup> Layard’dan Salisbury’ye 9 Apr. 1880, FO, 881/4341, PRO Aktaran A. Özcan; **a. g. e.**, s. 121.

<sup>446</sup> FD Sec. Mar. 1881, L/P&S/3/231, IOR Aktaran A. Özcan; **a. g. e.**, s. 125.

hareketlilikten rahatsız olan bu devletlerin “Pan-İslâm Hareketi” olarak nitelendirdikleri ortak tehlikeye karşı birlikte hareket etmek istediklerini görüyoruz. Mesela Aralık 1880’de Hollanda Dışişleri Bakanlığı, İngiliz Dışişlerine Osmanlıların Hindistan ve Endonezya Müslümanlarını ayaklandırmaya yönelik bir plan içerisinde olduğunu bildirdi. Bu planın uygulanması için hacıların çok önemli roller üstleneceğinden şüphelenen Hollanda, Mekke’ye gidip gelen hacıların devamlı gözaltında tutulmasını teklif ediyordu.”<sup>447</sup>

Hindistan hükümeti konuyu geçiştirerek üzerinde durmamıştır. Çünkü entrika şüphesi üzerine yazılan bütün raporlara rağmen Hindistan hükümeti bunların aslı olmadığını tespit etmiştir. “Ancak Osmanlılar özellikle sultan-halifenin nüfuzunu artırmaya bir başka özen ve dikkat göstermekteydiler. Tabiatıyla bu gayeye matuf faaliyetler bir bakıma özel münasebetler çerçevesinde yapılmak durumunda olduğu için Hindistan hükümetinin bunlar hakkında tespit edebilmesi güç olmuş olabilir. Ancak yine de sultanın bu nüfuzu artırmak ve aradaki mevcut ilişkileri kuvvetlendirmekten başka bir gayeye matuf olan faaliyetlerine dair yeterli bilgi yoktur.”<sup>448</sup>

Diğer taraftan Avrupa ülkelerinin tavırları ve diğer İslâm ülkelerindeki gelişmeler Hindistan Müslümanları üzerindeki etkisini göstermeye başlamıştı. 1881’de Tunus’un Fransa tarafından, 1882’de ise Mısır’ın İngiltere tarafından işgal edilmesi açık tepkilere yol açtı. Örneğin, “Mısır’daki direnişin lideri Ahmed Arabî Paşa için alenen dualar yapıldı.”<sup>449</sup>

“Hindistan Genel Valisi Lord Rippon, bu gibi tepkilerden endişe duymuştu. Durumu Londra’ya bildirince, Hindistan Müstemleke Bakanı müdahalenin Osmanlı sultanının rızası ile yapıldığı şeklinde bir izahla Rippon’u rahatlattı. Bakan ayrıca Müslümanların tepkilerini zayıflatmak için bu hususun yaygınlaştırılarak çok iyi kullanılmasını tavsiye ediyordu.”<sup>450</sup>

<sup>447</sup> FD Sec. Mar. 1881, No. 156-60, NAI. Aktaran A. Özcan; **a. g. e.**, s. 125.

<sup>448</sup> A. Özcan; **a. g. e.**, s. 129.

<sup>449</sup> Pencâb-ı Ahbar, 7 Haziran 1882, L/R/5/59, IOR. Aktaran A. Özcan; **a. g. e.**, s. 129.

<sup>450</sup> FD Sec. Aug. 1882. No. 192 NAI. Aktaran A. Özcan; **a. g. e.**, s. 130.

“Rippon o derece endişelenmişti ki, müdahaleye iştirak etmek için Hindistan’dan asker dahi göndermek istememişti. Zira Mısır’a giden her askerin bir ‘Pan-İslam elçisi’ olarak Hindistan’a döneceğini ve kendilerine karşı entrikalara girişebileceğini düşünüyordu. Fakat Londra’nın haberi büyük bir rahatlık sebebi olmuştu. ‘Sözde bile olsa sultan bizim tarafımızda bulundukça meraklanacak bir şey olduğunu tahmin etmiyorum’ diyen Rippon, ‘eğer sultan bize karşı olduğunu açıklayacak olursa, Müslümanların bizden uzaklaşmaları kuvvetle muhtemeldir’ diyerek hem bu rahatlığını ifade etmiş hem de meselenin hassasiyetini ortaya koymuştur.”<sup>451</sup>

“Ancak 1857 ayaklanmasının bastırılmasından sonra Müslümanlar birçok alanda zayıf ve geri düştüler. Artık cahil ve bilgisiz durumda idiler; iktisadî, sosyal, siyasal ve kültürel çöküntünün yanı sıra bazı yerlerde zorla Hristiyanlaştırma olaylarının yaşanması Müslümanları ruhî olarak bunalıma sürüklüyordu. Dahası, topluma önderlik eden ulema da kalmamıştı. Zira durumun vahameti karşısında çoğu ulema Mekke’ye yerleşmişti.”<sup>452</sup>

1839-1890 arası dönemde olduğu gibi 1890 sonrasında da Osmanlı-Hindistan Müslümanları arasındaki ilişkiler, Osmanlıların büyük güçlerle ilişkilerinde ortaya çıkan krizler çerçevesinde şekillenmiş, Osmanlı İmparatorluğu yıkılıncaya kadar Hindistan Müslümanlarının sağladığı maddi (ekonomik) ve manevi destekler devam etmiştir.

İmparatorluğun Batı ile ilişkileri bağlamında ve bu ilişkilerin bir uzanımı olarak Hindistan Müslümanlarına yönelik politikaları, Osmanlıların Doğu politikaların çok özel bir boyutunu oluşturmuştur. “Hindistan, 19. yüzyıl boyunca İngiltere’nin sanayi ürünlerinin en önemli müşterisi, en önemli hammadde sağlayıcısı, yatırımlar için güvenli bir alan ve yürüttüğü dünya ticaretinin önemli bir parçasıydı.”<sup>453</sup> Ancak İngiliz idaresindeki bir bölge olan Hindistan’da yaşayan Müslümanların Osmanlılarla bağlarını devam ettirmek yönündeki talepleri,

<sup>451</sup> A. Özcan; a. g. e., s. 130.

<sup>452</sup> Ibid, s. 27.

<sup>453</sup> John Gallagher and Anil Seal; “Britain and India Between the Wars”, **Modern Asian Studies**, Vol. 15, No. 3, 1981, p. 387.

imparatorluğun kendisinden oldukça uzak olan bu bölgeyle ilişki kurmasını ve bu bölgeyi emperyal dünyasının bir parçası olarak düşünmesine ve böylece Hindistan'a özel bir önem atfetmesine neden olmuştur.

Osmanlıların bu bölgeyle ilişkilerini, kendi emperyal alanlarına bir müdahale olarak görmeyen İngilizlerin, bu ilişkileri engellemeye yönelik bir tavır almamaları da Osmanlı-Hindistan Müslümanları arasındaki bağların devamında kolaylaştırıcı bir işlev görmüştür. Osmanlıların bir kara imparatorluğu olması nedeniyle bu bölgeyle ilişkilerinin gelecekte emperyal birleşme ihtimalinin imkânsızlığı İngilizlerin bu tavrını açıklayabilecek en geçerli gerekçedir. Yine Tersane Konferansı'na kadar olan dönemde Boğazlarda ve Balkanlarda Ruslara karşı birlikte mücadele eden iki güç olarak Osmanlı ve Büyük Britanya devletlerinin bu dostane ilişkileri de Hindistan Müslümanlarıyla kurulan ilişkilerde oldukça belirleyici olmuştur.

Osmanlıların Hindistan Müslümanlarıyla olan ilişkilerinin İran ile ilişkileriyle karşılaştırılmasıyla ilginç bir sonuç ortaya çıkmaktadır. İran ile ilişkileri değerlendirdiğimiz bölümde Osmanlılar ile İran'ın bu mezhep çatışmasının uzun tarihî geçmişiyle bağlantılı olarak sömürgeci güçlere karşı ortak hareket etmesinin mümkün olmadığını belirtmiştik. Ancak Hindistan örneğinde bu tür bir Sünnî-Şîî çatışmasının ilişkilerde ayrıştırıcı bir işlevden çok birleştirici bir işleve sahip olduğu görülmüştür. 93 Harbi'nden önce Osmanlılar lehine tavır alanların içinde ülkedeki önemli Şîî liderler de bulunmaktaydı. Bu durum "Doğu'da" ortaya çıkan anti-emperyalist politikalar çerçevesinde mezhepsel farklılıkların geri planda kalabileceğinin en önemli örneklerinden birisi olmuştur.

#### 4.6. Osmanlıların Japonya Politikası

"Yüzyılın sonunda sömürge yönetimi altındaki değişik Asyalı milletlerin özgürlük istekleri ve hareketlerinin, bir noktadan sonra Batılı olmayan iki imparatorluğun yani Osmanlı ve Japon imparatorluklarının kaderiyle ilişkili hale geldiği görülmüştür."<sup>454</sup> Bunun yanında "İslâm dünyasındaki Batı-karşıtı duygular ile ilgili kültür ve din merkezli değerlendirmelerin en büyük zaaflarından bir tanesi,

<sup>454</sup> C. Aydın; "Emperyalizme Karşı...", s. 83.

Asya'nın Müslüman olmayan diğer toplumlarındaki benzer Batı-karşıtı fikrî ve siyasî akımları göz ardı etmeleridir.”<sup>455</sup>

Japonya bu çalışmada ele alınan bölgelere nazaran Osmanlı dış politikasının ilgi alanına en geç giren aktördür. Buna rağmen Osmanlılar Japonların varlığından elbette habersiz değillerdi. Japonlarla Türklerin ilk karşılaşması 18. yüzyılda gerçekleşmiştir. “Ordusunda Türklerin de bulunduğu Cengiz’in oğlu Kubilay Han bu yüzyılda Japonya’ya saldırmış, bugünkü Oşima Adası’nı ile birlikte bütün Japon sahillerini vurmuş, ancak ülkeyi istila etmemiştir.”<sup>456</sup> Bunun yanında Osmanlıların Japonya’ya ilişkin erken dönem bilgileri iki kaynaktan beslenmişti. Bunlardan ilki, 17. yüzyılın önemli simalarından birisi olan Kâtip Çelebi’nin Cihannüma adlı eserinde Çapon veya Yapan diye bilinen bir milletten bahsetmesiyle ortaya çıkan ve çok da bilinçli olmayan bir kaynaktı. İkinci ve bilinçli bir tanıma süreci, deniz ticaret filolarını Çin’den çeken ve bunun yerine Japonya ile ticaret yapmaya başlayan Hollandalıların Japon mallarını Osmanlı topraklarında pazarlamaya başlamasıydı. Dolayısıyla ikili ilişkilerin başlangıcı apolitik kanallarla gerçekleşmişti. Bu nedenle Osmanlı-Japonya siyasal ilişkilerinin başlangıcı 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde ancak ortaya çıkmıştır.

Japonya’nın da Osmanlılarınkine benzer bir çağdaşlaşma serüveni olmuştur. Ancak Japonya’da bu süreç Osmanlılarla karşılaştırıldığında -en azından kâğıt üzerinde-<sup>457</sup> daha geç bir dönemde başlamıştır. Uzunca bir dışa kapalılık döneminden sonra Japonya’da çağdaşlaşma sürecinin “6 Nisan 1868’de ilan edilen bir imparatorluk genelgesiyle başlatılan Meici İnkılâplar Dönemi”<sup>458</sup> olarak adlandırıldığı bilinmektedir. Bu sürecin en önemli boyutunu -ilginç bir şekilde Osmanlıların Batı diplomasisine uyum sağlama sürecine benzer bir biçimde- ABD ve

<sup>455</sup> Cemil Aydın; “Modern Japon Tarihinde Batı Karşıtlığı: Okawa Shumei’nin Asyacılık Düşüncesi”, **Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, Sayı. 13, İstanbul, 2002, ss. 107-108.

<sup>456</sup> Erol Mütercimler ve Mim Kemal Öke; **Ertuğrul Fırkataynı Faciası ve Türk-Japon İlişkilerinin Başlangıcı**, Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991, s. 112.

<sup>457</sup> Japonlar, göreceli olarak dünyaya daha kapalı ya da izole oldukları Tokugawa döneminde (18. yüzyılda) Avrupalı fikirlerle Osmanlılara göre çok daha ilgilidiler. Bkz: C. Aydın; **a. g. e.**, s. 16.

<sup>458</sup> Çetinkaya Apatay; **Ertuğrul Fırkataynı’nın Öyküsü: 19. Yüzyıldan Bugüne Türk-Japon İlişkileri**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1998, s. 66.

Avrupa devletlerine elçiler göndererek bu devletler diplomatik ilişki kurma atılımı oluşturmıştır.

19. yüzyılın son çeyreğinde, aslında Avrupa merkezli imparatorluklar ailesine üye olmak isteyen Osmanlılar, emperyalizm karşıtı hissiyat ve eleştiriler üretmeye sevk etmiştir ki, benzer bir gelişme, daha sonraları Japon İmparatorluğu'ndaki seçkinlerin de ırkî kimlikleri sebebiyle başlarına gelmiştir. “Osmanlılardaki pan-İslamizm hareketi ile Japonların pan-Asyacı fikirler, 19. yüzyılın son çeyreğinde, hemen hemen aynı zamanda ortaya çıkmıştır. Bunların ortak özelliği ise modernite, kültürel Batılılaşma ve uluslararası düzen bağlamında ortaya çıkan Batı-karşıtlığıdır.”<sup>459</sup>

Bu diplomatların amacı başlangıçta imtiyaz antlaşmalarını eşitlik ilkesine uygun hale getirmektir. Ancak özellikle Avrupalıların tavırları bunda başarılı olunmasını engelledi. Bunun üzerine artık diplomatlardan “Avrupa devletlerinin genel durumlarını, teşkilat ve kültürel yapılarını incelemek, böylece gelecekte ülkelere göre izlenebilecek politik ve ekonomik alternatiflerin saptanmasına görsel ve deneysel katkıları sağlamak”<sup>460</sup> olmuştur.

#### 4.6.1. Osmanlıların Japonya Politikasında Olgular ve Olaylar

Daha önce Japon gayr-i resmî elçileri İstanbul'u ziyaret etmiş olsalar da Osmanlı-Japon resmî ilişkilerinin başlangıcı Japonların başlattığı bu diplomatik atılımın Osmanlı İmparatorluğu nezdindeki girişimleriyle başlamıştır. 1875 yılında dönemin Japon Dış İşleri Bakanı Teraşima Munenori, kendi başbakanı Sanco Sanetomi'ye, “Türkler, Hristiyan olmayan bir Batı devleti olarak Avrupalılarla diplomatik ilişkilerde bulunuyorlar. Bu bakımdan Japonlara benzemektedirler. Onlardan çok şeyler öğrenebiliriz. Diplomatik ilişkileri başlatırsak iyi olur”<sup>461</sup> şeklinde bir öneride bulunmuş, bunun üzerine Londra'daki Japon büyükelçisi Ueno, Londra'daki Osmanlı büyükelçisi ile bir ön görüşme yapması talimatı verilmiştir.

<sup>459</sup> C. Aydın; **a. g. e.**, s. 3.

<sup>460</sup> Ç Apatay; **a. g. e.**, s. 67.

<sup>461</sup> Kaori Komatsu; **Ertuğrul Faciası: Bir Dostluğun Doğuşu**, Turhan Kitabevi, Ankara, 1992, s. 30.

Bu noktada, Japon Dış İşleri Bakanı'nın Osmanlılar için kullanmış olduğu ifadeler, iki tarafın diplomatik ilişki kurmasını sağlamak dışında Japonların nasıl bir Osmanlı algısına sahip olduklarını göstermek açısından da oldukça önemlidir. Bu bağlamda, nasıl Osmanlılar için tek bir Doğu söz konusu olmamışsa, Japonlar için de tek bir Batı yoktur. Japonların Osmanlıları Batılı bir güç olarak değerlendirmeleri ve onlardan öğrenecekleri şeyler olduğunu düşünmeleri, Osmanlıların o dönemde Batı diplomatik sistemine uyum sağlamaya dönük yaklaşık 80 yıldır sürdürdükleri çabalarının Japonların Osmanlı algısını nasıl etkilediğinin işaretleridir.

Ayrıca Japonların Osmanlılarla kendileri arasında bir benzerlik kurmaları da kayda değer bir noktadır. Çünkü Osmanlı-Japon ilişkilerinin başlamasına zemin hazırlayacak müşterek değer bu şekilde Japon devlet adamlarının zihninde ortaya çıkmış ve bu yaklaşım günümüze kadar barışçı bir şekilde devam edecek ilişkilerin temelini atılmasına neden olmuştur.

Bundan sonraki gelişmelere bakıldığında ikili ilişkilerin geliştirilmesi konusunda Japonların daha aktif oldukları görülmektedir. “Japonlar, Meiji ile başlayan Batı’ya açılma döneminde, Osmanlı İmparatorluğu’na da elçiler göndererek, Avrupalı devletlerden ayrı olarak Hristiyan olmayan ve onların çekindiği bir güç olan bu devleti de yakından tanımak ve onlara karşı bu bölgede kendine bir müttefik edinmek istemiştir.”<sup>462</sup>

Osmanlılar tarafında ise, II. Abdülhamit döneminde birbirine zıt siyasal duruşları olan yayınlar tarafından, Osmanlıların Japonya’ya bakışını belirleyen önemli tespitler yapılmaktaydı. Bu tespitler, “Meiji Japonya’sının bir ulus olarak ayakta kalmak için nasıl modernleşileceği konusunda önemli bir örnek olduğu konusunda uzlaşıyorlardı.”<sup>463</sup>

<sup>462</sup> F. Şayan U. Şahin; **Türk-Japon İlişkileri: 1876-1908**, T. C. Kültür Bakanlığı Kültür Serisi, Ankara, 2001, s. 13.

<sup>463</sup> Renée Worringer; “ ‘Sick Man of Europe’ or ‘Japan of the Near East’? Constructing Ottoman Modernity in the Hamidian and Young Turk Eras”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 36, No. 2, May 2004, p. 208.

Osmanlılar açısından Japonya'nın önemini artıran bir diğer konu ise, bu dönemde ileri derecede güvenlik problemleri yaşanan Rusya'nın doğusunda olan bir ülke olmasından kaynaklanmaktaydı. Zira "1876 yılında İngiltere, dönemin sadrazamı Mithat Paşa'ya Rusya'nın doğusundaki ve batısındaki ülkelerle, yani Japonya ve Almanya ile yakın temasta bulunulmasını ve iyi ilişkiler kurulmasını tavsiye etmişlerdi."<sup>464</sup> Ancak bu yakın temasın sağlanması için yine ilk adım Japonya'dan gelmişti. Japon donanmasına ait Seiki adlı gemi 1878 yılında İstanbul'a bir ziyaret gerçekleştirdi. Bu geminin Boğazlardan geçişinin 1841 Londra Sözleşmesi (ki 1856 Paris Antlaşması bu sözleşmenin Boğazların kapalılık ilkesini teyit etmişti) uyarınca mümkün olduğuna ilişkin kararda ve gemi personelinin iyi karşılanması gerektiği konusunda da İngilizlerin yönlendirmesi etkili olmuştu.

II. Abdülhamit, gemiyi on iki gün Haliç'te misafir etmiş ve gemi komutanı ve bazı subaylarına Osmanlı nişanı vermişti. Bu nişanların verildiği törene İngiliz büyükelçisi de davet edilmişti. Seiki'nin bu ziyaretten oldukça memnun kalan personelinin Japon devlet merkezine sunduğu son derece olumlu raporlar üzerine Japon İmparatorluk hanedanından "1881'de Prens Kato Hito başkanlığında resmi olmayan bir heyet İstanbul'a gelmiştir. Bu heyetin asıl amacı Avrupa'yı incelemek, Japon ilerleyişinin temellerini kuvvetlendirmektir."<sup>465</sup> Padişahın bu heyete karşı gösterdiği büyük ilgi üzerine bu heyetten sonra karşılıklı siyasî, ticarî ve kültürel ilişkiler kurulması yönünde ziyaretlerin sayısı artmıştır.

Japonya'nın henüz Osmanlı başkentinde bir elçisi bulunmamaktaydı. Diplomatik temaslar, diğer başkentlerde bulunan Japon elçiler ile yine bu başkentlerdeki Osmanlı elçileri arasında gerçekleşmekteydi. Japonya'nın özellikle ticarî bir işbirliği yönündeki taleplerini, Japonya'nın St. Petersburg ortaelçisi Yanagihara Sakimitsu, Şubat 1881'de buradaki Osmanlı büyükelçisi olan Şakir Paşa'ya iletmişti. Ancak bu konudaki antlaşma tasarısı<sup>466</sup>, Osmanlılar tarafından kabul edilmemiştir. Çünkü hem Osmanlılar bu dönemde Batılı ülkelere başka yeni

<sup>464</sup> Ç Apatay; **a. g. e.**, s. 68.

<sup>465</sup> F. Ş. U. Şahin; **a. g. e.**, s. 15.

<sup>466</sup> Antlaşma tasarısının ayrıntıları için bkz: Hee-Soo Lee (Cemil) ve İbrahim İlhan; **Osmanlı-Japon Münasebetleri ve Japonya'da İslâmiyet**, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 1989, s. 209.

bir ÷lkeye daha imtiyazlar ve haklar vermek istememişler hem de Japonya ile bu tür bir yakınlaşmanın Rusya ile ilişkileri daha da gerebileceğini düşünmüşlerdi.

Bu başarısız girişime rağmen iki ÷lke arasındaki yakınlaşma devam etmiştir. Bunun önemli bir nedeni, II. Abd÷lhamit'in Japonya'yı, büyük güçlere karşı mücadelesinde dengeleyici bir güç olarak değerlendirmesidir. Coğrafi olarak oldukça uzak bir bölgede olması esasen Japonların aktif bir müttefik olmasına, hele Osmanlılar gibi bir kara imparatorluğunun yaşadığı ya da yaşaması muhtemel çatışmalarda aktif bir rol alması mümkün değildir. Ancak bunu II. Abd÷lhamit mutlaka hesaba katmıştır. Buna rağmen, ittifak düşüncesinin en azından Rusya'nın doğusunda olan bir güç olan Japonların Rusya üzerinde diplomatik baskı kurabilecek potansiyel bir güç olarak değerlendirilmesinden kaynaklanmış olma ihtimali yüksektir. "Rusların Baltık Denizi'ni bir Rus denizi haline getiremeyince önlerinde tek seçeneğin Karadeniz olacağını gören II. Abd÷lhamit eğer Japonya ile müttefik olursa Rusya için Doğu'da devamlı var olan bir tehlike ortaya çıkmış olacaktı."<sup>467</sup> Böyle bir ittifak için gerekli yakınlaşmaya zemin hazırlamak üzere II. Abd÷lhamit, bu ÷lkeye olan özel ilgisinin bir belirtisi olarak "Japon imparatoruna Osmanlı Murassa Nişanı verilmesini"<sup>468</sup> dahi düşünmüştür.

1887 yılında Japon imparatorunun yeğeni Prens Komatsu İstanbul'a bir ziyaret gerçekleştirmiştir. II. Abd÷lhamit'in huzuruna kabul edilen Prens Komatsu, Japon imparatorunun dostluk mesajlarını sunmuştur. Misafirlerin Dolmabahçe Sarayı'nda ağırlanması ve karşılıklı hediyeleşmeler sonucunda bu geziden edinilen olumlu izlenimler Japon imparatorunun daha yakın ilişkiler kurulması yönündeki düşüncelerinin şekillenmesinde oldukça önemlidir.

Nitekim "1888 yılında Japonlar Osmanlı padişahına Japonya'nın en büyük nişanı olan "büyük krizantem nişanı"nın verileceğini ve buna karşılık Osmanlıların da Japon imparatoruna uygun bir nişanın verilip verilemeyeceğini sormuşlardır. Osmanlı hükümeti de mütekabiliyet esasına uygun olarak bir imtiyaz nişanının verilmesini uygun görmüştür. Ertuğrul fırkateyninin Japonya'ya kadar gitmesine

<sup>467</sup> Cezmi Eraslan; **II. Abd÷lhamid ve İslâm Birliği**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1992, s. 365.

<sup>468</sup> Ç Apatay; **a. g. e.**, s. 69.

neden olan bu nişanın götürülmesi ve gemi komutanı Osman Paşa'nın da padişahın özel elçisi olarak bu nişanı Japon imparatoruna sunması görevidir.”<sup>469</sup>

Aslında bu durum Ertuğrul firkateyni gönderilmesi olayının görünürdeki sebebidir. Bu geminin gönderilmesinin arkasında yatan asıl nedenler dikkate alındığında, söz konusu gelişmenin özünde Osmanlıların büyük güçlerle mücadelesinin bir boyutunu oluşturduğu görülmektedir. Bu nedenle çalışmamızın başından beri savunduğumuz, Osmanlıların Doğu politikalarının bu devletin Batı politikalarının bir uzanımı olduğunu ilgili örnekte de test etmek mümkündür.

Öncelikle, Ertuğrul firkateyninin bu seyahatinin çeşitli polemiklere ve tartışmalara yol açmasını engellemek için bu gemiye bir okul gemisi kimliği kazandırılmıştır. İlgili dönemde birçok devlet okul gemisi vasfı taşıyan gemilerle açık denizlerde pratik yapmaktaydılar ve bu faaliyetler doğrudan bir savaş tehdidi olarak algılanmıyordu. Zira Seiki gemisi de Boğazlardan bir okul gemisi niteliğinde olması nedeniyle geçebilmişti.

İkinci olarak, II. Abdülhamit, Japonya kadar uzakta olan bir devletle kurulacak bir ittifak ilişkisinden -daha önce de belirttiğimiz nedenlerle- çok ciddi bir fayda beklememekteydi. Hatta bunu padişahın kendisi bile dile getirmiş ve “ben şahsen uzak dostumuz Japonya'dan fazla bir fayda ümit etmemekteyim”<sup>470</sup> demişti.

Üçüncüsü, elbette bu geminin Japonya'ya giderken izleyeceği rota ile ilgiliydi. Bu gezi sırasında uğrayacağı limanlarda henüz büyük güçlerin tam nüfuzu altına girmemiş Müslüman bir devlet olarak bu gemi nedeniyle Osmanlı bayrağının dalgalanması, önemli bir sembol ve propaganda unsuru mahiyetinde olacaktı. Öyle ki, bu durumu hem o dönemde geminin faaliyetlerini düzenleyen Bahriye Nezareti'ne verilen 14 Şubat 1889 tarihli sadrazamlık tezkeresinden<sup>471</sup> hem de İstanbul'daki Rus

<sup>469</sup> Ç Apatay; **a. g. e.**, s. 70.

<sup>470</sup> Ibid, s. 70.

<sup>471</sup> “İşbu irade-i mülhemiyet ifade-i cenabı padişahi hem talebe-i mumaileyhimin ameliyyat görmeleri hem de rayet-i zefariyet-i Osmani'nin sevahili ecnebiyyede temevvüc eylemesi gibi fevaid-i mucib olacağı beyanı halisiyle...” Aktaran Ç Apatay; **a. g. e.**, s. 80.

büyükelçi Nelidov'un kendi Dışişleri Bakanlığı'na gemiyle ilgili olarak gönderdiği 25 Temmuz 1889 tarihli rapordan<sup>472</sup> anlamak mümkündür.

Dördüncüsü, her ne kadar İngilizler, Japonya'nın Rusya'nın doğusunda önemli bir güç olarak Osmanlıların bu ülkeyle yakın temaslarını cesaretlendirici adımlar atmış olsalar da gönderilecek geminin bu fonksiyonları hesaba katıldığında bu durumdan Ruslardan çok İngilizlerin rahatsız olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu konuda İngilizler, daha önceki birçok örnekte olduğu gibi kendi çıkarlarını zedeleyecek durumlar söz konusu olduğunda Osmanlılara karşı izledikleri politikaları tamamen tersine çevirebilmişlerdir. Rusya'nın ise aksine bu geminin faaliyetlerinden rahatsız olmasını gerektirecek bir tehdit algısı olmadığını görüyoruz.

Son bir tespitimiz İngilizlerin bu rahatsızlığıyla bağlantılıdır. II. Abdülhamit'in Ertuğrul firkateyni çıkışıyla İngiltere ile bağları kopararak, izlediği denge politikasını ancak diplomatik süreçlerle sağlama niyetinde olduğu anlaşılmaktadır. Bunun dışında geminin Batılıların anladığı anlamda bir pan-İslamist siyaset aracı olarak kullanıldığını düşünmek mümkün değildir. Zira önemli bir aktör olan Almanya ile (özellikle Alman imparatoru II. Wilhelm'in İstanbul ziyaretleriyle yoğunlaşan) daha yakın ilişkiler kurulmaya başlanmıştı. Yine de II. Abdülhamit, herhangi bir güçle müttefik olarak diğer güçleri karşısına almak yerine, bu güçlerle arasında bir mesafe bulundurma ve onları birbirlerini dengeleyici güçler olarak kullanma niyetindeydi.

Ertuğrul Firkateyni'nin Japonya ziyareti ve 1890 yılında dönüş yolunda batması, Türklerle Japonlar arasında iyi niyetin, karşılıklı anlayış ve işbirliği yapma arzularının egemen olmasından ve bu ilişkilere bir temel oluşturması dışında önemli bir sonuç vermemiştir.

Ancak daha önemli olan konu, Osmanlıların bu kadar uzakta olan bir coğrafya ile ilgilenmesinin ardındaki nedenlerdir. Anlaşılan odur ki, Osmanlılar Batı tarafından dikte edilen modernleşme normlarına karşı çıkmışlardır. "Osmanlılar Japonlarla işbirliğini, kendileri açısından Batı'nın emperyal ve entelektüel

<sup>472</sup> "Bir kere gönderilecek olan Ertuğrul Firkateyni'nin asıl amacı, Kızıldeniz ve Arabistan sularında Osmanlı bayrağının dalgalandırılması, bir de çok sayıda Müslüman'ın bulunduğu Hindistan'da sultanın emeli olan gösterilerin yapılmasıdır." Aktaran Ç Apatay; **a. g. e.**, s. 78.

hegemonyasını dışlamanın bir yolu olarak görmüşlerdir.”<sup>473</sup> Bu bağlamda Batı dünyasının emperyalist müdahaleciliği konusunda Osmanlıların görüşlerinin Asyalı bir kültür olan Japonlarınkiyle benzeşmesi, farklı olan bu kültürlerin birbirine paralel yanıtlar üretmiş olmasını oldukça anlamlı hale getirmektedir.

---

<sup>473</sup> R. Worringer; a. g. m., s. 208.

## SONUÇ

“Batılılaşma Döneminde Osmanlı Devleti’nin Doğu Politikaları” adlı bu çalışmamız Makdisi’nin “Osmanlıların da kendisi için bir “Doğu” oluşturduğu iddiasına paralel değil, bu iddiaya ters düşen sonuçlara ulaşmıştır. Öncelikle, Osmanlı İmparatorluğu tarihin belirli bir döneminde hayat bulmuş siyasal bir yapıdır. Osmanlı İmparatorluğu ve başta sultanlar olmak üzere Osmanlı seçkinleri zamandan ve mekândan münezzeh bir yapı ya da varlıklar olarak ele alınmamıştır. Bu imparatorluğu kutsallaştırmak yerine onun tarihsel bütünlük içinde kapladığı yeri, bir bütün olarak dönemin sistemik yapısını nasıl etkilediği ve kendisinin de bu yapıdan nasıl etkilendiği üzerinde durulmuştur.

İkinci olarak, Osmanlılar, 19. yüzyılda boyutları tartışılrsa da bir egemen güç olarak çok çeşitli sosyal ve siyasal alanlara hükmetmişlerdir. Orta Asya, Anadolu, Ortadoğu, Balkanlar, Afrika ekseninde hayat bulan tarihsel akışa ek olarak bir taraftan Avrupa ile etkileşimi ve diğer taraftan İslâm dünyası içerisindeki konumu itibarıyla, aslında kendilerine özgü emperyal bir sistem kurmuşlardır. Osmanlı Devleti’nin kurulduğu günden Birinci Dünya Savaşı’nın hemen öncesine kadar geçen yaklaşık altı yüz yıllık süreç içerisinde bu imparatorluk, tek bir etnik ya da dinî grubun değil, kendisini oluşturan tüm *milletlerin* imparatorluğu olmuştur. Bu bağlamda, oryantalizmin geliştirdiği *ötekine* karşı ontolojik üstünlük söylemi, Osmanlı tarihi boyunca söz konusu olmamış, bu exclusive (dışlayıcı) yaklaşımın tam tersine inclusive (kapsayıcı) tavır Osmanlı İmparatorluğu’nun en önemli özelliğini oluşturmuştur. Eğer emperyal sistem toplumun belirli kesimlerine yük getirmişse bu yük sistem içerisindeki tüm milletleri az ya da çok ama mutlaka etkilemiş, eğer refah getirmiş ise yine hepsi bundan kendilerine düşen paylarını almışlardır.

Üçüncüsü şudur ki; Osmanlılar, rakibi durumundaki diğer imparatorluklardan esaslı noktalarda önemli farklılıklar göstermişlerdir. Osmanlıları ekonomik ve/veya siyasal emperyalizm kuramlarıyla açıklamak mümkün değildir. Onlar *Osmanlı usûlü idare tarzı* ile sömürgeci ve/veya asimilasyon içeren başka imparatorluklardan farklı bir anlayışa sahip olmuşlardır. Osmanlıların bu niteliği birçok bilim adamı tarafından tespit, teslim ve hatta takdir edilmiştir.

Osmanlılar Doğu'ya Avrupa'nın baktığı gibi bakmamışlardır. Bu dönemde, çalışmamızın önceki bölümlerinde de değindiğimiz gibi mesela Doğu'ya seyahat eden Osmanlı seyyahlarının amacı, Avrupalı seyyahların yaptığı ötekileştirme sürecine katkı sağlayacak malzemeler biriktirmek değildir. Politikaların dayandığı zihniyet dünyasını göstermek açısından önemli olan bu örnek, tez boyunca ele aldığımız bizzat uygulanan politikalarla da ortaya konulduğu üzere Osmanlılar'ın emperyalist olmadıkları hatta olamadıkları gibi asla oryantalist de olmadıklarını/olamadıklarını açıkça göstermektedir. Çünkü oryantalizmin dayandığı temel unsur medeniyet ve Batı dışı toplumlar için kavram olarak dahi düşünülemeyen medenî olma hali, Osmanlılar için özgelik taşıma bir yana tamamen evrensel bir hakikat olarak algılanmaktadır. Osmanlılardaki “kadim” fikri aslında ilginç bir şekilde tarihsel gibi dursa da “ötekiler”in de medenî olabileceğine ilişkin bir zihnî ön kabulün varlığını ortaya koymaktadır. Varsa bile fark, özsel bir duruma değil, arizî bir hakikate tekabül etmektedir. Bu yüzden Osmanlılar Doğu'ya yönelik politikalarını bu bölgelerle arasındaki farklılıklar üzerine (dolayısıyla dışlayıcı bir yaklaşımla) değil müşterek değerler üzerine (dolayısıyla kapsayıcı bir yaklaşımla) kurgulamışlardır. Buradan da 19. yüzyıl Osmanlı Doğu politikasında ilginç bir hususiyet ön plana çıkmış ve Osmanlıların Doğu ile ilişkilerini “derin” bir biçimde etkilemiştir. Osmanlıların Doğu ile kültürel, dinsel, tarihsel ya da sırf politik müştereklere dayalı olarak biçimlenen ilişkilerinde en belirleyici ortak nokta anti-emperyalizm ve/veya anti-Batıcılık olmuştur. Bu da Cemal Aydın'ın büyük bir vukufiyetle tesbit ettiği, “Osmanlı İmparatorluğu'nun (teritoryal yayılma konusunda) realist ve emperyal bilinçli Müslüman elitleri zamanla anti-emperyalist bilince doğru evrilmişlerdir”<sup>474</sup> hükmünü doğrulamaktadır.

Ele aldığımız örnekler Osmanlıların Batı'ya karşı askerî zafiyetleri nedeniyle Doğu politikalarında başarısız olduğu iddialarının da en azından tartışılır olduğunu ortaya koymaktadır. İşin daha ilginç Doğu'daki Osmanlı imajının, yine bu çalışmada ele aldığımız çok sayıdaki örneğin de ortaya koyduğu gibi, askerî zaferlere ya da zafiyetlere endeksli olarak şekillenmediğidir. Osmanlıların askerî anlamda en zor anları yaşadığı 93 Harbi sırasında bile özellikle Müslüman “Doğulular”,

<sup>474</sup> C. Aydın; “Emperyalizme Karşı...”, s. 83.

Osmanlıların bunun da bir şekilde üstesinden geleceğine inanmışlardır. Bu konuda kendilerini haklı çıkaran tarihsel gerçeklik, 93 Harbi’ni kazanan Rus Çarlığı’nın Osmanlı Hanedanı’ndan daha önce iktidardan uzaklaşmasıdır. “Hasta adam” kendisine bu sıfatı layık gören Rus Çarlığı’ndan daha uzun süre hayatta kalmayı başarmıştır. Kaldı ki Osmanlıların Doğu politikalarını dar bir çerçeveden izlemek de imkânsızdır. Makro bir siyasî tarih analizi yapmaya çalışmamıza rağmen bu bölgelere yönelik Osmanlı politikalarının aslında birbirine bağlı neredeyse onlarca boyutunun olduğunu da gördük. Ancak çalışmamızın başında sorduğumuz soruya geri dönersek, bu boyutlardan en önemli ve ön plana çıkanının Batı ile ilişkiler olduğunu tespit ettik.

Bu çalışmada Doğu olarak ele alınan bölgelerin çoğu İslâm dünyasının sınırlarında yer alan ülkelerdir. Dolayısıyla bu bölgeler Osmanlıların İngiltere, Rusya ve Fransa’nın başını çektiği Avrupalı güçlerle, Osmanlı ülkesinin dışında karşılaştığı ikinci coğrafya olmuştur. Bu karşılaşma doğrudan bir askerî çatışma olarak değil daha çok nüfuz mücadeleleri biçiminde gerçekleşmiştir. Bu bağlamda “Doğu”, Osmanlılar açısından *ikinci* bir “Şark Meselesi” olarak ortaya çıkmıştır. İkincisini birincisinden ayıran bazı temel unsurlar bulunmaktadır. Öncelikle bu İkinci Mesele’nin aktörlerinden birisi olan Osmanlıların “Şark”ı nihaî olarak kendi emperyal alanına sokmaya çalışması söz konusu değildir. Çünkü bunun için -daha önce bahsedilen teorik imkânsızlıklar yanında- uluslararası konjonktür uygun olmadığı gibi devletin kabiliyetleri de yeterli değildir. İkincisi, Osmanlılar böyle bir emperyal genişlemeden uzun zaman önce vazgeçmişler, ellerindeki mevcut yapıyı muhafaza etmeye çalışmışlardır. Son olarak, Osmanlılar bu tür bir genişlemeyi tetikleyecek ekonomik enstrümanlara da sahip değillerdir. Ancak, İkinci Şark Meselesi’nin anti-emperyalizm bağlamında İslâm lehine bir çözüme kavuşturulması noktasında Osmanlılar çok güçlü araçlara sahiptirler. Osmanlılar, ideolojik, politik ve dinî mekanizmaların harekete geçirilmesiyle kendilerinden oldukça uzak bir coğrafyada nükseden neredeyse her meseleye dahi müdahil olabilmişlerdir. Bunu mümkün kılan araçlar ise, çelişkili gibi görünse de ilginç bir şekilde “Batılılaşma” dediğimiz süreçte ortaya çıkmışlardır. Çalışmamızın değişik bölümlerinde de değindiğimiz gibi Batılılaşma sürecinde diplomatik yolların nasıl etkin bir şekilde

kullanılacağına ilişkin artık oturmuş bir tecrübeye sahip olmaları ve yine aynı süreç içerisinde uzak coğrafyalarla haberleşme hızının artmasını sağlayan teknolojik gelişmeleri kullanma tecrübesi imparatorluğun Doğu politikalarında önemli bir avantaj sağlamış bulunmaktadır. Davison'un Batılalılışma döneminde Osmanlı dış politik araç ve imkânları konusunda ele aldığı tüm hususlar, açıkçası Doğu politikalarında da karşımıza çıkmaktadır.

Bu sebeple, bilhassa 19. yüzyıl Osmanlı dış politikası tam olarak anlaşılmak isteniyorsa, bu ancak Osmanlıların Doğu politikaları ile Batı politikalarının bir bütün olarak analiz edilmesi ile mümkün olabilir. Çünkü bu çalışma boyunca da görüldüğü gibi bu iki bölgeyi hem genel dünya tarihi açısından birbirinden ayırmak mümkün değildir hem de Osmanlılar Batı ve Doğu'yu birbirinden kesin çizgilerle ayıran bir dünya algısına hiçbir zaman sahip olmuş değillerdir.

Mesela Osmanlıların Batılı ülkelere paralel bir biçimde Doğulu ülkelerle de eşitlik temeline dayalı ilişki kurma ve eşit taraflar olarak antlaşma yapma isteğinin altında, genel anlamda tüm dünyada değişmekte olan yeni bir uluslararası ilişkiler yaklaşımı yatıyordu. Osmanlı bu gelişmelere hiçbir zaman bigâne kalmadı. Yeni gelişen bir anlayışla uluslararası hukukun yeni kuramcıları, egemenlik haklarını dinsel veya etnik kimliklerinden bağımsız olarak, tüm uluslar için kabul etmeye başlamışlardı. Ancak 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde uluslararası hukuk Batılılar tarafından "*Hristiyan uygarlığının bir ürünü*"ve dolayısıyla henüz uygar uluslara katılmamış olan Müslüman devletlere uygulanamaz bir alan olarak görülmeye başlanmıştı. Burada medenî bir devlet, temel mülkiyet ve kişi haklarını sağlayan, kendi savunmasını düzenleyebilen ve uluslararası hukuk ve diplomasi kurallarına bağlı bir siyasal birim anlamına geliyordu. Uluslararası ilişkiler kuramı, devletlerin arasında uygardan barbara, oradan da yabancıla doğru alçalan, son iki kategorinin uluslararası hukuk alanının dışında kaldığı bir devletler hiyerarşisi varsayıyordu. Osmanlılar da bu tür hakları tanımayı reddettikleri sürece, elbette bu kategoriye giriyorlardı."<sup>475</sup> Yabancı temsilciler bu tür argümanlarla Osmanlı topraklarındaki dindaşları adına Osmanlı ya müdahale edebilmekte ve devletin egemenliğini açık bir

<sup>475</sup> Virginia H. Aksan; **a. g. e.**, s. 420.

şekilde rahatlıkla hiçe sayabiliyorlardı. Osmanlı padişahlarının 1839-1856 reform ilanları işte tam da bağlamda anlaşılmalıdır. Aynı Batılılar, bu argümanların kendilerine karşı kullanılmasını da bir türlü hazmedemiyorlardı. Ancak Batılılar yine Aydın'ın dediği gibi “çelişkili olsa da o dönemde hep bildiklerini okumaktan hiç de geri kalmadılar.”<sup>476</sup>

Burada Osmanlı dediğimiz zaman görünen bir çelişkiye işaret edilmesinde de büyük bir fayda vardır: Osmanlılar, zihnen tasvip etmeseler de özellikle devlet katında Avrupalı imparatorlukların meşruiyetlerini ve onların Müslüman ülkelerde emperyalist yayılmalarına karşı engelleyici açık bir adım da atmamışlardır. Bu durum daha çok Osmanlı devlet aygıtının sahip olduğu imkânların kısıtlı olmasıyla ilgili bir durumdur. “Osmanlı kamuoyu her ne kadar genel olarak İngiliz, Rus ve Fransız imparatorluklarına karşı Müslümanların direnişine sempatiyle baksa da hükümet bu direniş hareketlerini destekleme konusunda pek bir şey yapamazdı. 1857 Hint Ayaklanması sırasında Osmanlılar Hindistan Müslümanları yerine ‘medenî’ İngiliz yönetiminin yanında görülmüştür. Benzer şekilde Osmanlı hükümeti Kırım Savaşı dönemi hariç Rus İmparatorluğu’na karşı Müslümanların direnişini de desteklememiştir.”<sup>477</sup>

Öte yandan, Batı sömürgeciliğine karşı direnen çeşitli Müslüman hareketlere Osmanlı İmparatorluğu’nun yöneticileri tarafından herhangi bir destek verilmemesine rağmen, Avrupalı güçlerle tam ve eşit diplomatik ilişkilerine ek olarak, medenî bir Müslüman imparatorluğun başı olarak algılandığı için Osmanlı hilafeti İslâm dünyasında yine de gittikçe daha popüler hale gelmiştir. Batı karşıtı emperyal İslâmî dayanışma tasavvuru, başlangıçta Osmanlı topraklarının modernleşmesine karşı geleneksel bir tepki olarak değil, bilakis Avrupa merkezli medenî uluslararası toplumda, medenî bir Müslüman imparatorluğun lideri olarak tanınan Osmanlı halifesinin artan itibarı dolayısıyla ortaya çıkmıştır. Hem Osmanlı Müslüman kamuoyunda ve hem de genel İslâm dünyasında emperyalizm karşıtlığının zirvesinde olduğu dönemlerde mesela II. Abdülhamit bile, Müslüman

<sup>476</sup> C. Aydın; “Emperyalizme Karşı...”, s. 57.

<sup>477</sup> Ibid, s. 57.

dayanışmasına dair herhangi bir resmî siyasetin, Avrupalı güçlerin zihninde Osmanlılar hakkında daha fazla şüphe uyandıracaklarını düşünerek, bundan kaçınmıştır.

Birinci bölümde çizilen kavramsal ve teorik çerçeve içinde Osmanlıların her ne kadar iktisadî ve/veya siyasî emperyalizm kuramlarıyla açıklanamayan boyutları olsa da, emperyal düşünceyi içselleştirmiş bir imparatorluk olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu emperyal vizyon, devletin kuruluşundan köklerini alan bir vizyon olmuş ve varlığını bu tezin içerdiği zaman kesiti içerisinde varlığını devam ettirmiştir. İmparatorluk, bu vizyondan beslenen dış politikalarını, tezin içerdiği zaman kesiti içerisinde hilafet ve pan-İslamizm söylemiyle daha da güçlendirmeye çalışmıştır.

İkinci bölümde, çoğu zaman Batılılaşma olarak adlandırılan olgunun Osmanlı dış politikasına ilkesel ve araçsal bağlamda yaptığı etkiler ortaya konmuştur. Bu ilkesel ve araçsal değişimlerin sadece tek yönlü olarak cereyan etmediği, ilkelerin araçları ve araçların da ilkeleri döüştürdüğü tespit edilmiştir. Burada özellikle diplomasi konusunda yaşanan tarihsel gelişmeler, bu iddiayı destekler mahiyette ortaya konmuştur. Ayrıca Osmanlıların Doğu politikaları çerçevesinde, diplomasi aracına ısrarla başvurması, çoğu zaman Avrupa kökenli kabul edilen sürekli diplomasiinin küreselleşmesine büyük katkı sağlamıştır.

Üçüncü bölüm, Osmanlıların Doğu'ya yönelmesini belki de bir derece tetikleyen Avrupaî olgulardan ve olaylardan nasıl etkilendiğinin ortaya konması açısından önemlidir. Osmanlıların özellikle Avrupa Devletler Sistemi karşısındaki pozisyonu ile tek tek büyük güçlere karşı konumu, onları Doğu'ya yönelten anahtar gelişmelere sahne olmuştur. Bu bölüm aynı zamanda Osmanlıların gerektiğinde Batılı güçlerle işbirliği kurabildiğini, bu işbirlikleri sayesinde Osmanlıların dış politikada bir eksen daralmasından çok eksen genişlemesine yol açacak şekilde hareket ettiğini göstermesi açısından da tarafımızca kayda değer görülmüştür.

Son bölüm, uzunca bir dönem bağları neredeyse kopuk olduğu bir coğrafyaya cihan imparatorluğunun tekrar dönüşünü, ama bu kez yeni taktik ve stratejilerle dönüşünü izah etmektedir. Bu bölümden çıkardığımız en önemli sonuç, Osmanlıların ilişki kurma konusunda savaş dışı yöntemlerdeki, yani diplomatik kabiliyetlerindeki

daha önce sözü edilen gelişmelerin pratiğe nasıl yansıdığını görmüş olmaktır. Burada bu tür yöntemlerin başarılı olup olmadığını sorgulamaktan çok, tez boyunca sürekli delillendirmeye çalıştığımız Osmanlıların zihinlerindeki tarihsel dönüşümün tarihsel gelişmelerdeki izlerini bulmaya çalıştık. Bu açıdan, “Doğu” politikalarındaki dinamizmin 1839-1890 arası dönemde Osmanlı tarihini ve bu bölgelerin tarihini nasıl etkilediğini, en azından 1905 sonrasında ortaya çıkacak olan İttihad-ı Şark ve İttihad-ı İslâm fikirlerine nasıl bir teorik ve pratik alt yapı oluşturduğunu gördük.

Sözün özü şudur: Batılılaşma Döneminde Osmanlı Devleti’nin Doğu politikalarını anlamak, ancak bu dönemdeki devlet ve zihniyetteki değişimi, aktörlerin birbirlerine karşı durum ve konumları ile dönemin kendine has küresel şartlarını bir bütün olarak anlamakla mümkün olabilecektir. Bu çalışma, Osmanlı dış politikasında bugüne kadar ihmal edilen bir alana, küçük bir katkı mahiyeti taşımaktadır. Cevaplanması gereken pek çok soru ve ele alınması gereken pek çok konu başkaca pek çok tez yapılmasını gerekli kılmaktadır.

## KAYNAKÇA

ABDULHÂLIK; A. B.; **Hilafet ve Cihada Dair Kırk Hadis (1307 Rm.)**, Çev. İhsan Süreyya Sırma, İsmail Kara (Ed.), **Hilafet Risaleleri**, Klasik Yayınevi, İstanbul, 2002, ss. 283-295.

ABOU-EL-HAJ; R. A.; “Ottoman Diplomacy at Karlowitz”, **Journal of the American Oriental Society**, Vol. 87, No. 4, October-December 1967, pp. 498-512.

AHISHALI; R.; **Osmanlı Devlet Teşkilatında Reisülküttaplık (18. Yüzyıl)**, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001.

Ahmet Mithat Efendi, **Tavzih-i Kelâm ve Tasrih-i Meram (1296 Rm.)**, (Hazırlayan: Cengiz Şeker), İsmail Kara (Ed.), **Hilafet Risaleleri**, Klasik Yayınevi, İstanbul, 2002.

AKAY; H., **İslâmi Terimler Sözlüğü**, İşaret Yayınları, İstanbul, 2005.

ALBAYRAK; H., “Osmanlının İlk Aşk”, **Şehir Gazetesi**, 14 Temmuz 2011.

ALPARGU; M.; “Osmanlı Devleti’nin Türkistan Politikası”, Mustafa Bıyıklı (Ed.), **Türk Dış Politikası: Osmanlı Dönemi**, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, 2008.

ALTINTAŞ; H.; **İslâm Düşünce Tarihi**, Açıköğretim Fakültesi Yayınları, Eskişehir, 1999.

ANDERSON; O.; “Great Britain and the Beginnings of Ottoman Public Debt: 1854-1855”, **The Historical Journal**, Vol. 7, No. 1, 1964, pp. 47-63.

ANDO; C.; **Imperial Ideology and Provincial Loyalty in the Roman Empire**, University of California Press, London, 2000.

ANSARI; A. M.; “Iran to 1919”, Chase F. Robinson (Ed.), **The Cambridge History of Islam**, Vol. 5, Cambridge University Press, New York, 2011, pp. 169-172.

APATAY; Ç.; **Ertuğrul Fırkateyni'nin Öyküsü: 19. Yüzyıldan Bugüne Türk-Japon İlişkileri**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1998.

ARI; B.; "Early Ottoman Diplomacy: Ad Hoc Period", A. Nuri Yurdusev (Ed.), **Ottoman Diplomacy: Conventional or Unconventional?**, Palgrave Macmillan, New York, 2004, pp. 36-65.

ARİBOĞAN; D. Ü.; **Globalleşme Senaryosunun Aktörleri**, Der Yayınları, İstanbul, 1996.

ARMITAGE; D.; **The Ideological Origins of the British Empire**, Cambridge University Press, New York, 2004.

AYDIN; C.; "Emperyalizme Karşı Bir İmparatorluk: Osmanlı Tecrübesi Işığında 19. Yüzyıl Dünya Düzeni", **Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, Cilt. 12, Sayı. 22, İstanbul, 2007, ss. 39-85.

AYDIN; C.; "Modern Japon Tarihinde Batı Karşıtlığı: Okawa Shumei'nin Asyacılık Düşüncesi", **Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, Sayı. 13, İstanbul, 2002, ss. 107-133.

AYDIN; C.; **The Politics of Anti Westernism in Asia: Visions of World Order in Pan-Islamic and Pan-Asian Thought**, Columbia University Press, New York, 2007.

BAĞCI; H. ve SİNKAYA; B.; "Türkiye-İran İlişkileri: Güvenlik Perspektifinden Bir Değerlendirme", **4. Türkiye-İran İlişkileri Sempozyumu**, TTK Yayınları, Ankara, 2008, ss. 6-27.

BARKEY; K.; **Empire of Difference: The Ottomans in Comperative Perspective**, Cambridge University Press, New York, 2008.

BARTHROP; M.; **The British Army On Campaign: The Crimea (1854-56)**, Osprey Publishing, London, 1989.

BAYLY; S.; **The New Cambridge History of India**, Vol. 4, Part. 3, Cambridge University Press, New York, 1999.

BERKES; N.; **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006.

BERRIDGE; G. R. and JAMES; A.; **A Dictionary of Diplomacy**; Palgrave Macmillan, New York, 2001.

BERRIDGE; G. R.; “Diplomatic Integration with Europe before Selim III”, A. Nuri Yurdusev (Ed.), **Ottoman Diplomacy: Conventional or Unconventional?**, Palgrave Macmillan, New York, 2004, pp. 114-130.

BERRIDGE; G. R.; **British Diplomacy in Turkey, 1583 to the Present: A Study in the Evolution of the Resident Embassy**, Martinus Nijhoff Publishers, Boston, 2009.

BLACKBOURN; D.; **The Long Nineteenth Century - A History of Germany (1780-1918)**, Oxford University Press, London, 1998.

BLUE; G.; “Opium for China: The British Connection”, Timothy Brook and Bob T. Wakabayashi (Eds.), **Opium Regimes: China, Britain and Japan (1839-1952)**, University of California Press, Berkeley, 2000, pp. 31-54.

BOOGERT; M. H.; **The Capitulations and The Ottoman Legal System**, Brill, Boston, 2005.

BUCKHAM; J. W.; “Dualism or Duality?”, **The Harvard Theological Review**, Vol. 6, No. 2, 1913, pp. 156-171.

BULGUR; D.; “Ticaretten Sömürgecilğe 19. Yüzyılda Hindistan ve İngiliz Hâkimiyeti”, **Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, Sayı. 17, İstanbul, 2004, ss. 64-70.

BUZPINAR; Ş. T.; “Opposition to the Ottoman Caliphate in the Early Years of Abdülhamid II: 1877-1882, **Die Welt des Islams**, Vol. 36, Issue 1, March 1996, pp. 59-89.

BUZPINAR; Ş. T.; “The Question of Caliphate under the Last Ottoman Sultans”, I. Weissmann and F. Zachs (Eds.); **Ottoman Reform and Muslim Regeneration**, I. B. Tauris Publishers, New York, 2005, pp. 17-36.

CAHEN; C. L., “Dhimma,”, Bernard Lewis and J. Schacht (Eds.), **The Encyclopedia of Islam**, Leiden, 1983, pp. 227-230.

CHUA; A.; **Day of Empire: How Hyperpowers Rise to Global Dominance and Why They Fall**, Random House Inc., the USA, 2007.

ÇALIŞ; Ş. H.; “The Origins of Modern Turkish Foreign Policy: Ottoman Psychological Background”, **Foreign Policy**, Vol. 27, No. 3-4, 2001, pp. 75-106.

ÇALIŞ; Ş. H.; **Hayaletbilimi ve Hayali Kimlikler: Neo-Osmanlılık, Özal ve Balkanlar**, Çizgi Kitabevi, Konya, 2004.

ÇALIŞ; Ş. H.; **Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri: Kimlik Arayışı, Politik Aktörler ve Değişim**, Nobel Yayınları, Ankara, 2008.

DARITY; W. A. Jr. (Ed.); **International Encyclopedia of the Social Sciences**, Vol. 2, Macmillan Social Science Library, the USA, 2008.

DAVISON; R. H.; “The Modernization of Ottoman Diplomacy in the Tanzimat Period” <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/1267/14589.pdf> (09.10.2008) .

DAVISON; R. H.; **Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform 1856-1876**, Çev. O. Akınhay, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2005.

DAVUTOĞLU; A.; “İslam Dünyasının Siyasî Dönüşümü: Dönemlendirme ve Projeksiyon”, **Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, Sayı. 12, İstanbul, 2002, s. 1-50.

DAVUTOĞLU; A.; “Medeniyetlerin Ben-idraki”; **Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, Sayı. 3, İstanbul, 1997, ss. 1-53.

DAVUTOĞLU; A.; “Tarih İdraki Oluşumunda Metodolojinin Rolü: Medeniyetlerarası Etkileşim Açısından Dünya Tarihi ve Osmanlı”; **Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, Sayı. 7, İstanbul, 1999, ss. 1-63.

DEMİRAĞ; Y.; “Pan-Ideologies in the Ottoman Empire Against the West: From Pan-Ottomanism to Pan-Turkism, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/44/677/8626.pdf> (12.06.2010).

DERİNGİL; S.; “Legitimacy Structures in the Ottoman State: The Reign of Abdülhamid II: 1876-1909”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 23, No. 3, August 1991, pp. 345-359.

DERİNGİL; S.; “The Struggle Against Shiism in Hamidian Iraq: A Study in Ottoman Counter-Propaganda”, **Die Welt Des Islams**, New Series, Vol. 30, No. 1/4, 1990, pp. 45-62.

DEWEY; J.; “Duality and Dualism”, **The Journal of Philosophy, Psychology and Scientific Methods**, Vol. 14, No. 18, 1917, pp. 491-493.

DİNER; D.; **Yüzyılı Anlamak: Evrensel Bir Tarih Yorumu**, Çev: Hulki Demirel, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

DOYLE; M. W.; **Empires**; Cornell University Press, London, 1986.

EDGERDON; R. B. ; **Death or Glory: The Legacy of the Crimean War**, Westview Press, Colorado, 1999.

ELDEM; E.; “18. Yüzyıl ve Değişim”, **Cogito: Üç Aylık Düşünce Dergisi**, Yapı Kredi Yayınları, Osmanlılar Özel Sayısı, Sayı. 19, İstanbul, 1999, ss. 189-200.

ELMAN; C. and ELMAN; M. F.; “Diplomatic History and International Relations Theory: Respecting Difference and Crossing Boundaries”, **International Security**, Vol. 22, No. 1, Summer 1997, pp. 5-21.

ERASLAN; C.; **II. Abdülhamid ve İslâm Birliği**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1992.

ERDEMİR; H. P.; “İmparatorluk Kavramının Evrenselleştirilmesi”, **Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, Sayı. 8, İstanbul, 2000, ss. 187-196.

FINDLEY; C. V.; **Dünya Tarihinde Türkler**, Çev. A. Anadol, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005.

FINDLEY; C. V.; “The Foundation of Ottoman Foreign Ministry: The Beginnings of Bureaucratic Reform Under Selim III and Mahmud II”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 3, No. 4, October 1977, pp. 388-416.

FINDLEY; C. V.; “The Legacy of Tradition to Reform: Origins of the Ottoman Foreign Ministry”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 1, No. 4, October 1970, pp. 334-357.

FINDLEY; C. V.; “The Ottoman Lands to the Post-First World War Settlement”, Chase F. Robinson (Ed.), **The Cambridge History of Islam**, Vol. 1., Cambridge University Press, New York, 2011, pp. 31-78.

FULLER; G. E.; **İslamsız Dünya**, Çev. H. Kaya, Profil Yayınları, İstanbul, 2010.

GALLAGHER; J. and SEAL; A.; “Britain and India Between the Wars”, **Modern Asian Studies**, Vol. 15, No. 3, 1981, pp. 387-414.

GENÇ; M.; “19. Yüzyılda Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün Klasik Prensiplerindeki Değişmeler”, **Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, Sayı. 6, İstanbul, 1999, ss. 1-8.

GİRGİN; K.; **Osmanlı ve Cumhuriyet Döneminde Hariciye Tarihimiz: Teşkilat ve Protokol**, Okumuş Adam, İstanbul, 2005.

GÜMÜŞOĞLU; H.; **Osmanlı Hilâfeti ve Kaldırılması**, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2000.

HALE; W.; **Turkish Foreign Policy (1774-2000)**, Frank Cass, London, 2002.

HARDT; M. and NEGRI; A.; **Empire**, Harvard University Press, London, 2000.

HARRIS; W. V.; **War and Imperialism in Republican Rome**, Oxford University Press, New York, 1979.

HENTSCH; T.; **Hayali Doğu: Batı'nın Akdenizli Doğu'ya Politik Bakışı**, Metis Yayınları, İstanbul, 2008.

HERZOG; C. and MOTIKA; R.; "Orientalism Alla Turca: Late 19th/Early 20th Century Ottoman Voyages Into the Muslim 'Outback'", **Die Welt des Islams**, Vol. 40, No. 2, 2000, pp. 139-195.

HILL; C.; "What's the Matter with Saying 'The Orient'?", March 2009, p. 1.  
[http://aboutjapan.japansociety.org/content.cfm/whats\\_the\\_matter\\_with\\_saying\\_the\\_orient](http://aboutjapan.japansociety.org/content.cfm/whats_the_matter_with_saying_the_orient) (08.02.2010)

HOBSBAWM; E.; **The Age of Extremes 1914 – 1991**, Abacus Books, London, 1994.

HOFFMAN; P.; "Descartes's Theory of Distinction", **Philosophy and Phenomenological Research**, Vol. 64, No. 1, 2002, pp. 57-78.

<http://yenisafak.com.tr/Dunya/?i=285893> (01.10.2010).

HUREWITZ; J. C.; "Ottoman Diplomacy and the European States System", **Middle East Journal**, 1961, pp. 141-152.

İNALCIK; H.; **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009.

İNALCIK; H.; **Osmanlılar: Fütühat, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.

JÄSCHKE; G.; “The Moral Decline of the Ottoman Dynasty”, **Die Welt des Islams**, New Series, Vol. 4, Issue 1, 1955, pp. 10-14.

JOHNSON; R.; **British Imperialism**, Pallgrave Macmillan, New York, 2003.

JORGA; N.; **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, Çev: N. Epçeli, Cilt: 5, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2005.

KALIN; İ.; “Batı’daki İslâm Algısının Tarihine Giriş”, **Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, Sayı. 15, İstanbul, 2003, s. 1-51.

KARA; M.; “Buhara-Bombay-Bursa Hattında Dervişlerin Seyr ü Seferi”, **Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, Sayı. 20, İstanbul, 2006, ss. 45-73.

KARAL; E. Z.; **Büyük Osmanlı Tarihi**, Cilt. 4, TTK Yayınları, Ankara, 1983.

KARAMAN; H., **Anahatlarıyla İslâm Hukuku**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2007.

KARPAT; K. H.; “The Transformation of the Ottoman State: 1789-1908”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 3, No. 3, July 1972, pp. 243-281.

KARPAT; K. H.; **Osmanlı’da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma**, İmge Kitabevi, Ankara, 2006.

KARPAT; K. H.; **Türkiye ve Orta Asya**, Çev. H.Gür, İmge Kitabevi, Ankara, 2003.

KAYAPINAR; M. A.; “Ussama Makdisi ve ‘Osmanlı Oryantalizmi’ ”, **Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, Sayı. 20, İstanbul, 2006, ss. 311-317.

KEANE; J.; **Şiddetin Uzun Yüzyılı**, Çev: Bülent Peker, Dost Kitabevi, Ankara, 1998.

KEDDIE; N. and AMANAD; M.; “Iran Under the Later Qajars: 1848-1922, Peter Avey (Ed.), **The Cambridge History of Iran**, Vol. 7., Cambridge University Press, New York, 1991, pp. 174-212.

KELSAY; J.; “Dar al-Islam”, Richard C. Martin (Ed.), **Encyclopedia of Islam and the Muslim World**, Macmillan Reference, New York, 2004, pp. 169-170.

KENNEDY; P.; **Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşü**; Çev. B. Karanakçı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1996.

KEOHANE; R. and NYE; J. P. (Eds.); **Transnational Relations and World Politics**, Cambridge, Harvard University Press, 1977.

KHALID; A.; “Russia, Central Asia and the Caucasus to 1917”, Chase F. Robinson (Ed.), **The Cambridge History of Islam**, Vol. 5, Cambridge University Press, New York, 2011, pp. 180-202.

KIA; M.; **The Ottoman Empire**, Greenwood Press, London, 2008.

KILIÇ; R.; “Osmanlı Devleti’nin İran Politikası: 16. ve 17. Yüzyıllar”; Mustafa Bıyıklı (Ed.), **Türk Dış Politikası: Osmanlı Dönemi**, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, 2008.

KINALIZÂDE; Ali Efendi, **Devlet ve Aile Ahlakı**, İlgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2010.

KOMATSU; K.; **Ertuğrul Faciası: Bir Dostluğun Doğuşu**, Turhan Kitabevi, Ankara, 1992.

KULA; O. B.; **Batı Felsefesinde Oryantalizm ve Türk İmgesi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.

KULKE; H. and ROTHERMUND; D.; **A History of India**, Routledge, London, New York, 1998.

KÜRKÇÜOĞLU; Ö.; “The Adoption and Use of Permanent Diplomacy”, A. Nuri Yurdusev (Ed.), **Ottoman Diplomacy: Conventional or Unconventional?**, Palgrave Macmillan, New York, 2004, pp. 131-150.

KÜTÜKOĞLU; B.; **Osmanlı-İran Siyâsî Münasebetleri: 1578-1612**, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul, 1993.

LANDAU; J. M.; **Pan-İslâm Politikaları: İdeoloji ve Örgütlenme**, Anka Yayınları, İstanbul, 2001.

LAPIDUS; I. M.; **İslam Toplulukları Tarihi**, Cilt. 1 ve 2, Çev: Yasin Aktay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

LEE; D. E.; “The Origins of Pan-Islamism”, **The American Historical Review**, Vol. 47, No. 2, January 1942, pp. 278-287.

LEE (CEMİL) , H. ve İLHAN; İ.; **Osmanlı-Japon Münasebetleri ve Japonya’da İslâmiyet**, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 1989.

LEWIS; B.; “Some Reflections on the Decline of the Ottoman Empire”, **Studia Islamica**, No. 9, 1958, pp. 111-127.

LEWIS; B.; **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, Çev: M. Kırıatlı, TTK Yayınları, Ankara, 2004.

LIEVEN; D.; “Russia As Empire and Periphery”, Dominic Lieven (Ed.), **Imperial Russia 1689-1917**, Cambridge University Press, New York, 2006, pp. 9-26.

LUNDESTAD; G.; “Empire by Invitaton? The United States and Western Europe, 1945-1952”, **Journal of Peace Research**, Vol. 23, No. 3, September 1986, pp. 263-277.

LYBYER; A. H.; “The Ottoman Turks and the Routes of Oriental Trades”, **The English Historical Review**, Vol. 30, No. 120, October 1915, pp. 577-588.

MACKENZIE; D.; “Kaufman of Turkestan: An Assessment of His Administration: 1867-1881”, **Slavic Review**, Vol. 26, No. 2, June 1967, pp. 265-285.

MACKENZIE; D.; “Turkestan’s Significance to Russia: 1850-1897”, **Russian Review**, Vol. 33, No. 2, April 1974, pp. 167-188.

MAKDISI; U.; “Ottoman Orientalism”, **The American Historical Review**, Vol. 107, No. 3, June 2002, pp. 768-796.

MANN; M.; **The Sources of Social Power**, 2 Volumes, Cambridge University Press, New York, 1986.

MARTIN; R.; “When the East-West Dichotomy is Destructive: Japanese Houswives in the UK”, Joy Hendry and H. Wah Wong (Eds.), **Dismantling the East-West Dichotomy**, Routledge, New York, 2006, New York, pp: 141-147.

MASTERS; B., “Dar al-Islam”, Gábor Ágoston and Bruce Masters (Ed.), **Encyclopedia of the Ottoman Empire**, Facts On File Inc., New York, 2008, pp. 175-177.

McNEILL; W. H.; **Dünya Tarihi**, Çev. Alâeddin Şenel, İmge Kitabevi, Ankara, 2008.

MELIS; N.; “Osmanlı Aracılarının Doğudaki Hukuki Statüsü: 16. Yüzyıl, Dejanirah Couto (Ed.), **Harp ve Sulh: Avrupa ve Osmanlılar**, Çev. Ş. Tekeli, Kitapyayınevi, İstanbul, 2010, ss. 236-254.

MELTON; J. G.; “Dar al-Islam and Dar al-Harb (Arabic, House of Islam and House of War)”, Juan E. Campo (Ed.), **Encyclopedia of Islam**, Facts On File Inc., New York, 2009, pp. 182-186.

METCALF; B. D. and METCALF; T. R.; **A Concise History of Modern India**, Cambridge University Press, New York, 2006.

MILLER; A. and RIEBER; A. J.; **Imperial Rule**, Central European University Press, Budapest, 2004.

MILLER; W.; “Europe and Ottoman Power Before the Nineteenth Century”, **The English Historical View**, Vol. 16, No. 63, July 1901, pp. 452-471.

MOREAU; O.; **Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu: Askerî Yeni Düzenin İnsanları ve Fikirleri (1826-1914)**, Çev. I. Ergüden, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010.

MOTYL; A. J.; **Imperial Ends: The Decay, Collapse and Revival of Empires**, Columbia University Press, New York, 2001.

MURPHEY; R.; **Ottoman Warfare 1500-1700**, UCL Press, London, 1999.

MÜNKLER; H.; **İmparatorluklar: Eski Roma’dan ABD’ye Dünya Egemenliğinin Mantığı**, Çev. Zehra A. Yılmaz, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

MÜTERCİMLER; E. ve ÖKE; M. K.; **Ertuğrul Fırkateyni Faciası ve Türk-Japon İlişkilerinin Başlangıcı**, Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991.

NAFF; T.; “Reform and the Conduct of Ottoman Diplomacy in the Reign of Selim III: 1789-1807”, **Journal of the American Oriental Society**, Vol. 83, No. 3, August-September 1963, pp. 295-315.

NAZIR-ALI; M.; **Conviction and Conflict: Islam, Christianity and World Order**, Continuum Books, New York, 2006.

NECİPOĞLU; G.; “Süleyman the Magnificent and the Representation of Power in the Context of Ottoman-Habsburg Rivalry”, **Art Bulletin**, No. 71, 1989, pp. 409-419.

NEUMANN; C. K.; “Devletin Adı Yok – Bir Amblemin Okunması”, **Cogito: Osmanlılar Özel Sayısı**, Yapı Kredi Yayınları, Sayı. 19, Yaz 1999, ss. 269-284.

OKUMUŞ; E.; “Osmanlılarda Siyasal Bir Kurum Olarak Adalet Dairesi”, <http://www.akader.info/sbard/savilar/2005Mart/45-51.pdf> (12.03.2008).

OLIVER-DEE; S.; **The Caliphate Question: The British Government and Islamic Governance**, Lexington Books, The UK, 2009.

ORTAYLI; İ.; **Avrupa ve Biz**, Türkiye İş Bankası, Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.

ORTAYLI; İ.; **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2008

ORTAYLI; İ.; **Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Nüfuzu**, Alkım Yayınları, İstanbul, 2006.

ORTAYLI; İ.; **Son İmparatorluk Osmanlı**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2006.

ÖZCAN; A.; “Hindistan’da İngiliz Hâkimiyeti ve Ulemânın Tavrı”, **Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, Sayı. 17, İstanbul, 2004, s. 103-115.

ÖZCAN; A.; “Osmanlı Devleti’nin Güney ve Güneydoğu Asya Devletlerine Yönelik Dış Politikası ve İlişkileri”, Mustafa Bıyıklı (Ed.), **Türk Dış Politikası: Osmanlı Dönemi**, Gökkuş Yayınları, İstanbul, 2008.

ÖZCAN; A.; **Pan-İslamizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere 1877-1924**, İSAM Yayınları, Ankara, 1997.

ÖZDAL; H., DİNÇER; O. B. ve YEGİN; M. (Ed.); Mülakatlarla Türk Dış Politikası; USAK Yayınları, Ankara, 2009.

ÖZEL; M.; “İktisadî Oryantalizmin Sonu: Çin, Hind ve Osmanlı Ekonomilerine Yeni Bakış”, **Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, Sayı. 8, İstanbul, 2000, ss. 1-28.

ÖZEL; M.; “İstikbal Köklerdedir”, **Anlayış**, Sayı. 77, Ekim 1999, ss. 17-25.

ÖZVAR; E.; “Osmanlı Tarihini Dönemlendirme Meselesi ve Osmanlı Nasihat Literatürü”, **Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, Sayı. 7, İstanbul, 1999, ss. 135-151.

PAGDEN; A.; **Worlds at War: The 2,500-Year Struggle Between East and West**, New York, 2008.

PAL; A.; **Islam Means Peace: Understanding the Muslim Principle of Nonviolence Today**, Greenwood Publishing Group, California, 2011.

PATTERSON; S.; **The Cult of Imperial Honor in British India**, Palgrave Macmillan, New York, 2009.

REDHOUSE; J. W.; “Osmanlı Sultanının Halife Unvanının Müdafaası” (1877), Çev: Sami Erdem, İsmail Kara (Ed.), **Hilafet Risaleleri**, Klasik Yayınevi, İstanbul, 2002.

RIZA; A.; “Halife ve Vazifeleri”, 1896; Çev: Gülçin T. Koç, İsmail Kara (Ed.), **Hilafet Risaleleri**, Klasik Yayınevi, İstanbul, 2002.

RODKEY; F. S.; “Ottoman Concern about Western Penetration in the Levant: 1849-1856”, **The Journal of Modern History**, Vol. 30, No. 4, December 1958, pp. 348-353.

ROSHWALD; A.; **Ethnic Nationalism and the Fall of Empires**, Routledge, New York, 2001.

SANTAMARIA; Y.; “Ulus-Devlet: Bir Modelin Tarihi”, Jean Leca (Ed.); **Uluslar ve Milliyetçilikler**, Çev: Siren İdemen, Metis Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 21-29.

SARAY; M.; **Doğu Türkistan Türkleri Tarihi**, Cilt. 1, Doğu Türkistan Araştırma Merkezi, İstanbul, 1998.

SARAY; M.; **Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)**, TTK Yayınları, Ankara, 1994.

SARAY; M.; **Türk-İran İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1999.

SHAW; S.; “Iranian Relations With the Ottoman Empire in the Eighteenth and Nineteenth Centuries”, Peter Avey (Ed.), **The Cambridge History of Iran**, Vol. 7., Cambridge University Press, New York, 1991, pp. 297-313.

STEIN; B.; **A History of India**, Wiley-Blackwell, UK, 2010.

STEPHENSON; P.; “Empire on Demand”,

<http://www.nato.int/docu/review/2006/issue3/english/special2.html> (20.10.2007).

SURURİ; N.; **Hilâfet-i Muazzama-i İslâmiye**, Kostantiniyye, 1315 Rm.

ŞAHİN; E.; **Diplomasi ve Sınır: Gümrü Görüşmeleri ve Protokolleri - 1918**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2005.

ŞAHİN; F. Ş. U.; **Türk-Japon İlişkileri: 1876-1908**, T. C. Kültür Bakanlığı Kültür Serisi, Ankara, 2001.

ŞAHİN; M.; “Osmanlı Yöneticilerinde Zihniyet Değişimi ve Batılılaşmanın Başlangıcı”, **G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Cilt. 26, Sayı. 3, Ankara, 2006, ss. 223-237.

TDV; **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 8, 9 ve 15, İSAM, Ankara, 2003.

TUNCER; H.; ‘Doğu Sorunu’ ve Büyük Güçler (1853-1878), Ümit Yayıncılık, Ankara, 2003.

TUNCER; H.; **Eski ve Yeni Diplomasi**, Dış Politika Enstitüsü, Ankara, 1991.

TURAN; O.; **Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2003.

TYLER; A.; **Islam, the West and Tolerance: Conceiving Coexistence**, Palgrave Macmillan, New York, 2008.

UNAT; F. R.; **Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri**, TTK Yayınları, Ankara, 1987.

ÜNAL; M. A.; **Osmanlı Müesseseleri Tarihi**, Fakülte Kitabevi, Isparta, 2005.

VEINSTEIN; G.; “Osmanlılar ve Avrupa Kavramı”, Dejanirah Couto (Ed.), **Harp ve Sulh: Avrupa ve Osmanlılar**, Çev. Ş. Tekeli, Kitapyayinevi, İstanbul, 2010, ss. 47-56.

WARD; S. M.; **Immortal: A Military History of Iran and Its Armed Forces**, Georgetown University Press, Washington, DC, 2009.

WILLIAMS; R.; **Culture and Society, 1780-1950**, Anchor Books, New York, 1960.

WORRINGER; R.; “ ‘Sick Man of Europe’ or ‘Japan of the Near East’? Constructing Ottoman Modernity in the Hamidian and Young Turk Eras”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 36, No. 2, May 2004, pp. 207-230.

YAMAN; A.; “İslam Devletler Hukukunun Hukuk Tarihindeki Yeri ve İlk Kaynakları”, Şerahsî; **İslâm Devletler Hukuku: Şerhu’s-Siyer’il-Kebîr**, Çev. İ. Sarmış ve M. S. Şimşek, Eğitaş Yayınları, Konya, 2001, ss. 3-16.

YALÇINKAYA; A.; **Sömürgecilik & Panislamizm Işığında Türkistan: 1856'dan Günümüze**; Timaş Yayınları, İstanbul, 1997.

YERASIMOS; S.; **Milliyetler ve Sınırlar: Balkanlar, Kafkaslar ve Ortadoğu**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

YILDIRIM; İ.; “19. Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi Üzerine Bir Değerlendirme”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt. 11, Sayı. 2, Elazığ, 2001, ss. 313-326.

YURDUSEV; A. N.; “The Ottoman Attitude Toward Diplomacy”, A. Nuri Yurdusev (Ed.), **Ottoman Diplomacy: Conventional or Unconventional?**, Palgrave Macmillan, New York, 2004, pp. 5-35.

ZİHNÎ; M.; **İslâmda Hilafet**; Kostantiniye, 1327 Rm.